

№1 (34) 2009

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук, академік Академії педагогічних наук України, ректор Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова

Михайло Багмет, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, проректор Чорноморського державного університету ім. П. Могили

Віль Бакіров, доктор соціологічних наук, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, ректор Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Євген Бородин, доктор історичних наук, доцент Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Микола Василенко, доктор фізико-математичних наук, професор Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Світлана Василенко, доктор політичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, професор Одеської національної морської академії

Микола Головатий, доктор політичних наук, академік Міжнародної кадрової академії, проректор з наукової роботи Міжрегіональної академії управління персоналом

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Олексій Картунов, доктор політичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувач кафедри соціальних наук Університету економіки та права „КРОК”

Сергій Кисельов, кандидат філософських наук, керівник магістерської програми „Політолог” Національного університету „Києво-Могилянська академія”

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, завідувача відділом Інституту держави і права ім. В. Корецького Національної академії наук України

Ольга Куценко, доктор соціологічних наук, завідувача кафедрою соціальних структур та соціальних відносин факультету соціології Київського національного університету ім. Т. Шевченка

Юрій Левенець, доктор політичних наук, член-кореспондент Національної академії наук України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Сергій Макеєв, доктор соціологічних наук, завідувачий відділом Інституту соціології Національної академії наук України

Микола Михальченко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, президент Української академії політичних наук

Володимир Полтораєв, доктор філософських наук, директор Центру соціологічних і політичних досліджень „Соціополіс”

Анатолій Романенко, заступник головного редактора журналу

Фелікс Рудич, доктор філософських наук, академік Української академії політичних наук, завідувачий відділом Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Анатолій Толстоухов, доктор філософських наук, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, народний депутат України, шеф-редактор журналу

Микола Чурилов, доктор соціологічних наук, генеральний директор ТОВ „TNS –Ukraine”

Юрій Шайгородський, кандидат психологічних наук, президент Українського центру політичного менеджменту, головний редактор журналу

Валентин Якушик, доктор політичних наук, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ

Валерій Бортников, Валерій Троценко. Деякі проблеми політичної участі громадян в умовах демократичного транзиту 3

Зінов'я Душкова. Теоретико-методологічні засади розгляду питання про роль особи в історії 16

ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Олександр Шнипко. Конкурентоспроможність України до світової економічної кризи, під час... Після? 26

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ

Іван Варзар. Радикальні реформи – єдиний порятунок для України 34

Олександр Костенко. Корупція в Україні у світлі політичної кримінології 49

Ольга Піддубчак. Суспільна трансформація і проблема омолодження політикуму 55

ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ

Світлана Савойська. Етнонаціональні проблеми русинства в контексті мовно-політичних конфліктів 64

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Владислав Дерекко. Громадянське суспільство як суб'єкт впливу на воєнно-політичні рішення 72

Ольга Боринська. Моніторинг виборчого процесу як сприяння розвитку демократії 79

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО

Марина Табакова. Кількісні характеристики політичного Інтернет-простору України 87

ГЕОПОЛІТИКА

Володимир Смолянук. Озброєна демократія, або Демократизована зброя 95

УКРАЇНА І СВІТ

Павло Крупкін. Російська еліта: її імперство та можливі ризики для України 107

АСПЕКТИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Богдан Юськів. Концепція і парадигми глобального управління 119

Ірина Алексеєнко. Національна держава: імператив трансформації 131

РЕГІОНАЛЬНА ІНТЕГРАЦІЯ

Олег Ткач. Стратегії регіональної та національної інтеграції країн Латинської Америки.. 140

ІСЛАМСЬКИЙ ФАКТОР

Нахла Юсеф. Особливості правової культури країн Близького Сходу 147

СТОРІНКИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ

Іван Монолатій. Етнополітична ситуація в дуалістичній імперії: регіональний аспект 152

Сергій Кальян. Єврейська громада України в політичному процесі другої половини XIX – початку XX століття 162

НАУКОВІ ДИСКУСІЇ

Круглий стіл „Політичні підсумки року” 170

АКТУАЛЬНІ ВИДАННЯ

Ігор Михальський. Європейський шлях демократичного розвитку України 173

Валентина Гошовська. Методи політичної аналітики і практична діяльність державних службовців 177

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ 178

Рекомендовано до друку

Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України.

Протокол № 7 від 25.12. 2008 р.

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах, відповідальність несуть автори. Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Підписано до друку 22.01.2009 р. Формат 70 x 100/16.

Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 11. Облік.-вид. арк. 11,3. Зам. № 740. Наклад 450 примірників

Надруковано з готових фотоформ видавництва “Інтер Графіка”

36000, м. Полтава, вул. Кагамлика, 80

Деякі проблеми політичної участі громадян в умовах демократичного транзиту

Валерій Бортников,

доктор політичних наук,
професор кафедри політології

Волинського національного університету
ім. Лесі Українки

Валерій Троценко,

аспірант кафедри політології

Волинського національного університету
ім. Лесі Українки

Складність термінологічної визначеності основних понять, пов'язаних з поведінкою людини у сфері політико-владних відносин, нечітка їх диференціація потребує з'ясування місця політичної участі серед інших категорій політичної активності. Пропонується авторське бачення предметного поля поняття „політична участь”. Здійснюється політологічний аналіз деяких процесів і тенденцій участі громадян України у сфері суспільно-політичних відносин.

Переважна більшість громадян України не задіяна у громадських об'єднаннях, їх думка, як правило, не береться до уваги у процесі прийняття політичних рішень, а тому майже єдиною формою їх реального впливу у сфері політики залишаються вибори та участь у формі прямої дії. З огляду на ці обставини набуває актуальності наукове обґрунтування створення відповідного „інституційного дизайну”, надійних механізмів суспільної взаємодії, сприятливих для здійснення ефективної політичної участі.

Метою статті є визначення предметного поля політичної участі, а також виявлення тенденцій і характеру процесів залучення громадян України до здійснення політики.

Нині найбільш повно теоретичне та методологічне підґрунтя політичної участі розроблене у працях зарубіжних вчених, що пояснюється сталою традицією масової участі населення у політичному процесі. В Україні

проблема участі населення у процесах демократичного реформування перебуває на початковому етапі наукової розробки. Причина – нерозвиненість громадянського суспільства і, відповідно, інституційної структури участі, яка реалізується переважно у традиційних формах. Ця тема привертає все більше уваги українських науковців, і не лише політологів, а й соціологів, юристів, істориків, психологів. Серед них, зокрема, І. Бекешкіна, В. Васютинський, А. Горбачик, Е. Ключенко, О. Куценко, О. Полішкарлова, О. Резник, Н. Ротар, О. Чемшит.

Предметне поле політичної участі

Кожна політична система має механізми і процедури, завдяки яким громадяни та колективні суб'єкти суспільних відносин мають можливість доносити до влади свої вимоги. Цей процес може здійснюватися по-різному – від елементарного індивідуального звернення до місцевого чиновника і колективних дій через групову політику до вирішення загальнодержавних питань в інших формах. При цьому дії громадян не завжди мають яскраво виражений політичний характер. Наприклад, претензії, що висловлюються представникові комунальних служб чи певній установі щодо освітлення на окремій вулиці (якості обслуговування у сфері побуту), можуть перерости в інших формах у політичну акцію недовіри місцевій владі, якщо такі негативні явища наберуть систематичного і масового характеру. Тому вчені часто поряд з категорією „політична участь” (political participation) використовують ширші поняття – „громадська участь”, „громадська залученість”, „громадянська активність”, які а priori не виключають політичної складової зі структури участі. Головне, що політична участь завжди соціально детермінована, визначається характером та якісними характеристиками політико-правового устрою і, загалом, політичної культури суспільства.

Слід звернути увагу на такі важливі теоретико-методологічні аспекти політичної участі, як характер і зміст соціальної та політичної дії в структурі участі, а також її інструментальності. Нагадаємо, що інструментальні відносини – це відносини, участь у яких люди розглядають як спосіб отримання якоїсь користі, певних благ, причому саме спілкування при цьому не становить для партнерів жодної цінності. На противагу таким відносинам, існують самоцінні відносини, тобто відносини, побудовані на почуттях приязні, любові, товариськості, нематеріального інтересу, які не передбачають отримання конкретного (раціонального) зиску. Під інструментальністю також розуміють наявність певних інститутів, каналів, правил, механізмів, обумовлених реакцій суб'єктів суспільних відносин на певні ситуації тощо.

Оскільки політична участь здійснюється насамперед у сфері владних відносин, то для нас видається слушним зауваження відомого фахівця в галузі політичної психології В. Васютинського, що політична влада не може бути лише раціонально-інструментальною; вона весь час стоїть перед

необхідністю істотного врахування різноманітних психологічних чинників. Якщо ці чинники ігноруються, то досить швидко „інструментальні намагання влади перестають спрацьовувати і її взаємини з підвладними набувають кризового характеру”. Тому влада має надавати своїй діяльності „більш чи менш вираженого гуманного характеру, ...вміти бути привабливою для підвладних, давати їм почуття захищеності, брати на себе відповідальність за їх долю” [1, с. 418]. Відтак, на нашу думку, немає підстав обмежувати політичну участь суто раціонально-інструментальними відносинами, оскільки політику „роблять” живі люди. Тобто у політичній поведінці індивідів обов’язково є певний елемент ірраціональності, впливу почуттів, симпатій та антипатій у процесі взаємодії.

Ефективна і водночас досить широка участь є не лише набутком демократичного реформування, а й засобом вдосконалення демократії та, певною мірою, її „камертоном”. Це, як вважають вчені, центральна проблема демократичної організації суспільства; однак узгодження максимального задоволення базових потреб основних соціальних верств і потреб самої соціальної системи як сукупного цілого можна вирішити не шляхом аналізу владних відносин в суспільстві, а визначенням ролі і місця політичної участі в політичній системі. „Демократія – це лише у другу чергу властивість політичного режиму, а в першу – стан політичної системи, в якій задоволення потреб – це функція політичної участі” [2, с. 61.].

Такий підхід здається слушним. По-перше, аналіз процесів демократизації крізь призму участі громадян в розподілі ресурсів знімає суперечність між політичною та соціальною демократією: політична демократія має нормативний, формальний характер і пов’язана з розподілом владних повноважень, захистом прав і свобод людини тощо, а соціальна забезпечує реальну соціальну справедливість та рівність. По-друге, запропоноване трактування політичної участі виводить її за межі суто публічно-владних відносин. І в цьому є рація. Для характеристики ресурсного потенціалу суспільства, розподіл якого має безпосередній або опосередкований вплив на характер політичних відносин, доцільно використовувати концепцію багатомірного соціального простору, запропоновану П. Бурдьє. „Соціальний простір, – на думку вченого, – ... може сприйматися у формі структури розподілу різних видів капіталу, що функціонують одночасно як інструменти і цілі боротьби у різних полях...” [3, с. 40]. Саме в межах цього простору діють індивіди, що володіють різними видами капіталу. Окремі типи капіталів набувають політичного характеру у випадку їх використання задля впливу на процес прийняття рішень.

Зустрічаються також випадки ототожнення понять „політична участь” і „політична діяльність”, хоча політична участь є лише складовою останньої. Якщо розглядати ці дефініції крізь призму таких філософських категорій, як „стихійність” і „свідомість”, „якість”, „кількість” і „міра”, то можна зробити наступне припущення. Політична

участь і професійна політична діяльність відбуваються, насамперед, у свідомих формах. Однак обмежувати політичну участь і політичну діяльність лише рамками раціонально-утилітарних дій не варто, оскільки людина – це не запрограмована машина, а жива істота з притаманними їй пристрастями. На відміну від професійної політичної діяльності, яка переважно індивідуалізована, політична участь, як правило, здійснюється в колективних формах – як співучасть. Проте політичну участь частіше оцінюють в категоріях кількості та міри, а професійну політичну діяльність – у якісних характеристиках.

Не лише наукового, а радше практично-політичного змісту набуває і питання співвідношення між автономною і мобілізаційною участю. Як відомо, автономна участь ґрунтується на можливості вибору, і властива вона для розвинутого громадянського суспільства, в якому суб'єкти суспільно-політичних відносин мають можливість вільно конкурувати. Представники політичних сил борються за голоси виборців і шукають у них підтримки. Результати виборів відбивають реальну картину симпатій електорату а, відповідно, і їхнє ставлення до владних структур.

Мобілізаційна участь здійснюється під тиском інших засобів політики, зокрема завдяки мистецтву маніпулювання масами, прямого чи опосередкованого підкупу населення, впливом сукупності обставин тощо. Все це призводить до спотворення власних пріоритетів суб'єкта політичних відносин. В Україні в умовах політико-правового нігілізму та бідності все більше людей долучаються до політики як до засобу збільшення матеріального статку. Крім професійних політиків окрему категорію учасників політизованих зібрань та акцій становлять так звані „заробітчани”, які за гроші виконують певні ролі або забезпечують масовість. Причому їх кількість з року в рік зростає. Тут не йдеться про жодні ідейні переконання чи політичну мету. Суб'єктивно така участь не є політичною, об'єктивно ж вона може бути політичною, причому настільки, наскільки впливатиме на зовнішнє середовище. Мобілізована участь набуває справді демократичного характеру лише настільки, „наскільки мобілізаційний заклик перетворюється на програми індивідуальної чи групової поведінки, що вільно реалізуються” [4, с. 12].

Слід зауважити, що різниця між автономною й мобілізаційною участю відносна, оскільки основна маса громадян бере участь в політичних акціях у відповідь на мобілізаційні заклики ЗМІ, політичних лідерів та організацій.

Найважливішим інституційним каналом політичної участі залишаються вибори. Саме вони в сучасних суспільствах є рушієм соціальних змін, індикатором рівня демократичності політичної системи. В електоральному процесі демократичних країн відбуваються процеси, які не можуть не викликати занепокоєння. Йдеться про зменшення електоральної активності, а також про те, що використання виборчого права як способу висловлення власної думки зменшується, хоча збільшується використання

цього права як засобу обміну. „Отже... право голосу стає зорієнтованим на результати; або, коли висловитись гостріше, ...голос виборця „купують”, і формується різновид clientelismo, відносин патрона і клієнтів, заснованих на чисто ілюзорному принципі do ut des (політичної підтримки в обмін на прихильність)” [5, с. 115].

Аналогічні процеси простежуються і в Україні, де в складних умовах соціальних негараздів соціальне благополуччя громадян часто залежить від вдалого вибору політичної сили, за якою стоїть постать патрона (олігарха). Тому участь у виборах стає не лише свідченням демократичності політичного ладу і проявом волевиявлення, а вимушеним засобом, способом забезпечення свого благополуччя і навіть самовиживання, а тому часто не відбиває справжніх політичних уподобань виборців. Не випадково така політична практика, разом з уявою про можливість фальшування, підриває довіру до виборів як до інституту демократії, про що свідчать результати соціологічних досліджень (таблиця 1).

Таблиця 1

**Чи згодні ви з судженням:
„Вибори в нашій країні є вільними і чесними”?**

Відповіді	%
Так	13,6
Ні	69,5
Важко відповісти	16,8

Джерело: [6, с. 475].

Специфіка політичної участі громадян України в умовах переходу до демократії

Політична участь є інтегральною характеристикою політичної культури. Політична ж культура є похідною від процесів, що відбуваються в суспільстві, а тому для перехідних суспільств характерний „проміжний” тип культури: він акумулює в собі як рудименти минулих суспільних відносин, так і паростки нових. Для характеристики основних тенденцій політичної культури українського суспільства науковці Інституту соціології НАН України розробили інтегральний тест типів політичної культури. В його основу було покладено підхід, який передбачав дві змінні: тоталітаризм/демократія; активність/пасивність. Цей тест дав змогу виокремити чотири типи політичної культури: активно-тоталітарний, пасивно-тоталітарний, пасивно-демократичний і активно-демократичний. Результати соціологічних досліджень відображені в таблиці 2.

Звертає на себе увагу наявність доволі значної частини представників типологічної групи „пасивно-тоталітарного типу політичної культури” – 26,7 %, які, на відміну від носіїв свідомості „активно-тоталітарного типу” (5,9 %), також не сприймають ідей демократії, але при цьому не

налаштовані активно захищати цінності тоталітарного суспільства. Слід зауважити, що в українському суспільстві переважає „пасивно-демократичний тип політичної культури” – 50,7 %. Люди, що входять до цієї групи, сприймають цінності демократичного суспільства, але не готові активно підтримувати їх. Таке співвідношення представників типологічних груп в цілому підтверджується дослідженнями рівня політичної активності громадян.

Таблиця 2

Типи політичної культури, %

Типи політичної культури	Частка представників
Активно-демократичний	16,7
Пасивно-демократичний	50,7
Активно-тоталітарний	5,9
Пасивно-тоталітарний	26,7

Джерело: [7, с. 157].

Звертає на себе увагу наявність доволі значної частини представників типологічної групи „пасивно-тоталітарного типу політичної культури” – 26,7 %, які, на відміну від носіїв свідомості „активно-тоталітарного типу” (5,9 %), також не сприймають ідей демократії, але при цьому не налаштовані активно захищати цінності тоталітарного суспільства. Слід зауважити, що в українському суспільстві переважає „пасивно-демократичний тип політичної культури” – 50,7 %. Люди, що входять до цієї групи, сприймають цінності демократичного суспільства, але не готові активно підтримувати їх. Таке співвідношення представників типологічних груп в цілому підтверджується дослідженнями рівня політичної активності громадян.

Дані досліджень Інституту соціології НАН України та Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова¹ підтверджують низький рівень участі громадян у громадському житті. Так, на запитання „Чи можете Ви сказати, що залучені до активної громадянської діяльності?” фахівці Центру отримали наступні відповіді: так – 11,6 %; ні – 76,2 %; важко відповісти – 12,2 % [8]. За даними Інституту соціології НАН України, 1994 року 82 % громадян України не були членами жодної громадської, політичної організації чи руху, 2007 року – 87 %. Отже формальна участь у суспільно-політичному житті залишається вкрай

¹ Дослідження проводилося соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова з 19 по 25 червня 2008 року. Опитано 2014 респондентів віком від 18 років у всіх областях України, в Києві та АР Крим за вибіркою, що репрезентує доросле населення країни за основними соціально-демографічними показниками. Теоретична похибка вибірки (без врахування дизайн-ефекту) не перевищує 2,3 % з імовірністю 0,95.

обмеженою і навіть зменшується [9, с. 12]. Відповіді на запитання „Чи повинні прості громадяни мати реальний вплив на прийняття державних рішень?” показують, що в суспільстві немає однозначної думки щодо характеру політичної участі (таблиця 3).

Таблиця 3

Ні, не повинні — це справа державних управлінців і політиків	Повинні мати вплив лише громадяни, компетентні у питаннях, які вирішуються	Повинні мати вплив всі громадяни, яких це стосується, незалежно від рівня їх компетентності	Важко відповісти
9.1	37.2	41.0	12.8

Джерело: [10].

За змістом відповідей респондентів можна віднести або до прихильників елітарних моделей демократії, або до партиципаторних (демократії участі). Причому кількість останніх (41,0 %) дещо переважає, якщо не враховувати 9,1 % відповідей респондентів, які вважають, що громада не повинна впливати на прийняття державних рішень управлінців і політиків. У протилежному випадку сума показників $9,1 \% + 37,2 \% = 46,3 \%$ надає перевагу умовним прихильникам концептуальних моделей елітарної демократії.

Цікавила соціологів і думка громадян про формат громадської дії, а тому було поставлено таке запитання: „Якщо люди мають спільні цілі і хочуть їх досягти, то як їм потрібно діяти, щоб досягти максимального ефекту?”. Результати опитування наведені в таблиці 4.

Таблиця 4

Діяти кожному індивідуально	Діяти спільно неформально (не реєструючи цю діяльність і не створюючи організацій)	Створити громадську організацію або приєднатися до вже існуючої	Інше	Важко відповісти
8.3	20.6	40.6	5.6	20.6

Джерело: [11].

Як бачимо, більше 40 % громадян вірять у творчі потенційні можливості громадських об'єднань. Не вірять – 8,3 %. Кожний п'ятий з опитаних розраховує на неформалізовані відносини (20,6 %), що можна трактувати як недовіру до існуючих форм та умов діяльності громадських організацій. Про це свідчать і дані моніторингу 2001 – 2008 років, які не дають підстав говорити про стабільну позитивну динаміку довіри до громадських об'єднань. На запитання: „Чи довіряєте Ви громадським організаціям?” отримано відповіді, наведені в таблиці 5.

Таблиця 5

Час проведення	Повністю довіряю	Скоріше довіряю	Скоріше не довіряю	Повністю не довіряю	Важко відповісти
Черв. 2008	4.7	22.2	23.6	22.1	27.3
Бер. 2007	4.4	21.6	32.3	21.3	20.4
Трав. 2006	5.1	27.2	28.8	16.6	22.4
Серп. 2005	3.1	24.2	29.5	17.0	26.2
Черв. 2004	3.5	25.0	29.8	20.6	21.1
Черв. 2003	5.1	22.7	23.5	27.4	21.3
Черв. 2002	5.6	25.7	26.6	25.0	17.1
Жовт. 2001	4.5	18.0	28.2	28.1	21.2

Джерело: [12].

Характер політичної участі населення України має певні суперечності. Так, доволі висока активність під час виборів супроводжується вкрай низькою залученістю до роботи в суспільно-політичних об'єднаннях. Виникає закономірний інтерес до причин цього, а тому в контексті проблеми, що досліджується, було поставлено запитання: „Що заважає Вашій громадянській активності?”. Відповіді наведено в таблиці 6.

Таблиця 6

Брак вільного часу	Загроза протидії з боку органів влади, силових структур, керівництва тощо	Незнання, як досягти своєї мети	Недостатність грошей та інших ресурсів для здійснення такої діяльності	Не маю одностудців	Інше	Важко відповісти
43.4	8.0	13.8	12.2	6.4	19.1	6.5

Джерело: [13].

Відповіді свідчать, що перешкоди на шляху розвитку громадянської активності населення приховуються, насамперед, у соціально-економічній площині. Брак вільного часу для громадських справ та грошей у більшій частини респондентів $43,4 \% + 12,2 \% = 55,6 \%$ свідчить про проблеми у сфері матеріального забезпечення. Активність меншої частини залежить більше від суб'єктивного чинника – передусім від ефективності діяльності громадських утворень та позитивного досвіду, який би широко пропагувався. Тоді б більшість людей знала, як досягти своєї мети та знаходила б одностудців.

Деякі позитивні зрушення в суспільній свідомості, що сприятимуть зміцненню демократичного потенціалу суспільства, підтверджують дані соціологічного моніторингу. Пошлемося на висновки Є. Головахи, який зазначав, що перші ознаки зміни соціальної ситуації зафіксовано 1999 року, коли вперше за час спостережень припинилося невпинне погіршення показників соціального самопочуття і ставлення людей до власного місця в суспільстві. Тобто розпочався процес зменшення кількості респондентів, які „швидше незадоволені” і, відповідно, почала зростати частка „швидше задоволених” своїм соціальним становищем [14, с. 538]. Означена соціологом тенденція спостерігалася й у 2003–2006 роках (таблиця 7).

Таблиця 7

Міра задоволення своїм становищем у суспільстві, %

	1992	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Скоріше не задоволений	50,5	62,4	62,2	63,4	71,8	77,5	73,1	69,4	70,1	63,2	61,4	58,2	46,6	49,0

Не відповіли	Скоріше задоволений	Важко сказати, задоволений чи ні
0,4	16,0	33,0
0,3	12,6	24,8
0,3	12,3	25,2
0,0	11,3	25,3
0,2	8,5	19,6
0,3	7,0	15,2
0,3	8,0	18,7
0,0	8,5	22,1
0,0	8,1	21,8
0,8	12,2	23,7
0,4	11,2	26,9
0,0	15,4	26,4
0,1	19,5	33,9
0,3	20,2	30,6

Джерело: [15, с. 39].

На думку вченого, особливої уваги заслуговує і тенденція зміни базисного типу особистості, котра свідчить, що на нинішньому етапі свого розвитку українське суспільство за „людськими ресурсами” більш готове до демократичних і ринкових перетворень, ніж у перші роки незалежності України. Так, в останні роки суттєво побільшало так званих „інтерналів” – людей, які відповідальність за своє життя покладають на самих себе, а не на зовнішні обставини. 2003 року вперше за всі роки моніторингу не становили більшість „екстернали”, тобто люди, які відповідальність за власне життя покладають на зовнішні обставини (таблиця 8).

Таблиця 8

Обставини, які впливають на життя людини

Здебільшого від зовнішніх обставин	1992	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
	20,4	28,2	29,2	31,2	31,2	38,6	29,2	28,5	25,2	24,0	19,6	19,3	18,6	18,9	11,1

Здебільшого від мене	Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин
6,6	12,3	25,7	34,9
9,2	10,0	21,3	30,6
9,2	10,3	22,6	28,3
9,7	9,2	22,2	27,7
6,4	7,6	24,0	30,7
7,1	7,2	18,7	28,1
6,8	7,5	23,9	32,3
8,1	8,8	23,7	30,7
7,5	9,7	28,8	28,6
11,5	10,7	25,6	28,1
11,2	11,6	29,8	27,8
10,2	12,1	28,8	29,3
11,4	12,8	29,8	27,2
9,3	10,4	31,8	29,5
12,4	22,7	28,7	24,8

Джерело: [15, с. 40; 6, с. 472].

Зважаючи, що інтернальність є психологічною домінантою людей, які живуть в економічно розвинених демократичних країнах, „можна констатувати, що в Україні останніми роками спостерігається тенденція наближення особистісних характеристик населення до базисного типу особистості в країнах Заходу” [14, с. 538]. Таким чином, можна говорити про наявність деяких ознак позитивної динаміки створення соціокультурних умов для демократичної політичної участі.

Відтак можемо зробити **висновок** про обмеженість уявлень щодо політичної участі як діяльності, яка нібито здійснюється суто у сфері політико-владних відносин. Таке її трактування видається надто вузьким. Більш правомірною вбачається точка зору, згідно з якою політичну участь слід розглядати як діяльність, спрямовану на забезпечення життєвих потреб і розподіл ресурсів у межах політичної системи, оскільки вона існує як організована структура влади, впливу, авторитету і стосується не лише уряду, а й інших громадських інститутів, які контролюють поведінку та ресурси своїх членів. Таке трактування політичної участі впливає з розуміння демократії не лише як політичної категорії, але і соціальної.

Ієрархія категорій політичної активності має такий вигляд: „політична активність”, „політична діяльність”, „політична участь”. Остання

посідає проміжне становище між професійною політичною діяльністю та громадянською залученістю. Аналіз політичної участі крізь призму філософських категорій і понять дає можливість стверджувати, що професійна політична діяльність відповідає критерію свідомості і вимірюється у якісних характеристиках. Політична ж участь може мати стихійні прояви та частіше визначається кількісно. Більше того, якщо професійна політична діяльність індивідуалізована, то політична участь – це, як правило, колективна діяльність, і здійснюється вона як співучасть.

Дослідження проблеми політичної участі українських громадян в умовах демократичного переходу не є у цій статті вичерпним. Потребує, зокрема, ґрунтовного аналізу сукупність чинників, які обумовлюють регіональні відмінності політичної участі – інституційні, економічні, політичні, соціокультурні, ментальні тощо. Залишається актуальною і проблема узагальнення місцевих форм суспільно-політичної активності, динаміка їх змін в залежності від суспільно-політичної практики. Широкі можливості для активізації участі громадян в суспільних справах надають нові технології, зокрема – Інтернет.

Література:

1. **Васютинський В.** Інтеракційна психологія влади. – К., 2005. – 492 с.
2. **Чемшит О. О.** Участь у політичному житті за демократичних умов: постановка проблеми // Наук. пр. МАУП. Вип. 5. Актуальні питання політології. – К.: МАУП, 2003. – С. 60-65.
3. **Бурдьє П.** Соціологія політики: Пер. с фр. / Сост., общ. ред., и предисл. Н. А. Шматко / – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с.
4. **Гончаров Д. В.** Теория политического участия. – М.: Юристъ, 1997. – 208 с.
5. **Боббіо Н.** Майбутнє демократії // Демократія: Антол. / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 104-119.
6. **Українське суспільство 1992 – 2007. Динаміка соціальних змін /** За ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Ін-т соціол. НАН України, 2007. – 544 с.
7. **Щербак М.** Соціально-класові характеристики політичної культури в Україні: досвід застосування соціологічного тесту „Типи політичної культури” // Соціол.: теорія, методи, маркетинг. – 2006.– № 3.– С. 153-160.
8. Соціологічні опитування – Центр Разумкова // http://www.uceps.org/poll.php?poll_id=367
9. **Головаха Є., Паніна Н.** Політична культура українського суспільства (за даними соціологічного моніторингу та міжнародного порівняльного дослідження) // Українське суспільство 1992-2007. Динаміка соціальних змін / За ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Ін-т соціол. НАН

України, 2007. – С. 12 – 23.

10. Соціологічні опитування – Центр Разумкова // http://www.ucers.org/poll.php?poll_id=360

11. Соціологічні опитування – Центр Разумкова // http://www.ucers.org/poll.php?poll_id=365

12. Соціологічні опитування – Центр Разумкова // http://www.ucers.org/poll.php?poll_id=81

13. Соціологічні опитування – Центр Разумкова // http://www.ucers.org/poll.php?poll_id=368

14. **Головаха Є.** Головні тенденції розвитку українського суспільства у світлі результатів соціологічного моніторингу 1994-2003 років // Укр. сусп-во. – 2003. Соціол. моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Ін-т соціол. НАН України, 2003. – С. 537-543.

15. **Паніна Н.** Українське суспільство 1992-2006: соціолог. моніторинг. – К.: Ін-т соціол. НАН України, 2006. – 94 с.

Теоретико-методологічні засади розгляду питання про роль особи в історії

Зінов'я Душкова,
аспірант кафедри філософії
Московського державного технічного університету
ім. М. Баумана

Світ, що переступив поріг третього тисячоліття, відзначається крайньою нестійкістю. Його, як і сторіччя тому, збурюють міжнаціональні, міждержавні, міжконфесійні конфлікти, фінансові кризи. У різних регіонах планети (Африка, Південна Америка) тривають громадянські війни. На початку XXI століття у глобальну загрозу переріс і тероризм. В сучасних умовах люди (як прості громадяни, так і державні „мужі”) активно вишукують шляхів протистояння різним загрозам. Один з них - використання досвіду минулого, вилучення з нього цінної (корисної для сьогодення) інформації, тобто засвоєння „уроків”.

„Історія — це філософія, що вчить нас на прикладах”, — говорив ще у XVIII столітті Г. Болінгброк [1]. Зразки поведінки можна, звичайно, знайти у діях окремих соціальних колективів — класів, партій тощо. Однак уже стародавні мислителі знали, що це найзручніше знаходити в діяльності великих осіб — правителів, полководців, „героїв” і т. д. Відтак, наприклад, у Стародавньому Римі набули популярності такі книги, як „Порівняльні життєписи” Плутарха, „Життя дванадцяти цезарів” Гая Светонія Транквілла, „Про змову Катиліни” Гая Саллюстія Криспа та інші. Навіть у XIX столітті визначну роль особи в історії визнавали такі мислителі, як Т. Карлейль, Ф. Ніцше, Г. Лебон та інші. Зрештою, істориків і філософів початку XX століття „...стали цікавити особи вождів, організаторів, командирів, правителів” [2].

На жаль, у наш час деякі вчені дотримуються протилежної думки: „Сучасність не тягне на епоху „царів і героїв” [3]; „Героїчні особи більше нічого не значать. Замість них права громадянства набули історичні структури” [4]. З цих тез випливає однозначний висновок: якщо історичні особи нині „більше нічого не значать”, то і вивчати їх немає сенсу.

Отже, від давнини й до наших днів історичних осіб одні мислителі вважали гідним об'єкт вивчення, а інші - малозначним елементом історичного процесу.

З питання про значення окремої людини в історичному процесі виростає проблема ролі особи в історії. У нашій праці вона розглядатиметься в методологічному плані. Це обумовлює постановку і вирішення наступних завдань:

- 1) чому проблема ролі особи в історії виникає саме в історіософії;
- 2) яким є співвідношення цієї проблеми з іншими, що існують у філософії історії;
- 3) які особи мають розглядатися в історіософії;
- 4) як взаємодіють в історіософії підходи, що визнають роль особи в історії (персоналістські) та заперечують її (антиперсоналістські);
- 5) яким є місце цієї проблематики у вітчизняній історіософській традиції.

Для вирішення цих завдань варто звернутися насамперед до сутності, предметного поля і проблем, що постають перед філософією історії в цілому.

На мою думку, філософія історії (історіософія) - розділ філософії, де відбувається розгляд історичного процесу, теоретичне узагальнення його ходу, рушійних сил, перспектив розвитку людства. Вона підсумовує (використовує) дані (матеріал) інших галузей філософії, а також гуманітарних наук (історії, соціології, психології, етнографії тощо).

Генезис філософії історії носив тривалий характер. Сучасні вчені характеризують його в такий спосіб: „Августина, ймовірно, можна назвати прабатьком філософії історії (історіософії), хоча ця дисципліна остаточно оформилася й одержала назву значно пізніше. Сам же термін одержав громадянство лише після появи книги Ф. Вольтера „Філософія історії” [5]. Та очевидно, що проблематика філософії історії почала складатися ще в античності. В іншому випадку Блаженному Августинові просто не було б на що опертися при створенні своєї системи. На мою думку, у XVIII – на початку XIX століття у працях Ф. Вольтера, Г. Маблі, Г. Болінброка, І. Гердера, І. Канта, Г. Гегеля та інших відбулося лише узагальнення нагромадженого раніше матеріалу. Кількісні зміни (численні спроби філософського осягнення історичного процесу різними мислителями) перейшли в нову якість: оформлення філософії історії як самостійної дисципліни в межах філософії.

Тут гостро постало питання про предмет філософії історії. Звичайно, були спроби визначити його максимально абстрактно: як „умови суспільно-історичного життя та розвитку людства” [6]. Але оскільки при такому підході предмет філософії історії трактувався вкрай широко, то вчені пішли шляхом його звуження. Відтак можна виокремити онтологічний і гносеологічний напрями. Прихильники першої позиції вважали, що філософія історії має вивчати загальні, об'єктивні проблеми становлення

історичного процесу. М. Кареев, наприклад, вважав, що „філософія історії є пізнання сенсу історії” [7]. В. Гер'є вбачав у цій дисципліні синтез, яким „мисляча людина охоплює всю сукупність історії людства, її хід і її мету” [8]. Подібну думку можна знайти й у сучасного вченого О. Панаріна: „Філософія історії відповідає на питання про об'єктивні закономірності й духовно-моральний смисл історичного процесу, про шляхи реалізації людських сутнісних сил в історії, про можливості віднайдення загальнолюдської єдності” [9].

В межах гносеологічного підходу предметом філософії історії є питання історичного пізнання, переведення його з емпіричного рівня (притаманного історичній науці) на теоретичний. Так, В. Хвостов вбачав її завдання „не в тому, щоби шляхом абстрактних умовиводів створювати, незалежно від даних точної науки, спекулятивні висновки про сенс світобудови, які потім мають бути покладені в основу самої науки, але, навпаки, в тому, щоб допомагати науці розібратися у своїх завданнях... Спеціальною проблемою філософії є проблема гносеологічна” [10]. За такого підходу філософія історії „прагне з'ясувати загальну природу історичного процесу, його основні закономірності та рушійні сили” [11].

Спостерігаються й спроби об'єднати обидва напрями при визначенні предмета філософії історії. Деякі вчені визнають, що історіософія одночасно: а) „досліджує іманентну логіку розвитку людської спільноти”; б) „дає теоретичну реконструкцію історичного минулого” [12]. На мою думку, з таким синтетичним підходом до визначення предмета філософії історії можна погодитися й вважати його базовим при подальшій роботі.

Які проблеми розглядаються у філософії історії? Перша з них — проблема сенсу історії. Справді, питання про мету, спрямованість історичного процесу — одне з найважливіших у філософії історії. На нього давали різні відповіді. У принципі йдеться про досягнення суспільством певного кінцевого, досконалого стану розвитку. Одні мислителі (Бл. Августин, Й. Флорський, Ф. Аквінський, М. Бердяєв) вбачали такий стан у Царстві Божім, у якому буде остаточно подолано наслідки „первородного гріха” Адама і Єви. Інші вважали, що сенс історії можна досягнути шляхом встановлення на Землі якогось остаточного, „ідеального” соціального стану. Деякі мислителі (Конфуцій, Гесіод) відшукували його в минулому. Відповідно, сучасність для них — регрес, обумовлений нескінченним віддаленням від „золотого віку”. Другі вбачали його в сучасності, називали й конкретну країну (Ж. Кондорсе — Францію, Г. Гегель — Пруссію), де історія завершується. Треті вважали, що сенс історії слід шукати в майбутньому. Туди відносив „ідеальну” державу Платон, „Утопію” — Т. Мор, „Місто Сонця” — Т. Кампанелла.

Таким чином, проблему сенсу (спрямованості) історичного процесу порушували й вирішували мислителі не одного століття. Одні відшукували мету історії за її межами — у надприродному світі, інші — шляхом пошуку „ідеальних” державних утворень в межах тогочасного суспільства. Це обумовило розмаїтість підходів до проблеми, неможливість її однозначного вирішення, яка збережеться

й у майбутті.

Ще одна проблема історіософії — пошук законів історії. Учених завжди хвилювало питання: чи має історичний процес (як і фізичний світ) чіткі закони становлення, а чи носить хаотичний (непередбачуваний) характер?

Для одних мислителів (О. Конт, А. Кетле, Л. Гумплович, В. Зомбарт) в історії діють універсальні закони — як і у фізичному світі. Грунтуючись на цьому посиланні, вони вважали головною метою соціальних наук виведення законів розвитку історичного процесу. Потім ця концепція піддалася критиці, обумовленій наступними причинами: 1) на емпіричному рівні існування загальних „законів історії” виявити не вдалося; 2) суспільство виявилося складним об’єктом, що заперечує лінійну, одноваріантну динаміку розвитку. Тому вчені перейшли від пошуку „загальних” законів до виявлення окремих закономірностей розвитку історії. Наприклад, такої: римський правитель Гай Юлій Цезар, що одержав під час замаху на нього більше 20 ножових поранень, неминуче мав умерти, тощо.

Інша концепція, що заперечувала наявність навіть історичних закономірностей, теж знаходила підтримку. М. Кареев, наприклад, міркував так: „Історія — тканина, повна вузлів, уривків, немислимої плутанини й неймовірного хаосу” [13]. Подібної думки дотримувався й К. Поппер: „Оскільки не існує руху суспільства, у будь-якому сенсі подібного чи аналогічного рухові фізичних тіл, то не існує і законів його руху” [14]. З ним солідарний і Л. Мізес: соціолог, історик, а услід за ними й філософ мають визнати „даремність пошуків апостеріорних законів історичних змін” [15].

Методологічні підстави такої позиції розроблені в неокантіанстві Баденської школи. Оскільки історія вивчає й неповторні, унікальні події, головні представники цього напрямку (В. Віндельбанд, Г. Ріккерт) виокремили два типи наук: природничі (номотетичні) та гуманітарні (ідеографічні). Завдання одних — відкривати закони, інших (до яких була віднесена й історія) — лише описувати досліджуваний об’єкт. Отже — жодних „законів історії” бути не може.

Таким чином, у філософії історії існують такі позиції: 1) історичні закони існують; 2) такі закони — фікція. На мою думку, представники обох позицій помиляються. В історії не існує універсальних законів, але можна виявити певні закономірності.

Наступна проблема, що розглядається в межах філософії історії — установлення рушійних сил історичного процесу. Сюди відносили різні фактори.

Божественне провидіння. Така думка панувала в античності, а особливо у Середньовіччя. У християнській теології, в численних історіописах того часу стверджувалося: Бог не тільки створив світ, але й активно втручається в його розвиток, запобігає злу, сприяє торжеству добра. Існує божественна турбота про світ (Провидіння). Виходить, історія — есхатологічна, вона веде людство до єдиної мети — втілення на Землі Царства Божого.

Слабкість такого підходу полягала в тому, що люди бачили зло, яке панує в суспільстві. Пов’язувати його з Богом було неможливо, адже він носій добра. Виникало питання: звідки ж беруть початок негативні діяння? Чому вони можливі? Відповідно, пошук рушійної сили історії слід було шукати безпосередньо в

соціальному світі.

Географічне середовище. Люди завжди існували в тісному контакті з природою. Тому для багатьох мислителів саме географічне середовище здавалося рушійною силою історичного процесу. У різні епохи це проявлялося у специфічних формах. Так, у XVIII столітті Ш. Монтеск'є вважав, що середовище впливає на зміну людської природи. Клімат обумовлює індивідуальні особливості людей, їх тілесну організацію, характер, схильності. Південні народи, що живуть у спекотному кліматі, від природи ледачі, схильні до фіксації певних форм соціального життя, переважно тиранічних. Представники Півночі, навпаки, весь час витрачають на виживання в суворих кліматичних умовах. Вони не мають дозвілля для розвитку наук, мистецтв, ремесел. Отже людям найліпше жити в помірних широтах.

У XIX столітті Л. Мечников вважав рушійною силою розвитку історії інший географічний фактор: близькість території до водних ресурсів. Відтак визначалися три види суспільств (цивілізацій): річкові, морські, океанічні.

У філософії історії XX століття теж були спроби виявити нові географічні детермінанти історичного процесу. Так, А. Тойнбі визначив механізм „виклик — відповідь” [16]. Перший приходить з природного середовища, а суспільство, реагуючи на нього, має створити адекватну форму соціальної організації або ж загинути. Вплив сонячної активності на діяльність людей (включаючи й історичних осіб) у якості рушійної сили історичного процесу розглядав О. Чижевський.

Однак і за такого підходу мислителі не знаходили відповіді на багато питань. Чому одні народи в подібних кліматичних умовах розвиваються набагато швидше, ніж інші? Чому людина змогла (на відміну від тварин) не тільки пристосуватися до довкілля, але й пристосувати його для задоволення своїх потреб? Чи продовжує географічне середовище впливати на розвиток сучасного суспільства, а чи в ньому на перший план виходять інші фактори (техніка, наука)?

Розум. Ще французькі просвітителі (Ф. Вольтер, Ж. Руссо, Ж. Кондорсе) висловлювали думку, що історія людства — це процес посилення розуму, його впливу на життя людей. Найповніше це виражено в історіософії Г. Гегеля. Тут „Світовий дух”, розум — творець історії. Він використовує дії людей (включаючи й правителів) для досягнення в історичному процесі власних цілей. У цьому проявляється „хитрість розуму”. Однак і тут виникали питання: як розум „творить” історію — цілком довільно чи ні? Чи впливає щось на нього? Ваді виокремлення „розуму” як рушійної сили історичного процесу призвели до продовження її пошуку.

Маса (натовп). У низці історіософських концепцій зазначалося, що справжній двигун історії — це народні маси, під якими розуміли „низи” суспільства. Ставлення до них різне. У марксизмі — позитивне. Тут народ (в особі, передусім, пролетаріату) — головна сила революційних суспільних перетворень, повалення капіталістичного ладу. Його дії яскраво проявилися в ході Французьких революцій (1789 - 1794 рр.; 1848 р.), Паризької Комуни (1871 р.), Лютневої і Жовтневої революцій 1917 року в Росії.

Для інших мислителів (Г. Лебон, Г. Тард, Х. Ортега-і-Гассет) маса — носій руйнівного, ірраціонального начала. XIX і XX століття уявлялися цим ученим „століттями натовпу”. Учасники такої групи під керівництвом досвідчених ватажків піднімаються на повстання з метою повалення державного ладу. У натовпі людина втрачає своє „Я”, несвідомо переймається спільною метою, стає здатною на несподівані (в „нормальних умовах”) вчинки.

Однак і визначення маси (натовпу) як рушійної сили історичного процесу не давало відповіді на низку питань: що приводить велику кількість людей до активних дій — важке матеріальне становище (як думали марксисты) чи гасла вождів? Якою мірою дії мас можна пояснювати за допомогою соціології, а якою — на основі психології?

Таким чином, проблема пошуку рушійних сил історичного процесу посідає важливе місце у філософії історії. Відбувається процес постійного „перебирання” окремими вченими „кандидатів” на роль „першопорушії” історичних трансформацій, який обов'язково продовжиться.

Проблема ролі особи в історії, що розглядається у цій статті, теж є надзвичайно важливим елементом проблемного поля історіософії. Ця проблема тісно пов'язана з іншими порушеними тут питаннями. Так, історична особа може побачити (завдяки власним здібностям) певну мету історії і, використовуючи наявний владний (А. Македонський) чи духовний (М. Лютер) ресурс, повести суспільство до неї. Тим самим віднаходиться один з варіантів вирішення проблеми сенсу історії. Дії великої особи, з одного боку, підлягають закономірностям історичного процесу, а з іншого — породжують нові закономірності. В результаті вирішується питання про закони історії. Історична особа, що володіє високим розумом і повеліває народними масами, може розглядатися і як рушійна сила історії, що переборює деструктивні сили географічного середовища, усвідомлено формуючи „відповідь” на зовнішні „виклики”.

Такий багатоплановий характер об'єкта породжує серед вчених специфічні позиції й щодо методології історичного пізнання. Тут, на жаль, і донині не вироблено комплексного підходу. Якщо мислитель дотримується матеріалістичних філософських позицій, то він одержує одну картину, котра відображає роль особи в історії; якщо ж на ідеалістичних — то іншу, прямо протилежну. На цю закономірність вказує, зокрема, Л. Грінін: „Якщо за головні причини беруться діяльність геніальних людей, великі ідеї тощо, то роль особи в історії перебільшується і навіть містифікується. А якщо інші, наприклад, матеріальні фактори, то, навпаки, применшується” [17].

Отже у межах історіософії питання про роль особи в історії має синтетичний, інтеграційний характер. Воно поєднує низку центральних проблем філософії історії (сенсу історії, пошуку її законів, визначення рушійних сил історичного процесу) у певну пізнавальну систему, що дозволяє здійснювати теоретичну реконструкцію історичного процесу.

Однак інтеграційний характер проблеми ролі особи в історії — не єдина

причина її розгляду в історіософії. Справа в тому, що в історичній науці до неї проявляється недостатній інтерес, надається „...мало значення особам” [18]. Вчені постійно обіцяють „виправити” ситуацію, що склалася. Але це не завжди вдається, оскільки ця суперечність корениться в методології. Адже мета історії — „вивчення минулих подій” [19], з яких складається історичний процес. Тому при аналізі минулого в історичній науці вивчення ролі особи має вторинний характер. „Життєвий шлях Наполеона Бонапарта... не є історичний процес. Це всього лише момент... історії Франції і Європи. Саме в якості такого він становить інтерес для історика” [20]. Філософія історії ж заповнює цю лакуну, вона здатна з'ясувати роль не лише подій, але й окремих осіб в історичному процесі.

Таким чином, розгляд проблеми ролі особи у філософії історії обумовлюється й методологічно. Оскільки історія вивчає переважно події минулого, то вона не може детально концентруватися на іншому об'єкті - окремих особах. Це не виключає того, що деякі вчені-історики працюють у жанрі життєписів, але таке становище не відноситься до цієї науки в цілому. Філософія історії може вийти за межі теоретичного аналізу подій минулого, розкрити роль в історії окремої особи. Тут обидва елементи історичного процесу - особи й події - мають рівноправний характер.

В історіософії виникає й інше питання: які особи доцільно розглядати? Як відомо, історичний процес складається з дій мільйонів різних людей. Відтак виникає спокуса поставити перед філософією історії завдання: „Нами повинен бути пізнаний... будь хто з тих мільярдів людей, які жили на землі і які всі, безумовно, увійшли в історичний процес” [21]. Але вирішити таке завдання на практиці неможливо. Жодна наукова дисципліна пізнати всіх людей, що існують на Землі, не в змозі. Тому неминучо стає їх диференціація за різними ознаками. Наприклад, за приналежністю до певної держави (росіяни, французи, німці), соціальної групи (робітники, службовці, селяни тощо). З такими штучними об'єднаннями індивідів учені вже можуть працювати, виявляти закономірності їх функціонування тощо. У нашому випадку диференціація має бути здійснена за ступенем впливу певної особи на хід історичного процесу. Так, будь-яке суспільство має ієрархічний характер. В ньому є люди, що володіють більшим впливом на інших. Йдеться про правителів, великих урядовців, відомих полководців, видатних діячів культури, релігійних лідерів, тобто великих історичних особистостей. Іноді така людина починає відігравати подібну роль завдяки зосередженню у її руках політичної влади (Цезар, Наполеон), іноді завдяки особистій обдарованості й талантам (Гомер, Моцарт). Відповідно, філософію історії в одному з її ракурсів і цікавлять „великі люди”, що чинять значний вплив на хід історичного процесу. Такий підхід є наслідком неминучої диференціації наукового пізнання, що вивчає не всі об'єкти, а лише їх найтипівіші (загальні) риси. Показати їх доцільніше на прикладі великих людей. Що й робить філософія історії.

Проблема ролі особи в історії припускає пошук варіантів співвідношення

персоналістських і антиперсоналістських підходів у філософії історії. Прихильники першого дотримуються думки, що історичні особи — головна рушійна сила історичного процесу. Від їхніх дій залежить розвиток людства. Як писав Т. Карлейль, „...всесвітня історія, історія того, що людина зробила в цьому світі, як на мене, є, по суті, історією великих людей, які потрудилися тут, на землі... Їх історія становить душу світової історії” [22].

Прихильники антиперсоналізму, навпаки, вважають, що історичні особи — маріонетки в руках зовнішніх сил (матеріальних, духовних). При необхідності вони легко замінюються, а отже й не відіграють істотної ролі в історичному процесі. У межах матеріалістичного розуміння історії цю думку чітко сформулював Ф. Енгельс: „...та обставина, що така і саме ось ця велика людина з'явилася в певний час у даній країні, звичайно, є чистою випадковістю. Але якщо цю людину усунути, то з'являється попит на її заміну, і така заміна відбувається... Що Наполеон, саме цей корсиканець, був тим військовим диктатором, який став необхідним Французькій республіці... — це було випадковістю. Але якби Наполеона не було, то роль його виконав би інший” [23]. Подібним чином (але керуючись протилежним світоглядним настановленням) міркував Г. Гегель: оскільки історичні особи — „довірені особи всесвітнього духу”, остільки їх доля складається трагічно. „Коли мета (духу — **З. Д.**) досягнута, вони відпадають, як порожня оболонка зерна. Вони рано помирають — як Олександр (Македонський — **З. Д.**), їх убивають — як Цезаря, або їх засилають — як Наполеона на острів св. Олени” [24].

На мою думку, антиперсоналізм і персоналізм є крайніми позиціями у вирішенні проблеми ролі особи в історії. Справді, з одного боку, велика особа у власних діях не самодостатня, вона залежить від історичних структур — економіки, політики, духовних запитів часу. З іншого боку, її діяльність неможлива без певного інтелектуального багажу, нав'язування суспільству певних цілей, завдань. Відтак дії і звички такої людини накладають відбиток на соціум в цілому. Не випадково говорять про наполеонівську Францію, сталінський СРСР, гітлерівську Німеччину тощо. Отже „обличчя” епохи створюється й самою історичною особою, і умовами, у яких вона діяла. Тут не можна не погодитися з Наполеоном, який, підбиваючи підсумки своєї діяльності на чолі Франції, зазначав: „Я створив своє століття сам для себе, так само, як і я був створений для нього” [25].

На закінчення вкажемо на місце проблеми ролі особи в історії у вітчизняній історіософській традиції. До 1917 року вона цікавила багатьох учених — М. Карєєва, М. Стасюлевича, В. Гер'є, Р. Віппера та інших, які вивчали це питання, керуючись різними методологічними підходами. В СРСР ця тема теж фігурувала майже в кожному навчальному посібнику з філософії [26]. Але там вона розглядалася догматично. Вчені переважно коментували позиції Ф. Енгельса і К. Маркса. Починаючи з 1991 року, це

питання в навчальних посібниках з філософії історії прямо не порушується. Воно не висвітлюється в окремих розділах чи параграфах [27]. В результаті у деякого із сучасних вчених виникає навіть песимізм: „Питання про роль особи в історії однозначної відповіді не має. Взагалі воно навряд чи колись буде однозначно вирішене” [28].

Причини такої ситуації очевидні. З одного боку, теза щодо „однозначного вирішення” питання про роль особи в історії, яка десятиліттями нав'язувалася панівною в СРСР ідеологією, просто „відбивала” у багатьох вчених бажання до нього звертатися. З іншого боку, у наш час не існує комплексних методологічних підходів, які б дозволили відмовитися від крайнощів при вирішенні цієї проблеми. На мою думку, така невизначеність носить не тільки негативний характер. Вона є постійним стимулом для нового аналізу проблеми, у тому числі й теоретико-методологічного.

Література:

1. **Болінгброк Г.** Письма об изучении и пользе истории. — М.: Наука, 1978. — С. 11.
2. **Виппер Р.** Кризис исторической науки. — Казань: Гос. изд-во, 1921. — С. 10.
3. **Новиков В. И.** Бог, цари и герои. Мифы о правителях народа // Общественные науки и современность. — 2007. — № 5. — С. 158.
4. **Козеллек Р.** Случайность как последнее прибежище историографии // THESIS. — 1994. — № 5. — С. 181.
5. **Семёнов Ю. И.** Философия истории от истоков до наших дней. — М.: Старый сад, 1999. — С. 60.
6. **Раппопорт Х.** Философия истории в её главнейших течениях. — СПб.: Изд-во М. Стасюлевича, 1898. — С. 2.
7. **Гобозов И. А.** Введение в философию истории. — М.: ТЕИС, 1993. — С. 10.
8. **Герье В.** Философия истории. От Августина до Гегеля. — М.: Изд-во М. Стасюлевича, 1915. — С. 1.
9. Философия истории. Учебное пособие под ред. А. С. Панарина. — М.: Гардарики, 2001. — С. 4.
10. **Хвостов В. М.** Теория исторического процесса. — М.: КомКнига, 2006. — С. 6.
11. **Семёнов Ю. И.** Философия истории... — М.: Старый сад, 1999. — С. 9.
12. **Гобозов И. А.** Введение в философию истории. — М.: ТЕИС, 1993. — С. 16.
13. **Кареев Н. И.** Основные вопросы философии истории. — СПб.: Типогр. М. Стасюлевича, 1887. — С. 52.
14. **Поппер К.** Ницшта историцизма. — М.: Прогресс, 1993. — С. 132.

15. **Мизес Л.** Теория и история процесса. Интерпретация социально-экономической эволюции. — М.: Юнити, 2001. — С. 222.
16. **Тойнби А.** Постигжение истории. — М.: Прогресс, 1991. — С. 113.
17. **Семёнов Ю. И., Гобозов И. А., Гринин Л. Е.** Философия истории: проблемы и перспективы. — М.: КомКнига, 2007. — С. 155.
18. **Виппер Р.** Кризис исторической науки. — Казань: Гос. изд-во, 1921. — С. 4.
19. **Хвостов В. М.** Теория исторического процесса. — М.: КомКнига, 2006. — С. 3.
20. **Семёнов Ю. И.** Секреты Клио. Сжатое введение в философию истории. — М.: МФТИ, 1996. — С. 11.
21. **Эрн В. Ф.** Сочинения. — М.: Правда, 1991. — С. 250.
22. **Карлейль Т.** Герои, почитание героев и героическое в истории. — М.: ЭКСМО, 2008. — С. 7.
23. **Маркс К., Энгельс Ф.,** Соч. — Изд. 2-е. — Т. 39. — С. 175 - 176.
24. **Гегель Г. В. Ф.** Лекции по философии истории. — СПб.: Наука, 1993. — С. 82 - 83.
25. **Наполеон Бонапарт.** Максимы и мысли узника св. Елены. — СПб.: Азбука, 2000. — С. 74.
26. Диалектический и исторический материализм. — М., 1968. — С. 373 - 381; Основы марксистско-ленинской философии: учебник для вузов. — М., 1982. — С. 373 - 376.
27. Див.: **Семёнов Ю. И.** Философия истории... — М.: Старый сад, 1999; Философия истории. Учебное пособие под ред. А. С. Панарина. — М.: Гардарики, 2001.
28. **Новиков В. И.** Бог, цари и герои (мифы о правителях народа) // Общественные науки и современность. — 2007. — № 5. — С. 150.

Конкурентоспроможність України до світової економічної кризи, під час... Після?

Олександр Шнипко,
доктор економічних наук,
професор Національної академії управління

1991 року Україна отримала не лише статус політичної незалежності і не просто фрагмент промислового комплексу союзної держави. Вона успадкувала визнаний у світі потенціал високотехнологічних галузей промисловості, які є недосяжними для більшості сучасних держав.

Насамперед слід відзначити космічну галузь. З 22 базових технологій ракетно-космічної галузі Україна володіла 17. Попереду нас були лише США, Росія, Франція і Китай. Підтвердженням космічних можливостей України стала її участь у таких, наприклад, міжнародних проектах, як Sea Launch, створення Міжнародної космічної станції, спільному з РФ проєкті модернізації міжконтинентальної балістичної ракети СС-18 („Сатана”), спільному з Бразилією та Італією проєкті запусків модернізованого ракетноносія „Циклон-4” з бразильського космодрому тощо.

Україна була й залишається однією з небагатьох країн, які проєктують та будують літаки військово-транспортної авіації. Особливо переконливими є позиції національного літакобудування у створенні вантажних транспортних літаків.

В Україні створено суднобудівну базу, яка цілком справедливо вважається однією з найпотужніших у Європі. У 1990-х роках національна суднобудівна галузь налічувала понад 100 заводів, в тому числі 11 базових суднобудівних підприємств.

Після 1991 року Україна досягла відчутних успіхів в експорті зброї та військово-технічних послуг, входячи до першого десятка світових експортерів цієї продукції.

Науковий потенціал України у всіх його розрізах – фундаментальному, галузевому і прикладному – теж дозволяє вживати словосполучення „Україна високотехнологічна”. Офіційна позиція Національної академії наук полягає в тому, що, попри всі труднощі об’єктивного і

суб'єктивного походження, вітчизняна наука не втратила здатності отримувати результати світового рівня в реальних високотехнологічних сферах. Такими сферами є: дослідження наноструктур та розробка нанотехнологій; радіофізика міліметрового і субміліметрового діапазону; імунобіотехнологія, біосенсорика та молекулярна діагностика; біотехнологія рослин і біофізика; біодеградація; кріобіологія і кріомедицина; нейронаука, зокрема – нейрофізіологія; інформатика; мікро- та оптоелектроніка.

Україна зберегла потужний, практично безпрецедентний потенціал матеріалознавчої науки в таких напрямках світового значення, як управління процесами структуроутворення та формування властивостей конструкційних та інструментальних матеріалів та їх зварювання, в тому числі з використанням висококонцентрованих джерел енергії та електромагнітного впливу; розробка технологій виробництва функціональних матеріалів для електроніки, лазерної та діагностичної техніки; створення новітніх композитних матеріалів та вивчення механічних властивостей побудованих на їх основі складних конструкцій і систем; розробка технологій виробництва синтетичних алмазів та інших надтвердих матеріалів, а також інструментів на їх основі.

Експерти звертають увагу на те, що цілий ряд конкурентоспроможних вітчизняних розробок вже сьогодні могли б потужно вийти на світовий ринок. Серед них: технологія і комплекс апаратури для зварювання живих тканин при хірургічних операціях; поліорганосилоксинові адсорбенти; вітчизняні антибіотики – циклоспорини; одержані на основі вітчизняних технологій титанові сплави; надтверді матеріали та інструменти на їх основі.

В Законі України від 16 січні 2003 року „Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні” звучать схожі мотиви. Зокрема, до стратегічних напрямів такої діяльності на період 2003 - 2013 років віднесено: нові та відновлювані джерела енергії; новітні ресурсозберігаючі технології; машинобудування і приладобудування як основу високотехнологічного оновлення всіх галузей виробництва; розвиток високоякісної металургії; нанотехнології, мікроелектроніку, інформаційні технології, телекомунікації; вдосконалення хімічних технологій, нові матеріали, розвиток біотехнологій; високотехнологічний розвиток сільського господарства і переробної промисловості; транспортні системи – будівництво і реконструкцію; охорону і оздоровлення людини і довкілля; розвиток інноваційної культури суспільства.

Проте технологічні можливості України мають принципову ваду, яка „перекреслює все інше”: високі технології не є системоутворюючими чинниками формування національного промислового комплексу як цілісної системи. В ньому переважає четвертий технологічний уклад, який визначається великосерійним машинобудуванням, суднобудуванням, кольоровою металургією, використанням нафти як основного енергоносія, поширеністю двигуна внутрішнього згоряння та хімії органічного

синтезу.

Значною залишається частка третього технологічного укладу, складовими якого є теплові електростанції, паливна і вугільна промисловість, чорна металургія, промисловість металевих конструкцій та будівельних матеріалів, скляна й порцеляново-фаянсова промисловість.

Базові елементи п'ятого технологічного укладу (продукція електронної промисловості, обчислювальна та оптоволоконна техніка, програмне забезпечення, телекомунікації, інформаційні послуги, видобування та переробка газу) в Україні розвинуті недостатньо.

Шостий технологічний уклад (мікробіологічна промисловість, промисловість медичної техніки) лише заявив про себе без видимих наслідків для всього господарчого комплексу.

Отже українську економіку в її теперішньому структурному вигляді неможливо вважати високотехнологічною. У ній домінують середньо- та низькотехнологічні виробництва, що відбивається на експортних показниках України, а ширше – на її конкурентних характеристиках.

Товарна структура експорту України у 1990-х роках формувалася під гаслом „вижити за будь-яку ціну”, яке в різних інтерпретаціях звучало з вуст державних лідерів та організаторів економіки. Наслідком такого підходу стало закріплення структурних диспропорцій національного виробничого комплексу в нових геоекономічних умовах, а також мінімальне використання високих технологій у формуванні експортного потенціалу країни.

Домінуючі позиції в українському експорті залишаються за металургійною продукцією (41,9 % загального експорту товарів 2000 року, 42,2 % – 2006 року). Другу позицію з 2001 року посідає товарна група „машини та устаткування” (проте з великим відривом від металургійної промисловості – 14,3 % 2006 року). Що стосується високотехнологічної продукції, то вона становить лише незначну частку в експорті переробних галузей України (5 % 2004 року). За цим показником Україна програє всім постсоціалістичним країнам Центральної і Східної Європи (за винятком Польщі).

2008 року суттєвих змін не сталося. Найбільша частка експорту з України припадає на недорогоцінні метали та вироби з них – 44,6 % до загального обсягу. На другому місці (з відставанням у 4,5 разу) – машини, обладнання, пристрої для записування або відтворення зображення і звуку. Частка їх експорту становить 9,9 %. Наступну групу формують мінеральні продукти і товари хімічної промисловості з часткою експорту, відповідно, 8,6 % та 8,3 %. До переліку товарів, котрі продаються за кордон і за часткою в структурі експорту перевищують 2 %, увійшли також транспортні засоби і шляхове обладнання (6,7 %), готові харчові продукти (3,8 %), жири та олії тваринного чи рослинного походження (3,5 %), продукти рослинного походження (2,9 %), полімерні матеріали, пластмаси, каучук (2 %).

Ринкові інституції програють державним органам в регулюванні

зовнішньоторговельних операцій. Політика захисту вітчизняного виробника в Україні є похідною від якості економічних перетворень загалом. Така політика здійснюється у спотворених формах і не сприяє підвищенню конкурентоспроможності українських експортерів на міжнародних ринках. Держава зберігає важелі адміністративно-бюрократичного контролю за експортними операціями, при цьому головною проблемою експортерів залишаються продиктовані державою обмеження на експорт.

Наслідок: в очах світової торгово-економічної спільноти **Україна „законсервувала” за собою імідж постачальника сировини, напівфабрикатів і продукції з незначною доданою вартістю.**

Те, що з боку держави немає необхідної організаційної та інформаційної підтримки, обмежує експорт з України фінансових, телекомунікаційних, інформаційних, ділових послуг, послуг міжнародного туризму, освіти і охорони здоров'я. Незадовільний рівень захисту прав інтелектуальної власності і вкрай низька оплата праці наукових працівників заважають розширенню експорту науково-технічних послуг.

Невідповідність національної правової системи міжнародним критеріям захисту прав інтелектуальної власності обмежила можливості участі України в значних міжнародних проектах. Зокрема, так і не набули необхідної зрілості інститути банківської і страхової систем. Нерозвинутими лишилися механізми надання гарантій і страхування експортних поставок, що підвищило ризики зовнішньоекономічної діяльності.

Структурна недосконалість національної економіки визначає географічну асиметрію українського експорту. Майже дві третини українських товарів експортної групи спрямовуються на ринки СНД та ЄС, і лише третина припадає на ринки інших країн світу, в тому числі країн, що динамічно розвиваються та нарощують імпорту.

Для країн Євросоюзу торгівля з Україною не стала принципово важливою, зважаючи на невелику частку українського імпорту в загальному обсязі імпорту ЄС. Так, якщо 2005 року загальний імпорту товарів в ЄС перевищував \$4,1 трлн., то частка українських товарів становила в ньому \$9,2 млрд. (трохи більше 0,2 %). Станом на 2008 рік всі країни ЄС „важать” для України у зовнішній торгівлі втричі менше, ніж РФ. На дві країни – Німеччину та Італію – припадає приблизно половина експорту до країн Західної Європи. Для більшості держав-членів Євросоюзу Україна в економічному сенсі все ще залишається *terra incognita*.

На ринках СНД Україна має дещо кращі позиції: 2005 року загальний імпорту товарів в СНД (без України) перевищував \$136 млрд., експорт України на ринки СНД становив \$11,2 млрд., або 8 % загального товарного імпорту в країни Співдружності. Тенденція переважної присутності України на ринках СНД збереглась і в наступні роки.

Україна фактично не представлена на товарних ринках Східної

і Південно-Східної Азії, які, як очікується, будуть дедалі більше імпортопоглинаючими. Зокрема, експорт України до Китаю в останні роки навіть знизився, упавши менше, ніж до 2 % загального обсягу експорту. Експорт товарів до країн Північної і Південної Америки 2005 року склав лише \$1,8 млрд. (або 5,2 % загальних обсягів українського товарного експорту), 2006 року – \$2,5 млрд. (6,5 %), причому практично половина обсягів спрямовувалася до США. З іншими країнами – Канадою, Аргентиною, Бразилією, Мексикою – торговельні зв'язки вкрай слабкі.

Таким чином, головною „нішею” національної економіки у світовому розподілі праці залишається виробництво енергоємної продукції з низьким рівнем доданої вартості. Як наслідок, український експорт у своїй масі є низько- та середньотехнологічним. Стосовно нього в будь-який момент можуть висунути звинувачення в неналежній якості та заборонити подальшу торгівлю. Крім того, така продукція чутлива до світової кон'юнктури цін і попиту, тому її виробництво не може вважатися міцною підвалиною стійких конкурентних позицій країни на світових ринках.

Експортний потенціал України залишається надто чутливим до зовнішніх чинників. Основу цієї залежності визначають кілька взаємопов'язаних факторів: а) низький ступінь диференціації експорту товарів і послуг; б) концентрація експорту на недостатньо динамічних міжнародних ринках з підвищеним рівнем протекціонізму; в) надмірна залежність виробничого комплексу від нестійкої цінової кон'юнктури на сировину і товари з низьким ступенем переробки.

Конкурентоспроможність України на світових ринках повністю залежить від її експортних можливостей. А вони такі, що не дозволяють посилити конкурентний потенціал економічної системи за рахунок високих технологій, якими Україна володіє.

Світова фінансова криза: наслідки для України

Світова фінансова криза, як говорять у вітчизняних фінансово-економічних колах, має кілька амплітуд. Перша – 2007 рік: на світових фондових ринках сталося перше падіння фондових індексів провідних банків та фінансових кампаній. Розпочалося перетікання капіталу до країн з перехідною економікою, які демонстрували високі темпи зростання (прибутковості). До країн, що виграли від такого перетікання, потрапила й Україна. Показовий приклад: за 2007 рік українська економіка запозичила \$24,3 млрд. середньо- та довгострокових кредитів.

Друга амплітуда – початок 2008 року. Саме тоді подальше падіння фондових ринків призвело до переорієнтації фінансових активів у їх сировинні та енергетичні аналоги. Підвищилися світові ціни на метал, нафту, деякі види сільськогосподарської продукції (пшеницю). З поправкою на інфляційні процеси, те ж саме відбулося й в Україні. Національною особливістю стало прискорення зростання виробництва в експортоорієнтованих галузях, а також перерозподіл фінансових ресурсів

від решти секторів до сировинного та експортоорієнтованого. Як наслідок, на початку 2008 року Україна залишалась привабливою для іноземних інвесторів. В країну „йшов” іноземний капітал, але! – повз наявні та потенційні високотехнологічні галузі. Фінансове підживлення іноземного походження відчували сільське господарство, фінансова справа, виробництво коксу та продуктів нафтопереробки. Попри це, український фондовий ринок істотно звузив свої позиції (на 43,5 %). Це відбулося під тиском світових фінансово-економічних чинників, а також відбило політичну нестабільність українського походження.

Третя амплітуда – серпень – вересень 2008 року. Її проявами стали: низка банкрутств світових фінансових компаній, поширення фінансової кризи на реальний сектор економіки, зниження попиту на світових ринках, обвал цін.

Стагнація національних економічних систем має як загальносвітові, так і специфічні для кожної країни риси. Україна вже відчула негативні наслідки зниження цін на метал і нафту. Проте цим справа не закінчиться. Проблеми на фінансових ринках та зменшення світового попиту невіддільні одне від одного. Україна вже постала перед необхідністю істотно зменшити обсяги промислового виробництва в його головних експортоорієнтованих галузях – металургії, хімічній промисловості, виробництві коксу та продуктів нафтопереробки, машинобудування.

Ще одним ударом по вітчизняній економічній системі стає зменшення частки транснаціональних фінансових корпорацій у банківському секторі. Внаслідок цього гальмуються процеси інвестування та інноваційного оновлення виробництв, що тримали економіку України „на плаву” у 1990-ті та оживили її протягом 2000 – 2007 років. Очікується, що фінансовий голод та необхідність подальшого використання морально застарілих засобів виробництва відчують сільське господарство, будівництво, переробна промисловість (в тому числі хімічна і нафтохімічна), харчова промисловість, виробництво коксу і продуктів нафтопереробки.

Ще одним проявом світової фінансової кризи (зокрема, погіршення ліквідності світових фінансових ринків та відпливу капіталів) стануть різке уповільнення процесу кредитування української економіки, труднощі з рефінансуванням кредитних зобов’язань суб’єктів господарювання на зовнішніх ринках, дестабілізація курсу національної валюти.

У випадку подальшого розгортання фінансових негараздів, окреслених вище, економічна самодостатність України постане перед особливо небезпечним випробуванням. Зросте дефіцит зовнішньоторговельного балансу, регресують операції з капіталом та фінансові операції, знизяться валютні резерви держави, інноваційне оновлення економіки витиснеться у невизначене майбутнє... Боротьба за посилення конкурентоспроможності національної економіки буде лише побажанням, а не програмою конкретних дій конкретного уряду.

Що робити?

Насамперед необхідно виконати рішення, ухвалені парламентом, урядом, Радою національної безпеки і оборони, Національним банком України стосовно максимально можливої локалізації кризових проявів, спільними зусиллями вищих державних органів не допустити колапсу національної економіки. Здійснити комплекс заходів, спрямованих на розширення внутрішнього попиту на товари, які в докризовий період ідентифікувались як експортні. Такі кроки мають посилити роль внутрішнього виробництва, що підтримує металургійну галузь, виробництво коксу, видобувну, хімічну, харчову промисловість, нафтопереробку, а також торгівлю і транспорт. Мета таких заходів – вийти із світової фінансово-економічної кризи з втратами, які не будуть катастрофічними для вітчизняного економічного комплексу. Внаслідок цього збережуться експортні позиції країни на традиційній товарній основі.

Це – орієнтир-мінімум, розрахований на період до 2010 року (очікується, що пік загострення кризових явищ в Україні з відповідними соціальними негараздами припадає на 2009 рік). Таке завдання є реальним з огляду на глобальний характер кризи. Страждає не лише Україна. „Велика сімка” і „Третій світ”, з поправками на їх фінансові, економічні, людські тощо резерви, теж відчують складність та соціальну напругу кризового очищення. Країна, яка спроможеться раніше за інших відновити рух свого виробничо-експортного механізму, принаймні реставрує вже досягнуті економічні позиції.

Кризи навіть ще більшого масштабу рано чи пізно добігають кінця. Відтак через два-три роки Україна повернеться до рівняння, вирішити яке вона поки що не спромоглась: посилити власну конкурентоспроможність на новій технологічній основі. А виконати таке завдання можна лише на основі інноваційного оновлення економіки. Трикутник марно вважається „жорсткою” геометричною фігурою. У цьому випадку він має такий вигляд: „експортний прорив – конкурентоспроможність – інноваційність”. Проте саме трикутник забезпечує стійкість будь-якої стереометричної конструкції, що є актуальним і для складного середовища фінансово-економічних зв'язків.

Посткризовій Україні стане конче потрібною **стратегія підвищення конкурентоспроможності економіки** (хоча б на період до 2020 року) та низка розроблених у її розвиток галузевих програм. Стратегія має містити чіткий перелік науково-технічних та інноваційних пріоритетів розвитку, критичних технологій, а також конкретні механізми реалізації державної підтримки пріоритетних напрямів економічного розвитку на національному, регіональному і галузевому рівнях. Її базовими ідеями мають стати:

- узгоджена діяльність органів державної влади, державного і недержавного секторів економіки з питань випереджувального

розвитку високотехнологічних галузей та виробництв наукомісткої, енергозберігаючої, експортоорієнтованої продукції; результатом їх взаємодії мають стати позитивні структурні зрушення в національній економіці;

- концентрація інтелектуальних, матеріальних, фінансових та інших ресурсів на пріоритетах інноваційного розвитку (нанотехнологіях, ядерній енергетиці, авіа-, ракето-, суднобудуванні, високоточній зброї тощо);

- створення сприятливих інституційних умов для інноваційної діяльності, розвитку високотехнологічних галузей економіки, інтелектуальної власності;

- розвиток інфраструктури інноваційної економіки;

- державна підтримка економічних суб'єктів, здатних посилити роль України в глобальному обороті високотехнологічної продукції, у наданні інтелектуальних послуг, удосконаленні професійної освіти тощо.

У випадку подальшого нехтування визначенням стратегічних орієнтирів розвитку національного економічного комплексу на високотехнологічній основі світова криза-2020 може стати останньою для формально суверенної, але деградує в економічному сенсі України.

Література:

1. Аналіз економічних наслідків вступу України до СОТ. Оновлена оцінка. За ред. І. Бураковського та В. Мовчан. – К., 2008.

2. **Гражевська Н.** Забезпечення конкурентоспроможності національної економіки в глобальному постіндустріальному вимірі // Економіка України. – 2008. – № 9. – С. 54 - 63.

3. **Данилишин Б.** Світова фінансова криза – тест для України // Дзеркало тижня. – 2008. – № 38.

4. Інноваційний шлях розвитку України: гасло чи реальність? – К.: Український центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, 2004.

5. Конкурентоспроможність економіки України в умовах глобалізації. За ред. А. Жаліла. – К.: НІСД, 2005.

6. **Попова В.** Конкурентоспроможність економіки України: джерела формування та соціальні наслідки // Економіка України. – 2008. – № 8. – С. 4 - 13.

Радикальні реформи – єдиний порятунок для України

Іван Варзар,

доктор політичних наук,

професор кафедри політичних наук

Національного педагогічного університету

ім. М. Драгоманова

Реформаціологічна концепція подається як специфічний розділ світової політичної науки. Пропонується типологія реформ як політичного способу реалізації соціальних перетворень – горизонтальних (сферних і галузевих), вертикальних (структурних), діагональних (системних). Автор мав низку усних та письмових діалогів з „професійними реформаторами”, внаслідок чого у нього склалося враження, що мало хто з них розуміє контрверзу: якщо в країні – чи то навмисно, „з політичних мотивів”, чи то через світоглядне невігластво „реформаторів” – зволікають з реалізацією реформ, які об’єктивно стали необхідними, то „надворі”, поза будь-чєю волею, назріває чергова революція. Бо ж діалектика нагадує: реформа і революція – дві сторони однієї медалі під титлом „Дозріле до радикальних перетворень суспільство”.

Вступні зауваги

Нижче викладене є авторським теоретичним доробком тридцятилітньої давнини (перша реформаціологічна публікація – 1978 р.). Є в автора і певний досвід праксеологізації питання, зокрема, у формі апеляцій до державних високопосадовців і провідних політикумних осіб з аналітичними записками, докладними пропозиціями, прагматичними проектами, в яких обґрунтовувалася „практична корисність” і політична невідкладність соціальних реформ у країні. Зокрема (формулювання та мова висловлювань – з авторських щоденників відповідних років):

Липень 1995 року. Аналітична записка міністрові Кабінету Міністрів В. Пустовойтенку. Відповідь: „На письмі гарно виходить. Але я не гуманітарій, – зверніться до віце-прем’єра з гуманітарних питань...”

Вересень 1995 року. Доповідна записка віце-прем’єр-міністру І. Курасу. Відповідь: „Мне лично твои волнения понятны. Но общественного резонанса

не жди: хоть наше правительство и объявило себя „коллективным профессиональным реформатором”, – оно таковым не является...” (Звернімо увагу: діагноз поставлено правильний – усі українські уряди епохи незалежності проголошували себе „командами професійних реформаторів”, а на ділі проявляли себе як звичайні революційарні адміністратори).

Липень 1997 року. Бесіда з новопризначеним Прем'єр-міністром В. Пустовойтенком. Пригадав аналітичну записку 1995 року і „поставив завдання”: „Напишіть пару статеек з реформаторських питань та помістіть їх у такі наукові журнали, в яких і питання виявилось б зрозумілим для всіх, кого це стосується, і з яких про специфіку нашого реформаторського уряду усі б дізналися...” Написав і опублікував: у вересні 1997 року – в журналі „Перспективи” (№ 1, Одеса) та в грудні 1997 року – в журналі „Нова політика” (№ 5, Київ). Лише три роки потому (у червні 2000 року) сам В. Пустовойтенко констатував: „Текучка заела, и я ваших статей так и не прочитал... Однако, чтоб вы про себя знали: ни сменяющиеся правительства, ни народные массы о вашей теории реформы понятия не имеют. Вот почему, как говорится, у всех от незнания нет и никакого желания...” (І на цей діагноз-оцінку теж варто звернути увагу).

Січень 2000 року. Дізнавшись про сакраментальну фразу тодішнього Президента України Л. Кучми „Если все будут заниматься реформами, кто ж тогда будет работать?!” звертаюсь до щойно призначеного Прем'єр-міністром В. Ющенка з докладним листом, у якому спростовував цю абсурдну контроверзу, роз'яснював, доводив, пропонував... У відповідь – цілковите мовчання.

Червень 2001 року. Бесіда з новопризначеним Прем'єр-міністром А. Кінахом: „Усе зрозуміло і цікаво. Напишіть для мене – „для карандашного чтения” – докладний проект у формі „листа з проясненнями темних місць”. На початку серпня 2001 року замовлений „лист-проект” був поданий адресатові. У відповідь – цілковите мовчання.

Жовтень 2002 року. В аплікаціях до суто політичної реформи – докладний лист Голові Верховної Ради України В. Литвину. У відповідь – цілковите мовчання.

Грудень 2006 року. Про ту ж політичну реформу коротка аналітична записка Голові Верховної Ради України О. Морозу. У відповідь – цілковите мовчання.

Жовтень 2007 року. На запит самої Прем'єр-міністра Ю. Тимошенко (!) – детальний лист-експлікація надуманої альтернативи „реформи для людей” чи „реформи для політиків”? У відповідь те саме – цілковите мовчання.

Отже, вісім звернень, які у підсумку звелися до формулювання досить бентежного висновку: у нашій країні майже ніхто, – ані „вгорі”, ані „внизу”, – не потребує соціальних реформ, бо ж, виходить, ніхто не розуміє, що то є таке. Що ж стосується суто політикумних верхів, то питання

неймовірно ускладнюється ще й тим, що окрім політичної гносеології („Ми не розуміємо, що то є таке реформи...”), тут серйозно задіяна політична кратологія („В правлінсько-управлінській ситуації, що склалася, коли не ясно, хто в домі господар, нам не до реформ...”). Ця діалогія нагадує застереження Б. Спінози („Богословсько-політичний трактат”, 1670 р.): жодних правителів і управлінців у політиці „ніколи не можна схилити керуватися у їхньому житті одним лише розумом...” [1].

Маю ще невеличку надію на те, що наших „верховиків” можуть протверезити застереження очільників Євросоюзу (паризький саміт „Україна – ЄС”, вересень 2008 р.): після кавказьких подій серпня – вересня цього року в Україні лише один вектор руху – на Захід. Але до реальної брами ЄС їй не потрапити (1) „раніше, ніж буде наведено належний субординаційний порядок у політичному керівництві країни” (Ж.-М. Баррозу) і (2) „лише після того, як у країні розпочнуться справжні системні реформи усіх сфер і галузей життя” (Н. Саркозі) [2].

Штрихові нотатки на берегах всесвітньої реформаціологічної теорії

Розпочну з відомого афоризму А. Ейнштейна: „Для будь-якої практики немає нічого ціннішого, ніж фундаментальна та самоціннісна теорія” [3]. В його світлі наведу кілька прикладів вихідних концептуальних „слабинок”, якими характеризується п’ятнадцятилітня практика псевдореформ в Україні без бодай попереднього осмислювання яких не можна й підібратися до явища „соціальна реформа”. Зазначу також, що рівень осмислювання наведених прикладів у сьогоденній Україні такий, що вона на тлі країн-членів ЄС видається не „сусідкою”, а „далеким бідним родичем”.

Перша ж вихідна „слабинка”: у суспільному дискурсі, в літературних джерелах, урядово-управлінських документах і законодавчих актах часто-густо „розмазують” грані між „еволюцією”, „революцією” і „реформою”. Італійське слово *reformare* означає „переробка чогось, що уже існує”, його „переорієнтування”, „переобладнання” та „переоблаштування”. Інакше кажучи, перш ніж щось реформувати, треба його мати, з’ясувати його статус і стан та визначити концептуальні засади його „пере...”, тобто реформування.

А де мають відбуватись реформи? Жодної щодо цього ясності у нас немає. Тому що на кожному кроці ледь не всі плутають „країну”, „суспільство”, „народ”, „населення” тощо і... вливають їх в один посуд – у „державу”. Ось приклад. Навесні 2006 року з Аналітичного департаменту Організації Економічного Співробітництва та Розвитку (ОЕСР) запитали у наших урядовців (тоді це був уряд Ю. Єханурова), якою є міра втручання держави в економіку країни. І що? Один анонім гоголівськими фарбами описував „німу сцену”, що запанувала в урядових залах: ніяковіли кілька хвилин – а ми ж хто є? як це – „втручаємося”?

Ось ще приклад, зовсім свіжий. 10 вересня 2008 року на підсумковій

прес-конференції з нагоди закінчення саміту „Україна – ЄС” президент Франції Н. Саркозі назвав Україну „європейською країною (pays europeen), в якій держава (l'etat) має наполегливіше, ніж досі, проводити давно розпочаті системні реформи...” Наші ЗМІ (а з ними – і Президент В. Ющенко) переклали „pays” як „державу”, а не як „країну” [4], внаслідок чого утворився курйоз: держава має реформувати... державу.

Ще один приклад, не досить давній: у квітні 2005 року новопризначена Прем'єр-міністр Ю. Тимошенко назвала відповідний параграф урядової програми так: „Держава, в якій ми живемо”. Виходить нісенітниця: усі нормальні люди планети живуть у країнах, а ми – в державі. Країна – це географічна площа, на якій розміщено населення, яке, у свою чергу, колись же стане суспільством, що демократичним чином із свого середовища висуне державу. Остання ж є сукупністю трьох (основних) інститутів – політико-правлінських, організаційно-управлінських та адміністративно-правових, які й організовують соціально-реформаційні процеси в країні.

А що та за чим маємо реформувати? Це каузальне запитання – своєрідна Кавдинська ущелина для усіх наших „професійних реформаторів”. Насправді ж йдеться про дуже просту річ – про об'єкти реформування. Логіка тут дуже проста: з огляду на невідкладні суспільні потреби та виклики поточного моменту і найближчої перспективи щоразу для наступного реформування слід визначати основні сфери, галузі та проблеми життєдіяльності людей. Це і є перманентні реформаційні об'єкти у будь-якій країні та в її регіонах. Першим цю реформаціологічну логіку ще чотири тисячі років тому збагнув правитель Вавилонії Хаммурапі. За Нових та Новітніх часів реформаціологічну теорію у цій же тональності розвивали У. Петті, І. Стройновський, А. Росміні, Д. Ст. Міль, В. Зомбарт, Р. Гільфердінг, В. Парето, М. Вебер, Е. Бернштейн, К. Реннер, О. Лафонтен та інші. В аплікаціях суто до так званих „ринкових суспільств” реформаціологічну теорію і праксеологіку було піднято на рівень досконалої науки та мистецтва А. Рішельє, О. Бісмарком, Л. Ерхардом, В. Брандтом, У. Пальме, Я. Кадаром, Л. Бальцеровичем, В. Клаусом.

Аналізуючи теоретичні праці та новаційну практику цих реформаціологів на рубежі 1980-х – 1990-х років, автор цих рядків дійшов висновку: за кількістю груп життєвих потреб та інтересів людини (харчування, одяг, житло, розмноження, спілкування) можна виокремити й відповідну кількість сфер суспільної життєдіяльності людини (перелічую їх за годинниковою стрілкою) – економічну, духовну, політичну, культурну, етноісторичну. Всередині сфер та у просторі між ними самим інтегровано взаємопов'язаним життям утворюється численна кількість галузей суспільної життєдіяльності людини, а над сферними та галузевими просторами життя „зависає” мережа незліченної кількості проблем життєдіяльності людини. Наприклад, усередині економічної сфери існують галузі промисловості, агровиробництва, транспорту,

природокористування, фінансів тощо, а у просторі між економічною, політичною, духовною, культурною та етнічною сферами – галузі агроенергетики, регіоналістики, етнополітики, освіти і т. д. і т. п.

У ті ж рубіжні 1980 – 1990-ті роки я відкрив для себе – і рекомендую усім замислитись над фактом – існування усередині перелічених реформаційних об'єктів (сфер, галузей, проблем) трьох серцевинних структурних елементів: (а) відносин людей стосовно важливих для них потреб та інтересів у певній сфері, галузі, проблемі життєдіяльності; (б) інститутів, що їх утворюють люди у прагненні „зафіксувати на свою користь” прийнятні для них сьогодні відносини у певній сфері, галузі, проблемі життєдіяльності; (в) ідеології – сукупності поглядів людей на свої відносини та інститути у певній сфері, галузі, проблемі життєдіяльності. Усі ці матерії письмово зафіксовано у двох моїх виданнях, оприлюднених під однією назвою – „Політична етнологія як наука” (1992 і 1994 роки).

У низці різноформатних праць другої половини 1990-х років – початку 2000-х років я намагався навести певний „системний порядок” у мережі означених реформаціологічних матерії. Один із підсумків тої самоаналітики – визначення для себе ієрархії соціальних реформ. За горизонталлю я виокремлюю реформи сферні, галузеві, проблемні, а за вертикаллю – структурні реформи (названих вище відносин, інститутів та ідеології людей в усемислимих сферах, галузях і проблемах життєдіяльності). За діагоналлю ж виявляється синтезна й найбільш підсумовуюча реформа – системна. У подібному статусі можуть опинитися реформи будь-якої з надсферних галузей суспільного життя, – скажімо, реформа правової системи, типу політичного режиму, форми політичного правління, моделі державного управління народним господарством країни, модусу ресурсоенергоспоживання в країні тощо. Саме на цих, посправжньому „системних реформах”, акцентувався президент Франції Н. Саркозі на саміті „Україна – ЄС” (вересень 2008 р.). Відверто кажучи, я тоді не відчував себе європейцем, коли – у відповідь на ці „натяки” – наші репрезентанти, як зазвичай, „ловили блішок” на кшталт „безвізовий режим...”, „незаконна міграція...”, „газова труба...”, „реституція культурних цінностей...” тощо. У цій колізії я давно дійшов іншого висновку: у такій країні, як наша, справу „радикального переоблаштування життя” слід було (ще на початку 1990-х років!) розпочати не з горизонтальних та вертикальних „дрібних” реформ (з мовної, адміністративної, геральдичної тощо), а саме з системних реформ. Втім, цей висновок не застарів і в аплікаціях до реалій сьогодення.

В останні вісім-десять років мене – предметніше за попередній час – цікавить проблема кратології соціально-реформаційним процесом у транзитній, кризуючій та ще й багатонародній країні. На крутосхилах політичної історії у багатьох народів світу перед мислячими людьми нерідко поставало запитання: хто з очільників правлячого політикуму (чи з колективних органів владарювання) має урядовувати усім

реформаціологічним процесом у країні? Важко сказати, чому так сталося, але сталося так, що протягом усього XVII століття, якраз у транзитну епоху між Середньовіччям і Новим часом, цю закономірну колізію проілюстрували три західноєвропейські країни – Голландія, Англія і Франція. Вироблені в них відповіді на поставлене запитання й досі – триста-чотириста років потому – зберігають свою актуальність і для України. Ось кілька актуальних узагальнень.

Голландці на запитання, хто та саме що має робити у реформаційному процесі, відповідали так: головним реформаціологом країни (тобто і теоретиком, і праксеологом реформ, і кратологом реформаційного процесу) є монарх – найбагатша, найнезалежніша ані від кого, окрім Бога, та найрозумніша людина. Її етнічне походження та навіть і мовно-релігійний статус не є важливим або ж формоутворюючим фактором. Провідною реформою має бути сфера економічна, а її галузевою серцевиною – фінансово-торгівельна реформа. Синтезом майстерного проведення цих реформ стало створення в країні міцного середнього класу середньобагатих бюргерів, які взяли на себе роль годувальника бідних і соціальної бази найбагатших і, внаслідок цього, об'єктивно не допустили в подальшому революційної ситуації.

Англіїці того часу – на ґрунті того ж запитання – мислили й вчиняли дещо по-іншому. Головним реформаціологом, носієм колективного розуму та уособленням багатства країни було визначено двопалатний парламент. Провідними сферними реформами визначили економічну й політичну з гнучкою кореляцією їх відповідних галузевих і структурних реформ – агроземельної, торгово-біржової, політико-правлінської тощо. У синтезі в країні було встановлено відповідальну перед парламентом форму правління і по-справедливому правонадільчу систему стосовно масового суспільства. Ця синтеза унаочнена формулою парламентського Закону 1701 року – „Акта про подальше обмеження влади монарха та найліпшу охорону прав і свобод підданого”.

Французька відповідь своєрідна. Головним реформаціологом країни, як встановили французи ще на початку XVII століття, має бути її фактичний правитель, ким би він не був за соціальним статусом та етнічною генезою (відомо, що провансалець А. Рішельє та італієць Дж. Мазаріні були кардиналами, виконували роль прем'єрів, але тривалий час фактично правили країною.). Враховуючи внутрішню та зовнішньополітичну ситуацію, провідною має бути геополітична реформа з галузевою у серцевині – адміністративно-територіальною реформою. У реформаціологічному задумі А. Рішельє, який „творчо” передався молодому королю Людовіку XIV, містився неапробований до того у світі концепт: зазначені політико-право-адміністративні реформи у синтезі мають дати симбіоз зведення двох геополітичних сутностей – „країни” і „суспільства” – у третю, вже політико-правову сутність, у „державу”. В політологічному підсумку поняття „правитель країни” у французів тої

епохи заметаморфозувало у поняття „глава держави” (коли правитель і формує, і очолює усі чотири гілки політичної влади). Ця метаморфоза втілена у відомій сакраменції Людовика XIV: „Держава – це я!” Кінець цій колізії поклала Велика Французька революція 1789 року зі знаменитою соціоцивілізаційною тріадою величезного реформаційного ефекту на ліберальному штандарті: „Свобода – рівність – братерство”. „Давній порядок” А. Рішельє – Людовика XIII на другий день революції не зник. Політико-правове унормування тріади (та ще й з тимчасовою заміною Наполеоном „братерства” на „власність”) у Конституції 1791 року та „Кодексі Наполеона” 1804 року, говорячи словами Писання, „усе повернуло на круги своя”: відтоді країна знову стала означати геоплощину розміщення народонаселенського суспільства, яке, у свою чергу, висуває із своїх надр державу.

Ця карколомна реформа – структурно-ідеологічного змісту! – навіть в одному сучасному російському, не дуже схильному до лібералізму джерелі, зафіксована наступною „матримоніальною” мовою: „Держава і суспільство не тотожні. Їх слід розрізняти... Суспільство – мати держави, і, відповідно, держава – дитя суспільства, продукт суспільного розвитку” [5]. Залишається лише дивуватися: чому ж ці фантоми досі панують в українській варіації політичної свідомості, концепції політичного мислення та мовлення як на рівні буденної, так і теоретичної свідомості?

З політичного досвіду цих трьох згаданих країн Європи випливає ще один актуальний висновок – про ієрархізацію кратологічних рівнів впливу на реформаційні процеси. У 1970-х роках А. Піночет буцімто вимовив афористичну сакраменцію: революції можуть затівати і керувати ними й звичайнісінькі дурні, а реформами мають урядовувати лише мозковиті голови. Аналогічну думку, але політологічною мовою висловила французька професорка Сорбонни М.-Ж. Шалвен: „Якими б не були часи, політична система чи культурне середовище, мозок встановлює свої закони” [6]. Оті „реформаціологічні мізки” належать трьом різним типам політичних кратологів – правлінцям, управлінцям, адміністраторам. Вони урядовують реформованою країною в координатах правового поля, розробленого парламентом, та під суворим оком Конституції і непідкупної суддівської системи. Їхні очільники, об’єктивно репрезентуючи відповідні „гілки політичної влади”, завше мають пам’ятати про дві речі, на які колись звернув увагу Л. Кучма. Перша (1994 р.): держава „не ікона, на яку треба молитися, а надзвичайно важливий інститут, який повинен ефективно працювати в інтересах людей, служити їм” [7]. Друга (2003 р.): „за життя людей повинні відповідати всі гілки влади, оптимально розподіливши між собою обов’язки, причому ці гілки мають становити цілісне і єдине державне древо” [8].

Напередодні „започаткування” якогось доленосного реформаційного процесу, – а радше протягом часу реалізації його конструктів, – ці політичні кратологи в усемислимих взаємодіях та взаємовпливах

формують образ політичного часу в країні, тип її політичної системи та модель її політико-культурного середовища. Найперше, чого від них вимагає поточна політична історія країни, – не заважати одне одному, а консолідовано взаємодіяти в ім'я її процвітання. По-друге, вони мають реалістично та компетентно аплікувати свої розумові здібності (не „службові навички”, „посадові повноваження” чи „особисті амбіції”) на три ієрархічні рівні урядування реформаційними процесами в країні.

Перший рівень – правлінський. Суть: жодних „ручних маніпуляцій”, „смакових повелівань” і ситуаційних волюнтарностей – тільки загальноціннісні ідеї, концепції, теоретично багаті та перспективні думки. Цю кратологічну тезу породила французька Просвіта середини XVIII століття (Ф. Вольтер, П. Гольбах, Ж.-Ж. Руссо та інші): „Ідеї, а не воля правлять світом”. Натхненний цією тезою, влітку 2006 року і я в одній колізії вигукнув: „Не слід Президентові вручну урядовувати всіма буденними справами: міняти номери на машинах, ліквідовувати автоінспекцію, саджати дерева, доїти корів... Йому потрібно оперувати гарними, плідними та перспективними ідеями” [9]. І не те важливо, хто конкретно є той правитель, і не обов'язково, щоб він корелювався лише з ім'ям „першого лідера країни”. Ним може бути і пересічна особа, але з мізками правителя, – такими, наприклад, були свого часу маловідомий священнослужитель (А. Рішельє), провінційний бухгалтер (Л. Ерхард), призабутий армійський ветеран (Ден Сяопін). Важливо лише, аби ця людина генерувала дедалі нові й нові реформаційно-перспективні ідеї, концепції, плани, орієнтації тощо. Не забудьмо й про те, що свої реформаційні проекти справжній правлінський кратолог має адресовувати народові, бажано – у письмовій формі. Як це й вчиняв навіть прадавній цар Хаммурапі, а затим – А. Рішельє, М. Хрущов, Ден Сяопін. За наших умов – буцімто „процвітаючої парламентської демократії” – найзручнішою формою апеляції до розуму світу і свого народу є Послання Президента парламенту і народу.

Другий рівень – управлінський. Суть: на підставі плідних і перспективно значимих реформістських ідей урядовські кратологи створюють (і попередньо апробують в парламенті та ЗМІ) профільні (галузеві, проблемні) програми реалізації, „опредмечування” зазначених ідей. Слід гадати, щорічні „Програми дій уряду” мали б складатися з кількох „реформаційних програм”, які б прояснювали задум, сюжетний зміст, цільову драматургію та орієнтири давно проголошених і буцімто „надійно започаткованих” реформ. В історії європейських країн головними реформаційними управлінцями проявляють себе міністри центрального уряду та відповідні профільні службовці високих посадових рангів.

Третій рівень – практично реалізаційний. Суть: конкретику згаданих вище реформаційних програм уряду „опредмечують” та „доводять до місця і об'єктів впровадження” так звані „аплікативні спеціалісти-реформаціологи” (в робочому порядку назвемо їх поки що так). Першим прообразом „представників центру на місцях” слугували сатрапи перського

царя Дарія I. За умов СРСР певним ерзацем подібної „руки центру на периферії” були так звані „парторги ЦК КПРС” у великих периферійних центрах, а за умов першого етапу суверенізації України – „представники Президента [у такій-то місцевості]”. Основна їхня урядовуюча функція – адміністративна конкретизація та профільна деталізація реформаційного процесу: визначення часово-діяльнісних сегментів, „проблемних фаз”, „цільових етапів”, „полів впровадження”, „реалізаційних завдань” тощо. І – понад усе та разом з тим – моніторинг реалізаційних справ поточного часу в конкретній місцевості (на конкретному етапі реформаційного процесу) і, зрештою, об’єктивне, систематичне та безперервне інформування центру.

Деякі рекомендації реформаційній практиці

Кожний вид та різновид названих вище соціальних реформ мусить мати детально продуману концепцію. Це – теоретико-праксеологічний документ, який розробляється в надрах уряду і парламенту в органічній взаємодії з представниками науки. Лише ця обставина, на думку одного з перших президентів США А. Гамільтона, налаштовує на „поєднання трьох передумовних засад будь-якої реформи – побажань народу, духу уряду та напрацювань теоретичної думки” [10].

При розробці концепції будь-якої соціальної реформи оті „теоретичні науки” мають базувати свої рекомендації мінімум на трьох конструктах.

1. Суспільство – держава: хто/що є об’єкт/суб’єктом реформаціологічного впливу? Суспільство – мати держави, а не навпаки; держава розвивається в лоні суспільства, а не навпаки (див. вище наведену тезу В. Лазарєва). Згаданий американським класиком „дух уряду” зумовлений оцим об’єкт-суб’єктним співвідношенням суспільства і держави. А тезу „держави – основний суб’єкт-організатор реформаційних процесів у країні” ще слід обдумувати і обдумувати.

2. Суспільство – складний та полісемічно структурований організм. Перш ніж братися за будь-яке реформаційне завдання, слід усвідомити: ми щоразу втручаємося у спершу малозрозумілу та елементарно взаємопов’язану систему.

3. Прихованим і найбільш міфологізованим об’єкт-суб’єктом будь-якого питання соціального реформування є людина з її життєвими потребами та інтересами. За усім цим – найвразливіша конкретика: людська особа соціалізована/недосоціалізована, конкретницького соціокультурного та етнополітичного статусу, зі своїм комплексом вимог до усіх „верхів”, що нею урядовують, та часто й зі своїми запитаннями в політичний ефір: „Хто й чому прирік мене жити у цій країні?.. Допоки ж це триватиме?.. А чи не ліпше „жахливий кінець”, аніж „жах без кінця”?”. Помітили метаморфозну синтезу? На рівні окремої особи, що розчарувалася у процесах нездійснених реформ, на передній лінії її світосприйняття ідея реформи поступово витісняється ідеєю катастрофної революції [11].

За А. Гамільтоном, від імені політичної держави провідним суб'єкт-організатором реформаційних процесів у країні будь-якого рівня зрілості та етноскладу населення виступає уряд, а від імені народу (суспільства) ініціант-концептуалістом і арбітром виступає наука. Дуалітет „уряд – наука” по-різному диспозиціонується в координатах конкретної форми політичного правління країною. З огляду на реалії в країні кінця ХХ століття в монографії 1999 року я називав Л. Кучму – тодішнього Президента і главу системи виконавчої влади – „і автором, і теоретиком, і архітектором соціальних реформ в Україні” [12].

Майже десять років потому уточнюю деякі нюанси у вихідній аксіології питання. Якщо серед авторів-теоретиків відповідних реформаційних концепцій (проектів, програм) можуть бути окремі науковці, вчені корпорації, фахово грамотні правителі та урядовці, – все одно залишається незмінною каденція: безпосереднім колективним інтерпретатором концепцій відповідних (сферних, галузевих, проблемних та системних) реформ є парламент, а колективним менеджером – уряд країни. Отже сформувався реформаціологічний квадрат: „наука – правитель – уряд – парламент”.

Запрошую до роздумів. У деяких інтелектуально розвинених країнах – ще з кінця просвітнього XVIII століття – конструктивні діалоги у цьому квадраті залишаються перманентно динамічними. Наприклад, в США деякі університети існують в режимі „діалогу” з окремими міністерствами; в Німеччині деякі університетські кафедри та міністерські підрозділи укомплектовуються одними й тими ж фахівцями, які, умовно кажучи, половину робочого часу працюють чиновниками, а другу половину – науковцями і викладачами; в Угорщині президент республіки указами призначає всіх університетських професорів, а тим із них, які безпосередньо „пов’язані з політико-економічною практикою”, присвоює ранги держслужбовців; у Румунії посада „парламентський радник” і „урядовий консультант” для людини, яка ще „до того” мала вчене звання „університетський професор”, прирівнюється до посади „міністр другої категорії”; в Швеції професор, який зміг кваліфіковано проконсультувати урядовця з оперативного питання, тут же отримує звання „урядового радника”; а хто не знайомий з японською системою „пожиттєвого найму” вчених на практичну роботу, а „практичних спеціалістів” – на науково-викладацьку роботу?! У цих країнах, як видно, перебувають у перманентній мобільності діалоги „державна – суспільство”, „теорія – практика”, „наука – життя”, „ідея – праксеологія”. А як справи у нас? Про це йшлося на початку статті.

У світлі новітнього теоретичного і практичного досвіду висуну – „в абстрактний ефір!” – деякі теоретико-праксеологічні рекомендації реформаціологічного характеру. Маю на меті попередньо акцентуватися на трьох речах. По-перше, вказати ще раз на системологічну взаємозалежність сфер і галузей суспільного життя людей, яких маємо перманентно і

безупинно реформувати у режимі „на марші”. По-друге, застерегти реформаціологів від прадавньої звички розпочинати якусь практичну дію „з того, що Бог на душу покладе”, або ж залежно від того, „з якої ноги встав”: у численних соціореформаційних справах така спонтанність щоразу повертає суспільство в ретроспекцію, до позицій та колізій, у яких ми вже перебували. По-третє, нагадати: щоразу, перш ніж приступити до якоїсь реформи, треба концептуалізувати теорію і праксеологію її практичної реалізації – визначити, що, за чим та коли. З’ясувати, в якій мірі щось потребує новостворення, щось добудування, щось глибинного переоблаштування, а щось незначної переорієнтації.

Будь-які реформаціологічні розмови слід розпочинати з економічної сфери, яка, хоч скільки б не лаяли У. Петті та К. Маркса, є базисом суспільного життя людей у будь-якій країні. Це – надто принципова річ. В її світлі, гадаю, не зайвою виявиться одна медитація історіологічного ґатунку та у гоббсівському режимі „als ob...” („якби те-то, то...”). Якби в 1991–1992 роках „романтичні суверенізатори” розпочали незалежницький шлях не з визначення фігурності тризуба та розташування кольорів на прапорі, а з реформування форм власності, праці і розподілу виробленого, то сьогодні країна була б досить далеко від приволзьких степів і багато ближче до євроатлантичних берегів.

Отже, мої рекомендації.

В економічній сфері по-особливого слід акцентуватись на три галузеві реформи – аграрно-продовольчу, паливно-енергетичну та гірничорудну. На їх небачену досі актуалізацію та на високий (гіпотетичний) соціоекономічний ефект вказують три обставинні тенденції всесвітнього масштабу: загострення продовольчої проблеми, звуження енергоресурсних запасів та безальтернативність переходу людства до використання технологічно невичерпної атомної енергії (скоро-скоро з Україною багато хто у світі захоче „дружити” через багатий чорнозем, ще недорозвідані енергозапаси та уранові руди). На порядок денний ось-ось вийдуть структурні реформи економіко-відносинські, інституційно-власницькі, бюджетно-регіональні, ринково-ідейні, інноваційні, інвестиційні, високотехнологічні, кадрово-міграційні тощо.

У духовній сфері алармістські стають дедалі актуальними галузеві реформи (а) наукового виробництва, (б) освіти, (в) правополітпросвіти згори донизу, (г) технологізації та інтернаціоналізації інформаційного простору тощо. На черзі структурні реформи: інформаційна, інтеретиґізації спілкування, соціалізації повсякденного побуту, понятійно-термінологічного мовлення, релігійно-міжконфесійної етики тощо. Ці та подібні духовно-наукові реформи мали б одну мету, за Р. Декартом, – „воцаріння у суспільстві знання деяких загальних принципів, які легко компенсують незнання деяких конкретних фактів” [13]. У цьому ж зв’язку та в суто ідейно-патріотичному зрізі питання я особисто очікував би ще на одну реформаційну синтезу: маємо покінчити з негідною „виворітною

рефлексією” українства, – коли навколо України побутовують одні „поганці”, „завойовники” та відкриті „вороги”, а українці – „одні хороші у цьому світі”. Почитаймо будь-яку історичну художню або ж і наукову працю і натрапимо на „самоізоляціоністський ефект” А. де Сен-Сімона: автори подібних псевдоісторичних праць „немов зумисне ставлять собі завдання високо поцінювати якості своїх співвітчизників і зневажати їх у своїх суперників” [14]. Реалізація ж цих та подібних їм духовно-ідеологічних реформ полегшила б справу входження України в євроатлантичний світ.

У політичній сфері вже наприкінці ХХ століття виявилася найглибинніша „прірва недореформованого політичного життя”. Як уже зазначалося, одразу ж після настання „епохи незалежності” треба було починати з „найсистемнішої з системних” реформ – конституційно-правової. Але невдовзі, навіть після прийняття 1996 року нової Конституції, „збилися” на галузеві (точніше – „частково-вертикальні”) реформи – на геральдико-символічну, адміністративно-територіальну, державно-мовну, партологічну, електоральну тощо. Рубіж 2004 – 2005 років був позначений поверненням до „закинутої” системної конституційно-правової реформи. Але й тоді „збилися зі шляху”, точніше – зайшли у поки що безвихідний кут: тої системності ніяк не дійдуть, поки зі „світлого шляху” не усунуть „загрозливу каменюку” – галузеві реформи: президентологічну, парламентологічну, судово-правову, регіональну, муніципальну. І тут на шляху новий „камінь” – гвернаментологічна (урядово-управлінська) реформа; вона, мовляв, має прояснити всім, „хто в домі господар”: президент, прем’єр чи парламент? „Камінь” той називається „формою політичного правління країною”. І доки усе це не з’ясовано/реалізовано, „новий український дім” здається призабутою Кайдашевою сім’єю.

У культурній сфері теж чимало непорозумінь. Та усе через одну „дрібницю”: що ж це таке взагалі – культура? Хіба то є не одне й те ж, що духовність? Нагадаю сакраменції очільників вчорашнього дня (усі цитати взято з періодичної преси). Для экс-міністра освіти С. Ніколаєнка „культура – це правильна поведінка і чесне мислення будь-кого на суспільній арені”; для экс-гуманітарного віце-прем’єра М. Жулинського – це „правильна фрикативна вимова” галицької літери „г” з гордовитим носиком догори замість слобожанського „г” із сором’язливо опущеним долу носиком; для экс-спікера парламенту О. Мороза – це „безматюкова мова тверезого Президента” та ще „толерантне невтручання чинного Президента у парламентські, урядовські та суддівські справи”. І т. д.

У солідних мужів немає тям й бажання зазирнути до іноземних словників, енциклопедій та фахово-наукових праць з культурологічних проблем, аби просвітити себе в елементарному: культура – це є усе новостворене в усіх поточних справах життя та ще й на досить високому рівні якості того новостворення. Інакше кажучи, усе згадане вище – поведінка, мова та мовлення, – усе те є культурою, але – в концептуальному

сенсі – лише дрібними елементами деяких галузевих і структурних реформ на периферійних „ділянках” культурної сфери. Але ж сама сфера має у собі масу новостворених елементів з інших сфер та галузей життя. Наприклад: культура матеріального і духовного виробництв, етика політичного спілкування, ідеологія енергопобутового споживання, культура міжетнічного співжиття у багатонародному суспільстві тощо. Ось і виходить, що теоретико-реформаціологічна недопрофесійність наших політикумних осіб в усемислимих політико-культурологічних та етико-філософських проблемах соціогуманітарних наук об’єктивно виявилася суб’єктивною перепорою на шляху реформування цілої та самостійної сфери суспільного життя країни. У результаті так і живемо: з точки зору геополітичної – центральноєвропейська країна, а з точки зору культурологічної – євразійська. Ця дисфункція об’єктивно девіаціює країну на дві псевдофедеральні частини: одна частина тяжіє до ЄС і НАТО, інша – до „Ташкентського Союзу” та ЄЄП.

В етноісторичній сфері – взагалі передкатастрофна обстановка. Чому? Як про таке у принципі можна говорити? Саме „в принципі” тут йдеться про передкатастрофу... Багато хто з політиків і науковців навіть і не підозрюють, що живуть у багатонародній країні з відчутно окремою суспільною сферою (за підсумками Всеукраїнського перепису від грудня 2001 року в Україні живуть представники 136 народів-етносів світу). Заради справедливості слід констатувати: її „запідозрили” ліберальні романтики ще на початку 1990-х років, обізвавши якимось подвійно та усічено – „сферою етнополітики” та „сферою міжетнічних відносин”. Через цю обставину з них особливо питати нічого: що там реформувати, якщо „не видно” об’єкта уваги та предмета перетворення, які б „випирали” назовні? А ось наприкінці 1993 року (коли були оголошені дочасні парламентські та президентські вибори) почало „випирати”: з кількох периферійних етнорегіонів, відносно компактно заселених „не-нашими”, у бік центру пролунала вимога відкрити відповідні „національні виборчі округи” – і блискавично була проведена перша у цій сфері структурна реформа, електоральна. Але не надовго...

З кінця 1990-х років почало „перти” ...з-за кордонів. З боку країн – безпосередніх сусідок – на адресу політичного керівництва України став наполегливо лунає дещо закамуюфльований лейтмотив: якщо ви не спроможні (чи не волієте) дбати про наших етнородичів так, як про своїх, титульних, то ми цим опікуватимемося на солідному і самовідповідальному рівні. Це було своєрідною рефлексією на прийняту у вересні 1996 року „Програму: українська діаспора-2000”. І спрацював „ефект доміно”: у листопаді 1998 року Румунія оголосила „програму збирання румунських інтелектуальних сил звідусіль”; у січні 2001 року Угорщина оголосила „програму соціального облаштування угорців із сусідніх країн”; у грудні 2007 року Польща запровадила „польську карту” „для всіх діаспорян, які відчувають себе поляками аж до сьомого етноколіна”; у березні 2008

року Росія оголосила „програму збирання у лоно Батьківщини усіх кривно руських людей”; в останні роки Туреччина дедалі частіше „натякає” на те, що вона „ось-ось відпустить на етнічну батьківщину” 5 мільйонів кримських татар. Хіба ж під подібним „тиском” не протверезієш? І, схоже на те, і в етносфері розпочинається серія дрібних, „периферійних” реформ: у травні 2008 року приступилися до одної мікроструктурної реформи – абітурієнтам із середовища етнонацменшин дозволили тестуватись мовою батьків; на черзі – галузева мовна реформа (хоча й в абсурдній концептуальній одежі: „один народ – дві державні мови”), за нею – етнорегіональна та етноміграційна реформи тощо.

Підібемо деякі підсумки.

Світ країн, держав і народів пришвидшено інтегрується та глобалізується. Він рухається з минулого у майбутнє двома взаємонапластованими шляхами – динамічними революціями та флегматичними реформами. Третього не дано. У різних куточках збуреної планети дедалі частіше апробується щодо цього об’єктивний політолого-соціологічний закон: успішна революція – переддень благопозитивних реформ, недореформована країна (і навіть окрема її сфера чи галузь життя) перебуває на порозі нової/старої революції. Ось так – і правлячому політикумові відповідної країни спокій тільки сниться. Трьом командам „політичних суверенізаторів” України – ліберальним романтикам, прагматичним демократам і помаранчевим революціонерам довелося, кожній на своєму „кратологічному полі”, апробувати цей закон. Апробація його триває і сьогодні, на наших очах.

У кількох різноформатних працях останнього двадцятиліття мені довелося звертатися до цього закону. Особливо ж пам’ятний мені самому підхід до нього влітку 2003 року (менше, ніж за півтора року до революційно-охлократичного Майдану-2004) у прелімінації під кутом зору діалектики суспільних потреб та індивідуальних інтересів. Прочитую себе: „Жодна з давно „запланованих” соціальних реформ у нас, як то кажуть, „не йде”. Особливо це прикро констатувати стосовно економічної, політичної, регіональної та етністоричної реформ. Усі вони давно назріли „в низах” як об’єктивні суспільні потреби. Оскільки ж усі вони імпульсовані „згори”, а в „низах” ще не стали суб’єктивно усвідомленим інтересом, то усе й надалі залежатиме від волі або ж безволля правлячого політикуму... А тому залишається лише нагадати контури вимог колись відкритого мною соціологічного закону: не задоволені потреби і свого часу не реалізовані інтереси до „історичного архіву” не здаються, вони лише поринають у соціальний ґрунт, „конденсуючись” там неначе задля того, аби „вибухнути” в найнесподіваніший для центральних державних властей момент...” [15].

Цієї ж думки дотримуюся й дотепер. Але цю каденцію я навів не для залякування когось. Мета моя інша, благородна й глибинно патріотична: дуже вже хочеться, аби і в нас запанувала профільна закономірність,

про яку ще 1937 року писав американський класик Дж. Г. Себайн: „...у цивілізованій країні політична теорія, що діє на практиці, має бути потрактована так само, як і книжна політична теорія” [16]. Наша ж реалія така: і в книжках не викладено жодної євроамериканської чи давньовітчизняної реформаціологічної теорії, і на практиці, природно, жодна з них не діє. Чому ж? І допоки?

Література:

1. **Спиноза Б.** Избранные произведения. – В 2-х томах / Пер. с лат. – Том 2. – М., 1957. – С. 310.
2. Цит. за: Коротко и осторожно!.. // Сегодня. – 2008. – 12 сент.
3. Цит. за: **Рассел Бертран.** Мудрость Запада / Пер. с англ. – М., 1997. – С. 164.
4. Цит. за: Париж предупреждает... // 2000. – 2008. – 14 сент.
5. Теория права и государства. Учебник / Под ред. В. В. Лазарева. – М., 1996. – С. 59.
6. **Шалвен, Мари-Жозеф.** Мозги, которые нами правят / Пер. с франц. – М., 2004. – С. 257.
7. **Кучма Леонід.** Вірю в український народ. Виступи, статті. 1994 – 2000. – К., 2000. – С. 8.8; Незалежність України і виклики сьогодення. Виступ Президента України Л. Д. Кучми на урочистому зібранні, присвяченому дванадцятій річниці Незалежності України, 23 серпня 2003 року // Урядовий кур'єр. – 2003. – 27 серпня.
9. **Варзар Іван.** Правлять ідеї / Віче. – 2006. – Червень. – № 11 – 12. – С. 29.
10. Цит. за: Федералист. Комментарий к Конституции Соединённых Штатов Америки / Пер. с англ. – М., 1998. – С. 308.
11. Див.: **Варзарь Иван.** Искусство государственного управления – синтез революции и реформ // Бизнес. – 2007. – № 24. – 11 июня. – С. 14 – 15.
12. Див.: **Варзар І. М.** Ідейно-теоретичні засади державотворчої політики Л. Д. Кучми (Науково-публіцистичні нариси про Президента України). – К., 1999. – Нарис 7.
13. **Декарт Р.** Размышления о методе / Пер. с франц. – М., 1953. – С. 56.
14. Див.: **Сен-Симон, Анри де.** Избранные сочинения. – В 2-х томах / Пер. с франц. – Том 2. – М.–Л., 1948. – С. 106.
15. **Варзар Іван.** Із контекстів минулих літ. Вибране. – Книга 1: Держава і народ-етнос у політологічному дискурсі. – К., 2003. – С. 486.
16. **Себайн Г. Джордж, Торсон Л. Томас.** Історія політичної думки / Пер. з англ. – К., 1997. – С. 8.

Корупція в Україні у світлі політичної кримінології

Олександр Костенко,
доктор юридичних наук,
завідуючий відділом проблем кримінального права,
кримінології та судоустрою
Інституту держави і права ім. В. Корецького
НАН України

Слово „корупція” означає зловживання, яке полягає у використанні законодавства чи публічної влади в приватних інтересах одних людей на шкоду приватним інтересам інших. Законодавство і публічна влада – це інструменти, призначені для забезпечення порядку в суспільному житті, заснованого на природних законах. Цей порядок є основою справедливості в розподілі соціальних благ. Зловживання законодавством і публічною владою є свавіллям, яке полягає в порушенні порядку, заснованого на природних законах суспільного життя людей, а отже і в порушенні соціальної справедливості. Тому корупція – це не лише порушення політичного, економічного, правового порядку в суспільстві, а й аморальний вчинок, гріх.

Корупція в сучасній Україні має особливості, які значно відрізняють її від корупції в інших країнах. Без виявлення цих особливостей не можна розробити ефективні заходи для її подолання. Особливість корупції „українського зразка” полягає, зокрема, в тому, що це **корупція кризового типу**. Вона: а) породжується кризою сучасного українського суспільства (а не лише недосконалістю кримінальної юстиції), б) здатна поглиблювати кризу суспільства, маючи властивість зводити нанівець будь-які політичні, економічні, правові, моральні реформи. У цьому полягає її загроза для національної безпеки України.

Особливістю корупції кризового типу є те, що в суспільстві через **кризу соціального порядку** немає альтернативних корупції засобів правомірного використання влади в приватних інтересах. Громадянам для того, щоб скористатися послугами влади, не залишається, як правило, нічого іншого, як вдатися до... корупції. Це і є однією з ознак корупції кризового типу. Подолати це явище можна буде лише тоді, коли, шляхом розвитку

політичної культури, буде усунено мотивацію громадян до корупції, а натомість сформовано мотивацію до некорупційних засобів використання влади в приватних інтересах.

Криза соціального порядку в Україні – це наслідок кризи соціальної культури громадян, яка включає в себе, зокрема, політичну, економічну, правову, моральну культуру. Існує закономірність: яка соціальна культура громадян – таке й суспільне (політичне, економічне, правове, моральне) життя. Отже корупція кризового типу, що вразила Україну, має своїм фундаментом значний прошарок громадян, позбавлених належної соціальної культури і тому уражених сваволею та ілюзіями, що проявляються у вигляді корупції. Саме брак у громадян належної політичної, економічної, правової, моральної культури, яку мають, наприклад, шведи чи громадяни Німеччини, є живильним середовищем для корупції кризового типу в Україні.

Звернімо увагу: хто інший, як не корумповані політики підтримує антинатовську істерію в Україні? І не випадково: ці люди відчують, що членство України в НАТО стане перешкодою для їх корупційної діяльності.

Економічні кризи теж ніколи не обходяться без участі корупції у їх механізмі. Корупція є живильним ґрунтом і для кризових явищ у сфері права і моралі. Та навіть проблеми, що виникають навколо так званого національного питання і української мови в Україні, мають корупційний компонент.

Викладене вище уявлення про особливості корупції в Україні як корупції кризового типу, що вражає не лише державу, а й громадянське суспільство і саму українську націю, обумовлює те, що для ефективної протидії їй має бути розроблена адекватна саме цьому типу корупції (а не корупції взагалі) технологія протидії. І тут варто звернутися до досвіду успішного подолання корупції кризового типу, який вже мають інші країни. Це, зокрема, технологія, використана Ф. Рузвельтом у межах його „Нового курсу”, розробленого для виведення США із стану Великої депресії 1929 - 1933 років.

На наше переконання, подібного підходу поки що в Україні не існує. Та діяльність в протидії корупції, яка спостерігається сьогодні у нас, не адекватна сучасній „українській” корупції. Вона зводиться до сліпого маніпулювання змінами у законодавстві (що подається як його поліпшення) і хаотичних дій у „вдосконаленні” інституцій кримінальної юстиції („правоохоронних органів”). Більш як десятилітній досвід такої протидії свідчить про її безплідність. **Неврахування закономірностей існування корупції кризового типу в Україні призводить до волюнтаризму у протидії їй (зокрема до законодавчого і політичного волюнтаризму, який проявляється у безсистемному реформуванні інституцій кримінальної юстиції).** Тому можна назвати утопічними досить поширені „заклинання” щодо якоїсь міфічної „політичної волі”, яка ніби деє існує і має врятувати

суспільство від корупції. Ось тільки слід попросити у Бога про це. Але, як свідчить досвід, воля політиків перетворюється на „політичну сваволю”, якщо воля громадян не панує над волею політиків.

Сьогодні політична культура громадян України ще не настільки розвинена, щоб вони взяли під контроль дії політиків, тому й маємо в Україні не політичну волю, а **політичну сваволю**. Тому віра в те, що якась „політична воля”, яка насправді є „політичною сваволею”, може приборкати корупцію, це виплід політичних ілюзій.

За Конституцією України (Стаття 5) єдиним джерелом влади в Україні є народ. Політики, політичні партії – це лише інструмент в руках народу, а не навпаки, як це є поки що в Україні. На жаль, брак у громадян належної соціальної (політичної, економічної, правової, моральної) культури робить їх інструментом для використання політичними маргіналами у власних цілях. Це і є причиною корупційної активності „верхів”. Неналежний рівень соціальної культури громадян спричиняє корупційну активність і в „низах”.

Аналіз практики протидії корупції в Україні вказує на те, що ця протидія не заснована на адекватних уявленнях про корені такого явища, як „українська” корупція. Зокрема, не враховується фактор корупційної активності „знизу”, тобто з боку громадян, і тому все зводиться до корупційної активності у „верхах”, а саме посадових (службових) осіб. Це означає, що із стратегії і тактики протидії корупції, випадає такий потенціал, як **діяльність, спрямована на зменшення корупційної активності громадян**, що має, на нашу думку, вирішальне значення для протидії корупції кризового типу. Очевидним є те, що чим менше хабарів даватимуть, тим менше їх і братимуть. Адже якщо так багато хабарів беруть, то це означає, що їх багато і дають.

Включення потенціалу діяльності, спрямованої на зменшення корупційної активності громадян, у систему протидії корупції передбачає розгортання в країні діяльності з формування **антикорупційної культури громадян** (наприклад, шляхом вироблення і здійснення спеціальної „Програми формування антикорупційної культури в Україні” з урахуванням зарубіжного досвіду, в тому числі, скажімо, й досвіду формування у громадян „антимафіозної культури” в італійському місті Палермо).

До речі, група вчених Інституту держави і права ім. В. Корецького НАН України працює над **доктриною протидії злочинності, яка виражається формулою: „Соціальна культура громадян плюс кримінальна юстиція”** [1]. Ця „культурницька” доктрина вказує на наступне: якщо в Україні не буде створено умов для розвитку соціальної (тобто політичної, економічної, правової, моральної) культури громадян, то жодні конституційні, законодавчі, судові, управлінські чи інші реформи не матимуть антикримінального, в тому числі й антикорупційного ефекту, а отже і будь-якого ефекту взагалі. Допомогти Україні можуть лише реформи на

штатт „Нового курсу” Ф. Рузвельта, які мають саме антикорупційний потенціал.

„Культурницька” доктрина протидії злочинності (і корупції) вказує на таку закономірність: кримінальна юстиція є ефективною настільки, наскільки розвинутою є соціальна культура громадян, під якою розуміється політична, економічна, правова і моральна їх культура. За цією доктриною, жодні „вдосконалення” кримінальної юстиції (тобто вдосконалення антикорупційного законодавства і антикорупційних інституцій) не стануть ефективними, якщо не буде розвинута належним чином антикорупційна культура громадян в Україні, яка має знаходити своє вираження не лише в кримінологічній протидії корупції, а й у політиці. Іншими словами, для забезпечення в Україні соціального порядку слід керуватися формулою: „Культура – мати порядку!”.

Корупція, порушуючи природні закони суспільного життя людей, є кримінальною формою їх експлуатації. Різні блага, що стають предметом корупції, розподіляються між людьми не за природними законами суспільного життя, а за сваволею корупціонерів, які зловживають владою, наданими їм правами для того, щоб отримати певні блага, які не належать їм за законами соціальної природи. Тобто: **корупція – це завжди „протиприродне” (всупереч законам соціальної природи) отримання благ одними за рахунок інших – і ні що інше.** Потерпають від корупції усі громадяни, крім, звичайно, самих корупціонерів. Наскільки вони протиприродно отримують неналежні їм блага, настільки на них лежить провина за посягання на добробут інших людей: скільки вони протиприродним чином отримали собі – стільки вони відібрали у інших.

Подолання корупції призведе до повернення вилучених корупціонерами значних благ у сферу соціального обміну і зробить їх доступними для чесних громадян. Це сприятиме приведенню соціального обміну в суспільстві до нормального (природного) стану, а також значному зростанню доходів чесних громадян, що отримують їх за законом соціального обміну і законом соціальної конкуренції.

Корупція – це завжди посягання на публічну владу, що полягає у свавільному її використанні в приватних (чи корпоративних) інтересах. Виходячи з цього, **корупція не може не мати політичного аспекту.** В процесі його дослідження корупцію слід розглядати як проблему **політичної кримінології.**

На нашу думку, політичні аспекти злочинності взагалі і корупції зокрема стають усе більш актуальною проблемою для кримінології і політології. Водночас є підстави вважати, що політологія залишила поза увагою злочинність як фактор соціальної дезорганізації, а кримінологія – політику як фактор соціальної організації. Від цього багато втрачають обидві.

Ф. Люїс зазначає: „Корупція як явище майже така ж давня, як і суспільство. Час од часу її покірні жертви повстають, прагнучи покласти

ій край. Це було головним, коли не єдиним чинником більшості революцій. Так, наприклад, основною причиною Реформації був протест вірних проти зловживань католицького кліру” [2].

Проте не лише революції є політичним наслідком корупції. Вона породила також політичні організації суспільства нового типу, засновані на принципі поділу влади. Формулюючи цей принцип, Ш. Монтеск’є робив це саме для того, щоб протидіяти руйнівній силі корупції. До речі, це ще одне свідчення на користь того, що головним призначенням держави, як і права, є протидія людській сваволі, в тому числі й тій, що проявляється у вигляді корупції, інших формах злочинності.

Таким чином, зв’язок між корупцією і принципом поділу влади вказує на те, що існують явища, наукове дослідження яких вимагає політологічно-кримінологічного підходу.

З 1993 року нами розвивається такий напрям в кримінології, як політична кримінологія [3]. Відповідно до нашої концепції, **предметом політичної кримінології мають бути політичні аспекти породження злочинності і політичні засоби протидії їй**. Як свідчать дослідження, політична кримінологія може відіграти важливу роль у забезпеченні **кримінологічної безпеки** в суспільстві.

З точки зору політичної кримінології, **причиною корупції** (у політичному аспекті) є те, що влада стає доступною для корупції тоді, коли в суспільстві недостатньо розвинута **політична культура**. Цей висновок можна зробити завдяки культурно-правовій концепції забезпечення соціального порядку, згідно з якою соціальний порядок створюється за формулою „культура + юстиція”. Відтак **основу правової держави становить правова культура громадян**. З цього випливає, що і влада може бути правовою лише тоді, коли її зроблять такою „правові громадяни”, або, інакше кажучи, громадяни, які володіють належною правовою культурою. Тобто: від правової культури громадян залежить, щоб влада була правовою, а не свавіллям тих, хто цю владу здійснює, – державних службовців.

Культурно-правова концепція в політичній кримінології дозволяє також розв’язати досить поширену ілюзію щодо очікування від представників влади так званої „політичної волі”, спрямованої на подолання корупції.

Концепція протидії корупції має включати заходи для зниження корупційної активності на лише представників влади, а й громадян. Більше того, ключовими у цій концепції слід визнати заходи, спрямовані на підвищення соціальної культури громадян, які і мають, за законами демократії, визначити правову поведінку представників влади. І мають рацію, на нашу думку, Б. Ельнаді та А. Рифаат, які пишуть, що „як і завжди, лише вільний громадянин суспільства, яке має правові інституції й ґрунтується на розподілі влади, володіє ключем до невтомної і плідної боротьби” [4], маючи на увазі боротьбу з корупцією.

Відтак очевидно, що у боротьбі з корупцією слід зосередити зусилля на засобах, які забезпечують підвищення соціальної культури громадян.

Радикальним засобом протидії корупції слід вважати формування **антикорупційної культури** як елемента цієї культури. Інші засоби, як, наприклад, репресії чи вдосконалення діяльності органів державної влади є паліативними.

Згідно з культурологічною концепцією злочинності, ефективність юридичної відповідальності, у тому числі й відповідальності службових осіб за корупційну діяльність, визначається за такою закономірністю: чим вища соціальна культура громадян, тим ефективніша юридична відповідальність, і, зокрема, кримінальне покарання. Тому протидія корупції має здійснюватися за формулою „культура + відповідальність”. Цю закономірність належить враховувати при розгляді проблеми відповідальності службових осіб за корупційну діяльність.

Кримінальна юстиція, тобто уся система засобів правової протидії злочинам, може ефективно протидіяти корупції лише тоді, коли вона через демократичні механізми приводиться у дію громадянами, які мають належну соціальну (в тому числі і правову) культуру. Якщо цього немає, то жодні вдосконалення кримінальної юстиції не зарадять. Більше того, кримінальна юстиція може стати знаряддям зловживань у руках корупціонерів.

Викладене тут, на нашу думку, вказує на плідність розгляду корупції як проблеми політичної кримінології. Тому протидія корупції, в тому числі й за допомогою політичної кримінології, – це неодмінний засіб забезпечення соціального порядку, який є основою соціального прогресу в Україні. Необхідність активізувати наукові дослідження в галузі політичної кримінології, створивши, зокрема, з цією метою Інститут політичної кримінології, давно назріла.

Література:

1. Ця доктрина представлена, зокрема, в книзі: **Костенко О. М.** Культура і закон – у протидії злу. – Київ: Атіка. – 2008. – 354 с.
2. **Ельнаді Бахгат, Рифаат Адель.** Місяць за місяцем // Кур'єр ЮНЕСКО. – Серпень, 1996. – С. 4.
3. Цей напрям започаткований доповіддю „Преступность как политическая проблема для Украины и Европы”, виголошеною на симпозиумі „Боротьба із злочинністю – завдання загальноєвропейського характеру”, що відбувся 17 - 20 грудня у Будапешті. Див.: **Костенко А. Н.** Преступность как политическая проблема для Украины и Европы // Материалы симпозиума „Борьба с преступностью – задача общеевропейского характера”. – Будапешт, 17 - 20 декабря 1993 г. – Бонн, 1993. – С. 31 - 32.
4. **Ельнаді Бахгат, Рифаат Адель.** Місяць за місяцем // Кур'єр ЮНЕСКО. – Серпень, 1996. – С. 4.

Суспільна трансформація і проблема омолодження політикуму

Ольга Піддубчак,
магістр державного управління,
помічник-консультант
народного депутата України

У статті розглядається проблема омолодження політикуму в умовах суспільної трансформації і переходу України до пропорційної системи виборів народних депутатів України (2006 – 2007 роки). На основі розгляду українського законодавства, демографічної статистики і даних соціально-психологічних досліджень аналізується вплив суспільної трансформації на процеси соціалізації молоді і пропонується авторський підхід до проблеми омолодження української політико-владної еліти.

Постановка проблеми

Розвиток постмодерного суспільства та породжені ним альтернативні моделі соціально-економічних і політичних зрушень прямо пов'язані з соціетальними (загальносистемними) характеристиками сучасного соціуму, у якому чітко простежується феномен „старіння” молодого покоління [7]. Такі емпіричні дані свідчать, що природа, прагнучи компенсувати втрати, спричинені моральним зубожінням суспільства, ніби продовжує термін, а отже і збільшує можливості для духовного та морального збагачення людей, які вже сьогодні є активними „гравцями” у політикумі, а завтра, завдяки своїм віковим перевагам, освіті і становищу в суспільстві, візьмуть на себе відповідальність за управління державою.

В останні десять – п'ятнадцять років в Україні, як, до речі, і в більшості країн Східної Європи, трансформаційні процеси продовжуються, і вони кардинально змінюють не тільки зовнішню – соціально-інституціональну картину країни, але й внутрішню, соціально-психологічну природу суспільної свідомості. Ці зміни неоднозначно оцінюються в суспільстві: вони одержують як підтримку, так і супротив. Певне несприйняття суспільних реформ не в останню чергу обумовлюється їх динамічністю, у багатьох випадках – несистемністю, суперечливістю, а також непрогнозованістю можливих негативних наслідків.

З усіх соціальних груп найбільш сприйнятливою до суспільних змін є

молодь. До того ж, беручи участь у виборах до органів державної влади і місцевого самоврядування, чимало її представників стають „владною елітою”, а відтак безпосередньо потрапляють до того сегмента соціуму, який розпоряджається ресурсами держави. Відтак молодь стає чи не найбільш зацікавленим суб'єктом нововведень у всіх сферах громадського життя і, насамперед, у політиці, внаслідок чого вона може стати об'єднавчим фактором пострадянського простору, що трансформується [7].

„Помаранчеві” події кінця 2004 року стали потужним імпульсом до розвитку громадянського суспільства в Україні, лідируюче становище в якому все впевненіше перебирає на себе молодь. Молодий політик як суб'єкт соціально-політичних змін стає провідною силою соціально-політичних реформ суспільства.

Стан розробки проблеми

Аналіз праць, присвячених дослідженню процесів, пов'язаних з омолодженням політикуму і входженням молодих людей до владної еліти, свідчить, що науковці концентрують увагу переважно на вивченні еліт в цілому [див., наприклад, 13; 14; 16; 26; 27]. Та з часом набирала ваги й „молодіжна” проблематика політичних досліджень. Так, В. Бельдюгін вивчав роль молоді в контексті боротьби за реалізацію української національної ідеї [9]. О. Старинець розглядав особливості взаємодії влади і молоді в процесах демократизації українського суспільства [23]. Здійснювався моніторинг діяльності громадських молодіжних організацій та їх співробітництва в реалізації соціальних проектів [18; 20]. Та все ж і досі залишаються маловивченими проблеми, пов'язані з дослідженням ролі молодих політиків у процесах демократизації, в тому числі й на етапі переходу до пропорційної системи виборів.

Метою нашого дослідження є вивчення механізмів „застрягання” процесів соціалізації молоді, а також умов, які сприяють омолодженню українського політикуму та входженню соціально активної молоді до політичної еліти країни.

Основні результати дослідження

В останні роки в українській політології усталилася думка, що сучасний український політикум — досить замкнута структура, своєрідний бізнес-клуб, одержати доступ до якого молодому політикуві непросто. Водночас у країнах Західної Європи, як відзначає К. Манхейм, відбувається циркуляційна зміна еліт [15].

А що ж реально відбувається в українському молодіжному середовищі?

Насамперед відзначимо, що в Україні станом на 1 січня 2006 року проживало 15407,5 тисячі громадян віком від 14 до 35 років. При цьому частка цієї вікової групи в загальному складі населення України за період

з 1991 по 2006 рік зросла з 31,3 % до 33,0 %, тоді як абсолютна чисельність молоді знизилася на 766 тисяч осіб [21]. Більше того, демографічні дослідження не дають підстав для оптимістичних прогнозів щодо позитивної динаміки чисельності молоді в країні: спостерігається загальна тенденція до „старіння” населення в найближчій, середньостроковій і навіть у довгостроковій перспективі [24]. Дослідження засвідчують, зокрема, що нині не слід покладатися на екстенсивні методи залучення молодого покоління в політику; водночас вони націлюють на інтенсифікацію процесу соціалізації молоді, яка прилучається до політики.

На думку соціолога А. Тесленко [24], неефективність реформ на пострадянському просторі багато в чому пояснюється „вузькою” їх соціальною базою, зокрема й тим, що до їх реалізації не було залучено значну частину молоді. Держава фактично дотримується політики „войовничого патерналізму”, що залишає молодь у становищі об'єкта впливу, а не суб'єкта нової політичної історії країни. Така позиція держави не сприяє розкриттю і залученню творчого, інноваційного потенціалу молоді. Тим часом новітня історія України свідчить про успішність тих державно-політичних рішень, у реалізації яких бере активну участь молодь. Так було, наприклад, у період „студентської революції на граніті” (1990 рік), організаторами якої стали Українська студентська спілка і Студентське братство, а також під час „помаранчевої революції” (2004 рік), у якій активну роль відігравала молодь, зокрема й Громадянська партія „Пора”, яка й донині є найбільш молодіжною серед партій країни.

Нові реалії стимулюють у суспільстві пошук нових можливостей для організації процесу соціалізації молоді, який ґрунтувався б на її активній участі в суспільно-політичному житті. При цьому важливо розуміти, що молодь - це особлива соціальна група населення. Вона має досить складну соціально-вікову структуру, що дозволяє ефективно прилучати її до засвоєння різних (предметної і комунікативної) сторін людського досвіду. До того ж двосторонній за своєю природою процес соціалізації молоді створює передумови для засвоєння нею життєвого досвіду, становлення психічних функцій і особистісного розвитку в цілому (за Л. Виготським), для переходу від розумового плану дій до зовнішнього. Саме ці властиві молодіжній природі феномени і забезпечують її готовність не просто пасивно приймати зовнішній світ, але й передбачають активну, діяльну участь молоді у його перетворенні.

Особливу роль в соціалізації відіграє спілкування - комунікативний компонент людської активності.

П. Бергер і Т. Лукман зазначають, що людина (індивід) не народжується членом суспільства, а з'являється на світ лише зі схильністю до соціальності. Громадянином вона стає в ході тривалого процесу соціалізації, у якому знання про соціальний світ можна трактувати як правила поведінки, моральні принципи, настановлення, цінності, вірування тощо [8].

У процесі соціалізації цей бік людської активності правомірно

розглядати у її подвійності. З одного боку, соціальне середовище являє собою групу найближчих індивідуумів осіб, людей, об'єднаних загальною назвою „значимі інші”. Саме через них проникають до людини, стають особистісно значимими норми культурного оточення, цінності, переконання, необхідні для підтримки цілісності, гідності особистості та для її виживання. З іншого боку, молода людина стає активним виразником надбаних нею соціальних норм і цінностей у сім'ї, соціальній групі, в громаді, тобто в соціальному середовищі з його інститутами соціалізації, соціальними ресурсами тощо [24].

2007 року Інститут соціології НАН України спільно з Центром соціальних і політичних досліджень „СОЦИС” провів спеціальне дослідження [25]. Методом анкетування за місцем постійного проживання було опитано 1800 респондентів, які за своїми соціально-демографічними характеристиками (стать, вік, рівень освіти) і типом поселення репрезентують доросле населення України віком від 18 років. На запитання „Кого, на Вашу думку, слід вважати успішною особистістю в нашому суспільстві?” найвищий рейтинг (по 40,2 %) одержали: 1) депутат, політичний діяч, представник вищої державної влади; 2) успішний підприємець. Найнижчий рейтинг (3,5 %) мали: відомий письменник, актор, художник. Звертає на себе увагу „матеріалізація” інтересів нинішнього українського соціуму, для якого духові цінності не цікаві.

Пропонувалося й таке запитання: „Який престиж, повагу, на Вашу думку, мають у суспільстві перелічені нижче професії/заняття”. Виявилось, що найбільшим престижем користуються нині професії міністра (67,8 %), депутата (57,6 %), керівника банку (53,6 %). До малопrestiжних респонденти віднесли робітничі професії – слюсаря (39,3 %), швачки (38,8 %), продавця (37,4 %).

І, нарешті, на запитання „Яким би Ви хотіли бачити головного героя сучасного українського кіно?” найбільшу підтримку (22,3 %) одержав „авторитетний лідер, що завжди знайде вихід зі складної ситуації”.

За результатами дослідження можна змодельовати домінуючу в суспільстві мотивацію вчинків і дій, які не можуть не знайти відображення й у свідомості молодіжної групи населення. Головне – бути високопосадовим розпорядником матеріальних і людських ресурсів, що дозволить розбагатіти, а отже й стати „шанованим і авторитетним”. Такий акцент у „привабливості” ролі високопосадовців сформований сьогодні через високу корумпованість владно-державної еліти, що, у свою чергу, заводить в глухий кут і процес відтворення політико-управлінської еліти [17].

М. Шульга і О. Потехін вважають, що головними механізмами відтворення еліти є: 1) рекрутування — кооптація представників інших соціальних груп, 2) репродукція — самовідтворення і 3) циркуляція — заміна складу еліти на представників інших соціальних груп [28]. При цьому важливо пам'ятати, що кожний з названих компонентів має певні можливості й для відтворення. Наприклад, обмеження процесу відтворення

політико-управлінської еліти використанням лише репродуктивного механізму, тобто без припливу в еліту „свіжої крові” з „неелітних станів”, прирікає еліту на застій і деградацію [22]. Це, зокрема, засвідчують результати парламентських виборів 2006 і 2007 років [2].

Основним соціальним джерелом найбільш впливової частини нової політико-управлінської еліти, що прийшла до влади 2004 року, були представники власників фінансово-промислових груп. Значне місце в цій джерельній базі посідають їхні родичі або постійні комерційні партнери. Менш впливові (і авторитетні) політичні кадри належать до категорії підприємців „середньої руки”, які теж відірвані від соціуму й перебувають у сфері впливу „авторитетів”, а отже у своїх діях політично несамотійні.

На місця у складі Верховної Ради України VI скликання (2007 рік) претендували 21 політична партія і блок. Найбільше місць у виборчих списках запропонувала для молоді Громадянська партія „Пора” – 72,7 % від загального числа зареєстрованих кандидатів. Далі йдуть Блок „Наша Україна - Народна самооборона” – 16,3 %, Комуністична партія України – 14,4 %, Партія регіонів – 11,6 %, Блок Юлії Тимошенко – 13,1 %, Блок Володимира Литвина – 5,9 %.

Аналіз соціально-демографічних даних депутатського корпусу Верховної Ради України VI скликання дозволяє зробити висновок, що якісний склад парламентських фракцій значною мірою є наслідком зміни розміщення політичних сил в Україні й особливостей пропорційної виборчої системи. Він має такий вигляд: Партія регіонів — 175 мандатів, Блок Юлії Тимошенко — 156, блок „Наша Україна – Народна самооборона” — 72, Комуністична партія України — 27, Блок Володимира Литвина — 20. При цьому 343 особи (76,2 % від загальної кількості депутатів) раніше вже були парламентаріями [19]. Молоді політики в парламенті представлені так: Блок Юлії Тимошенко – 12,8 %, Партія регіонів – 12,1 %, Блок „Наша Україна - Народна самооборона” – 9,7 %, Комуністична партія України – 25,0 %, Блок Володимира Литвина – 5,0 %. В цілому парламентська молодь у Верховній Раді VI скликання становить 12 %, тоді як загальна пропорція чисельності молоді до всього складу населення України за станом на 2006 рік становила 33 % [21]. Отже маємо „застрявання” процесу соціалізації молоді, причиною чого є закритий характер українського політикуму.

Заради справедливості слід зазначити, що ситуація в українському парламенті мало чим відрізняється від ситуації в країнах „розвинутої демократії”, наприклад, в США. Так, Т. Дай і Х. Зіглер вважають, що сучасні американські реалії свідчать, що елітні групи цієї країни тісно пов'язані між собою й самовідтворюються за рахунок власних ресурсів [12]. За свідченням цих авторів, 81 % сенаторів і 93 % членів палати представників перемагають на повторних виборах. У той же час для еліти виконавчої гілки влади характерна горизонтальна ротація — залучення до державного управління кадрів зі сфери бізнесу і навпаки.

Таке явище Т. Дай і Х. Зіглер назвали ефектом „дверей, що обертаються”, тобто характерним для владно-державної еліти США є замкнуте самовідтворення з горизонтальною мобільністю кадрів між головними інститутами суспільства.

Журнал „Фокус” [4] 2006 року провів аналіз рейтингу молодих політиків України віком до 35 років. Кожний з них, на думку журі, цілком міг би зважитися на відповідальний крок — очолити країну в 35 років. Це саме той вік, коли громадянин України має право стати кандидатом у президенти [3]. Символічним став вибір 35 найвідоміших, активних і перспективних молодих політиків – тих, хто вже впевнено почувався в політичному процесі й цілком міг би претендувати на найвищий державний пост, наприклад, на виборах 2014 року, коли стара партноменклатура остаточно зійде з політичної арени. У фінальному списку виявилися представники різних політичних сил, урядовці і „гравці третього сектора”.

Потенційних лідерів країни оцінювали 17 експертів – авторитетні політологи, соціологи, політичні журналісти. Номінантів вони оцінювали за п'ятьма критеріями, важливими, на думку редакції журналу, для будь-якого політика. Серед цих критеріїв: **компетентність** (рівень професіоналізму, володіння матеріалом), **харизматичність** (екстраординарні особистісні якості, привабливість), **самостійність** (політична, фінансова, особистісна незалежність у прийнятті рішень), **PR-активність** (рівень публічності, уміння створювати й використовувати інформаційні нагоди), **перспективність** (можливість досягнення в кар'єрі більших висот, зокрема й президентського поста). Кожний критерій оцінювався за п'ятибальною шкалою. Чим краще проявив себе номінант, тим вищими були бали. При підрахунку результатів складалися середні бали кожного учасника рейтингу в кожній експертній анкеті.

Абсолютних „відмінників” серед номінантів не виявилось. Лідер, що набрав найбільшу кількість „п'ятирок”, вийшов вперед тільки за рахунок двох критеріїв. На думку експертів, перше місце у рейтингу молодих політиків України посідає А. Яценюк як Голова Верховної Ради України, член фракції „Наша Україна – Народна самооборона” [6].

Найбільш харизматичним з 35 учасників назвали В. Кличка [11], а найбільш PR-активним — народного депутата України, члена фракції БЮТ А. Шевченка [5]. Всі вони увійшли в український політикум завдяки використанню механізмів „саморекрутування”, віднесеного А. Зоткіним до механізмів цілеспрямованого проникнення в ряди еліти представників неелітних категорій [22]. Сама ж еліта відігравала при цьому пасивну роль, тобто її згода на просування кандидата в політики вирішального значення не мала. Такий механізм характерний для осіб, які самостійно обирають кар'єрний шлях, використовують стратегію наступу і вимог, але аж ніяк не прохань. Під тиском, що виникає внаслідок реалізації такої стратегії, еліта

буває змушена приймати у свої ряди представників неелітних груп.

Характерно, що „саморекрути” приймають цінності еліти й можуть їх лише незначно й поступово коректувати (свідомо чи несвідомо). Загальна кількість „саморекрутів” досить невелика. Вона може збільшуватися в періоди криз і трансформацій. Прикладом реалізації такої стратегії є Громадянська партія „Пора” [10].

Висновки

1. Сучасне українське суспільство розколоте не тільки на еліту й маси, але й сама еліта являє собою досить суперечливий субстрат, який неадекватно відображає соціальну структуру суспільства й різні соціальні інтереси, що руйнівню діє на всі інститути держави і суспільства. Інтереси найзаможніших прошарків населення, що переважають сьогодні в еліті, роздирають політико-управлінські елітні групи, не дозволяючи їм консолідуватися як єдиному політичному суб'єкту, готовому формулювати й реалізовувати погоджені цілі позитивних суспільних перетворень.

2. Висуваючи популістські цілі, українські політичні партії формально втягують у політичну діяльність молодіжні організації і молодих лідерів, однак рівень залучення молоді в політичний процес є непропорційно низьким і якість участі молоді в ньому не забезпечує її нормальної соціалізації та включення в активне творення демократичного суспільства.

3. У контексті суспільної трансформації усе очевиднішою стає ключова роль держави у справі формування необхідних умов для омолодження політикуму, гармонізації його соціальної структури; забезпечення правових гарантій ефективної участі молоді в реформуванні українського суспільства; створення потужної системи підготовки молодих політиків та урядовців вищої ланки управління з наступним їх рекрутуванням у політикум і державну службу.

4. Важливе місце в наступних дослідженнях цієї проблематики має посідати вивчення й прогнозування соціальних, політичних та економічних наслідків трансформування процесу соціалізації молоді, у тому числі й просування молоді в практичну політику.

Література:

1. Закон України „Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” від 5 лютого 1993 р. № 2998-XII (у редакції 19 жовтня 2006 р. № 271-16 зі змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. — 2006. — № 50. — С. 501.

2. Закон України „Про вибори народних депутатів України” від 25 березня 2004 р. № 1665-15 (у редакції від 7 липня 2005 р. № 2777-15 зі змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. — 2004 р. — № 27 - 28.

3. Закон України „Про вибори Президента України” (у редакції 18 березня 2004 р. № 1630-IV) // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 20 - 21. — С. 291.

4. 35 самых молодых перспективных политиков // Фокус. — 2006. — 30 ноября. — <http://focus.in.ua/article/charts/10788.html/>.

5. Андрей Шевченко // Фокус. — 2 декабря. — 2006. — <http://focus.in.ua/Default.aspx?p=article&id=12091/>.

6. Арсений Яценюк // Фокус. — 2 декабря. — 2006. — <http://focus.in.ua/Default.aspx?p=article&id=12089/>; Арсений Яценюк. Биография // Корреспондент. — 13 октября. 2006. — <http://files.korrespondent.net/politics/yatsenyuk/310536/>.

7. **Афонин Э. А., Бандурка А. М., Мартынов А. Ю.** Великая коэволюция: Глобальные проблемы современности: историко-социологический анализ. — К.: Парламентское изд-во, 2003. — С. 14, 112.

8. **Бергер П., Лукман Т.** Социальное конструирование реальности. — М., 1995. — С. 211.

9. **Бельдюгін В. А.** Молодь у контексті боротьби за реалізацію української національної ідеї (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. — Луганськ, 2006. — 20 с.

10. Веб-сайт Гражданской партии Пора. — <http://www.pora.org.ua/>.

11. Виталий Кличко // Фокус. — 2 дек. — 2006. — <http://focus.in.ua/Default.aspx?p=article&id=12093/>.

12. **Дай Т. Р., Зиглер Л. Х.** Демократия для элиты: Введение в американскую политику. — М., 1984.

13. **Журавський В. С., Кучеренко О. Ю., Михальченко М. І.** Політична еліта України: теорія і практика трансформації. — К.: Логос, 1999. — 262 с.

14. **Крюков О. І.** Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення: Монографія. — К.: Вид-во НАДУ, 2006. — 252 с.

15. **Манхейм К.** Диагноз нашего времени. — М., 1994.

16. **Маргарян М. М.** Политическая элита в условиях демократического транзита Республики Армения: Автореф. дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.02 — Ереван, 2006. — 36 с.

17. **Миллс Р.** Властвующая элита. — М., 1959.

18. Молодь — громадські організації — громадянське суспільство: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 27 - 28 вересня 2001 р., Національний ун-т „Києво- Могилянська академія”, м. Київ. — К., 2001. — 100 с.

19. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації: Навч. посіб. — К.: Парламентське вид-во, 2008. — 416 с.

20. **Пометун О., Сущенко І.** Молодь обирає дію: співпрацюємо у соціальному проекті: Навч. посіб. для учнів старших кл. основної та старшої школи. — К.: АПН, 2003. — 56 с.

21. Про становище молоді в Україні. Безулік Т. В., Білий А. І., Бородін Є. І. та ін. — К.: Гопак. — 2006. — 360 с.

22. Соціальні виміри суспільства. — Вип. 8. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. — 325 с.

23. **Старинець О. Г.** Влада і молодь: особливості взаємовідносин в процесі демократизації українського суспільства: Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Одеський держ. ек. ун-т. — О., 2004. — 162 с.

24. **Тесленко А. Н.** Роль организации и самоорганизации молодежи в процессе социализации. — <http://lpur.tsu.ru/Seminar/a0100/a012400.htm/>.

25. Українське суспільство 1992 - 2007. Динаміка соціальних змін / За ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2007. — 544 с.

26. Формування й оновлення політико-управлінської еліти в сучасній Україні: Зб. наук. пр. / За заг. ред. М. І. Пірен. — К.: Вид-во НАДУ, 2005. — 204 с.

27. **Храмов В. О.** Белорусский вопрос: политическая элита и политическая технология: Информационно-аналитический доклад / Белорусский ин-т информации и прогноза при Администрации Президента Республики Беларусь (Белинформпрогноз). — Минск, 1997. — 41 с.

28. **Шульга М., Потехін О., Бойко Н., Парохонська О., Шульга Т.** Правляча еліта сучасної України [Аналітична доповідь № 10]. — К., 1998.

Етнонаціональні проблеми русинства в контексті мовно-політичних конфліктів

Світлана Савойська,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри політичних наук
Київського національного університету
будівництва і архітектури

Розглянувши етнонаціональні проблеми русинства, автор дійшла висновку, що вимоги русинів – етнічних українців, які користуються одним із західних діалектів української мови, – підігріваються деякими як внутрішніми, так і зовнішніми політичними силами, котрі спрямовують свої зусилля на розкол української держави та її дезінтеграцію.

Етнонаціональні мовно-політичні проблеми русинів актуалізувалися в посттоталітарний період, коли Україна стала незалежною державою. Зважаючи на те, що мова є суттю культурної ідентичності будь-якого народу, частина русинів звернулася до Верховної Ради України з вимогою визнати їх окремою слов'янською нацією, яка має, на думку окремих русинських діячів, свою територію, самобутню культуру, звичаї, спільне історичне минуле, а також літературну мову. До речі, з 1 мільйона 260 тисяч представників української етнічної групи русинів окремою нацією визнає себе лише 10 тисяч осіб.

У цьому контексті слід уточнити, що русини, як зазначають фахівці, це українці, яких в різні часи називали русичами, рутенами, руськими, закарпатцями тощо, а їхня мова є одним з діалектів української мови. Можливо, все обійшлося би без жодних непорозумінь, якби, користуючись етноісторичною непоінформованістю багатьох жителів Закарпаття, не почало їх мовні особливості використовувати у власних цілях політичне русинство, добиваючись створення на теренах України своєї держави – Підкарпатської Русі. Щоб досягти мети, ці політики намагаються довести, що русини не мають нічого спільного з українцями та їх культурою. Вони говорять про окремішність, цілковиту самобутність, тобто етнічно-культурну відмінність русинів.

Слід зазначити, що навколо цієї проблеми різного роду дискусії точаться вже не одне десятиліття. Проблема „політичного русинізму” привернула до

себе увагу багатьох вчених, таких, зокрема, як О. Антонюк, С. Віднянський, І. Гранчак, О. Кривицька, Р. Магочі, М. Макара, І. Мигович, О. Мишанич, Я. Пилинський, І. Сюсько, які у своїх працях досліджують культуру русинів, їх звичаї і ментальність, історію розвитку тощо. Тим часом, мовно-політичний аспект залишається ще практично недослідженим.

Науковців, які вивчають русинську проблематику, можна умовно поділити на дві групи: перша співчуває русинам, які називають себе окремою нацією і виправдовує їхні домагання, друга ж група вважає ці вимоги безпідставними.

Такі науковці, як І. Панькевич, М. Підгірянку, В. Бирчак, А. Волошин, М. Лелекач, письменники-педагоги Л. Дем'ян, О. Маркуш та інші доводять, що мова русинів Закарпаття не що інше, як один з діалектів української мови, а русини є питомими українцями. Але дехто, посилаючись на матеріали міжнародної конференції, яка відбулася в Парижі ще у 1918 - 1919 роках, зазначає, що вже тоді русинів було визнано окремою нацією і прийнято до Ліги поневолених народів. У свою чергу, чехословацький уряд в той кодифікував русинство як окремий етнос [1, с. 48 - 49].

Деякі дослідники, захищаючи мовно-політичні інтереси русинів, вважають їх частиною українського народу, від'єднуватися від якого, на їхню думку, немає підстав. Тим часом такі науковці, як М. Макара, І. Мигович, Р. Магочі все ж намагаються довести, що русини – окрема нація, котра зберігає живу материнську мову, свій фольклор тощо [2, с. 121].

Варто відзначити, що русини не просто зберігають свою мову, а й розвивають її, якщо врахувати, що нею було видано низку граматик, художніх перекладів, дитячої літератури, науково-популярних творів тощо. Показово, що з 1830 по 1945 рік було написано 20 русинських граматик. З 1939 по 1944 рік, коли угорська окупаційна влада вирішила визнати русинську мову однією з офіційних, нею вийшло чимало перекладів літературної класики, зокрема, твори М. Сервантеса, К. Гамсуна, А. Конан-Дойля, Г. Мопассана, Е. По, В. Шекспіра. 1997 року, після тривалої перерви, колектив авторів за підтримки мукачівського товариства ім. О. Духновича випустив нову граматику — „Материнський язык. Писемница для пудкарпатських Русинув” [3]. Та все ж в Україні єдиної кодифікованої русинської мови не існує.

Тим часом деякі антиукраїнські сили докладають неабияких зусиль, щоби підтримувати політичне русинство. Не останню роль у цьому відіграють політики деяких країн, зацікавлених в тому, щоб українські землі, котрі колись перебували під їх владою, знову відійшли до них.

Ідеологами, що підтримували окремішність русинської мови, були чеські, угорські та інші вчені, серед них угорський філолог О. Бонкало та канадський історик П. Магочі. Свого часу й чехословацька влада визнала русинську мову мовою державних установ Підкарпатської Русі та мовою навчання в початкових класах Закарпаття. Угорська влада називала цю мову угрорусською і підтримувала ідею творення окремої русинської мови

[4]. У Словаччині нині русинською мовою створюють сайти, захищаються наукові праці. Більше того, з 1992 по 1995 рік у цій країні відбувався процес кодифікації русинської мови. Тут діє Інститут русинської мови і культури, театр ім. О. Духновича у Пряшеві, видаються словники й підручники русинською мовою. Кодифікована русинська мова існує в Югославії. Слід зазначити, що окремі фахівці, зокрема, професор кафедри славістики у шведському місті Упсалі С. Густавсон виокремлює чотири варіанти русинської мови – це лемківська (у Польщі), пряшівська (у Словаччині), ужгородська (в Україні) та югославська. І кожен з цих варіантів, звичайно, перебуває під потужним впливом мови місцевої слов'янської більшості [3].

Намагання деяких держав підтримати розвиток русинської культури не лишилися непоміченими в середовищі русинів України. Активна співпраця русинів України з русинами інших країн, а також діяльність організацій і товариств, створених в Україні на початку 1990-х років, спровокували в країні відродження русинського руху, одночасно з яким розпочався процес мовно-політичного пробудження етнічних меншин східних і південних регіонів країни. Ланцюгова реакція підштовхнула до появи на Сході і Півдні України мовно-політичних конфліктів, наприклад, запровадження на регіональному рівні російської мови як офіційної чи другої державної, за чим приховуються суто політичні мотиви – боротьба за владу, автономію тощо. Це спостерігалось, зокрема, ще 1994 року, коли в Донецькій, Луганській, Одеській та Миколаївській областях проголошувався офіційний статус російської мови. Це питання мусувалося й на сумновідомому з'їзді в Северодонецьку (2004 р.) Тут доречно пригадати слова тодішнього голови Харківської облради (уже покійного) Є. Кушнарьова: якщо „мовну проблему буде вирішено на користь російської мови, то всі інші відпадуть самі по собі”. Рецидиви мовно-політичних конфліктів дали про себе знати й 2006 року, коли облради Донецька і Харкова, міськради Луганська, Севастополя, Миколаєва та Одеси своїми рішеннями намагалися надати російській мові статусу регіональної [5, с. 81, 83].

Як бачимо, в Україні спостерігаються намагання мовну проблему перетворити на мовно-політичну, і вона використовується різними політичними силами у боротьбі за владу, особливо активно під час виборчих перегонів, внаслідок чого виникають різної гостроти конфлікти на мовному ґрунті.

Етнонаціональні мовно-політичні конфлікти з'являються, як правило, в середовищі корінного етносу, зі складу якого намагається виокремитися певна етнічна група, котра вважає себе основною, давнішою. Мовно-політичний конфлікт в такому випадку проявляється в тому, що „давніший етнос” прагне тиснути на державні органи влади з тим, щоб вони визнали його окремою нацією.

Якщо говорити про конкретну ситуацію, яку ми розглядаємо у цій

статті, то її можна зрозуміти так: політичне русинство намагається довести широкому загалу, що русинський народ, його культура, мова, звичаї давніші, ніж українські. Дійсно, мова і культура закарпатських українців багато в чому відрізняється від мови і культури українців, що проживають на інших теренах країни. І нічого дивного в цьому немає. Адже українські землі століттями перебували під владою різних держав, культура яких не могла не впливати на культуру підкорених народів. Так, на українців Сходу, Півдня і Центру країни чинила вплив мова і культура російська, а на українців Заходу – угорська, польська, чеська, словацька, румунська. Але, незважаючи на жорстку політику ополячування, румунізації, чехізації, русифікації, мадяризації, українська мова не просто витримала цей потужний тиск, але й продовжувала розвиватися, вдосконалюватися. І, зрештою, вона стала високорозвиненою літературною мовою всього українського народу. Ще 1837 року мовознавець Й. Лозинський про це писав так: „Руська мова сягає від середини Галичини і північної Угорщини аж по ріку Кубань” [6].

Враховуючи викладене вище, маємо зазначити, що мовно-політичний конфлікт, ініційований частиною русинів, вносить плутанину в історію формування і розвитку українського народу та його мови, а також ставить під сумнів його автохтонність. Інакше кажучи, етнонаціональні проблеми русинства затримують національно-культурне відродження в Україні, розхитують державний суверенітет, можуть поставити під сумнів недоторканність кордонів країни, якщо врахувати, що на свідомість русинів Західної України, використовуючи гасло про дружні мовно-культурні зв'язки, тиснуть політичні, а часто й владні структури Угорщини, Словаччини, Румунії, Росії. Оскільки мова є потужним інструментом впливу на свідомість людини, то окремі літератори і вчені цих країн намагаються нав'язати русинам думку про те, що вони є окремим народом, а відтак повинні витворити власну, русинську літературну мову. У зв'язку з цим угорці упевнюють русинів у тому, що вони не мають нічого спільного ні з українцями, ні з росіянами. А громадські і політичні діячі, які орієнтуються на Росію, називають русинів росіянами або угроросами. Відомий дипломат і політик Г. Удовенко висловився так: „До всього цього доклала руку Москва”, маючи на увазі те, що значна частина закарпатського населення, перебуваючи під впливом Московського патріархату, налаштована проросійськи. Варто віддати належне спостережливості такого політика, як С. Хмара, який в мовно-політичних конфліктах русинів також побачив інтереси Російської Федерації, а також словацьких, польських і чеських спецслужб, котрі, на його думку, зацікавлені в тому, щоб „послабити українців на своєму прикордонні” [7].

На складність і неоднозначність проблеми звертають увагу вчені, які засуджують угорських, румунських, словацьких, російських політиків за те, що вони намагаються розхитати підвалини молодої

української демократії, втручаючись у внутрішні справи нашої країни. В цьому контексті варто мати на увазі ще одну суттєву обставину, на якій наголошує доктор філологічних наук О. Мишанич. Він засуджує антиукраїнські сили і налаштованих проти України політиків, котрі мають намір пересварити українців і дестабілізувати ситуацію на Заході України, а також витворити на основі місцевих діалектів нову „русинську мову” та нав’язати її українцям Карпат [8].

Слід знати, що термін „русинська мова” з’явився лише наприкінці XIX століття, а створити русинську літературну мову для закарпатців спробували місцеві народовці, яких не задовольняла російська мова в місцевій українській вимові. Поляки, у свою чергу, українську мову називали русинською, оскільки русини (русичі, руські) похідна від назви Русь – на визначення людини, приналежної до Русі, руського роду. Вона засвідчена ще в угодах Олега з греками 911 року (7 разів) та Ігоря 945 року (6 разів), а згодом у Галицько-Волинській державі та Великому князівстві Литовському. З XVI століття, під польським впливом, починає використовуватися термін „русини” для позначення людей руського народу (спільна назва українців і білорусів). Етнонім „русин” найдовше протримався саме на Закарпатті тому, що влада Польщі і Чехословаччини у XX столітті забороняла корінному населенню українських земель називатися українцями [9].

Отже зрозуміло, чому назва „русини” так довго вживається в Західній Україні на позначення українського населення цього краю. І цілком природно, чому українці Закарпаття називають своє мовлення руською бесідою. Водночас слід зазначити, що за народом доби Козаччини, уже в другій половині XVII століття, поступово почала закріплюватися назва українці, тобто уже з часів Козацької держави назва русини замінюється на етнонім українець, українці, що походить від назви країни – Україна.

В чому ж, власне, полягає мовно-політичний сепаратизм русинів? А саме в тому, що вони, як і росіяни, використовуючи свою мову і назву русин, намагаються довести, що саме вони є найдавнішим народом на просторах давньої Русі, спадкоємцем якої вони є, бо, як пояснюють русинські теоретики, в назві „українець” немає древнього кореня „рус”, отже, заявляють вони, давня Русь не може вважатися державою українського народу, а лише русинського [10].

Теоретики „мовно-політичного русинізму”, розвиваючи ідею русинської окремішності, нав’язують закарпатцям думку про доречність перетворення унітарної української держави на державу федеративну. Інакше як можна пояснити намагання лідерів русинського руху відкривати школи з русинською мовою навчання, русинську кафедру в Ужгородському університеті, поради жителям Карпат відмовитися від вивчення та вживання української літературної мови. Більше того, лідери „Общества подкарпатских русинов” 1993 року нелегально створили свій уряд – „Временное правительство Подкарпатской Руси” [11, с. 251].

Враховуючи позицію лідерів Товариства карпатських русинів, а також Москви, яка докладає неабияких зусиль, аби зберегти власну територіальну цілісність, але, разом з тим, всіляко заохочує сепаратизм в Україні, стає уже вкотре зрозуміло, для чого русини так наполегливо прагнуть „відродити” русинську історію, культуру, звичаї, традиції, зараховуючи до русинської національності 27 % жителів Західної України [12, с. 122, 123].

Не менш небезпечним явищем є протиставлення понять „русин” і „українець” як різних народів, що, власне, обумовлюється боротьбою за політичне лідерство в національному русі. У цьому контексті гасу у вогонь додають, на жаль, окремі депутати Закарпатської обласної ради, зокрема голова православного підкарпаторусинського товариства ім. Кирила і Мефодія, редактор газети „Християнська родина” протоієрей Димитрій Сидор, який ставить за мету довести, що русини й українці – різні народи, різні нації. Він твердить, що нація русинів є давнішою за українську, а Київська Русь є більше русинською, ніж українською. Жителям Закарпаття він нав’язує думку, що окремі українські чиновники ненавидять саме слово „русин”, запевняє, що місія русинів Закарпаття ще не завершена, що вони й далі боротимуться за втілення своєї ідеї, аби охолоджувати, як висловлювався 2004 року Є. Кушнар'юв, гарячі голови українських етнофантастів III тисячоліття. Протоієрей Димитрій Сидор запевняє, що знає, якою мовою буде звертатися до русинів Бог на Праведному Суді. І при цьому застерігає: горе буде нам, русинам, якщо ми не зрозуміємо Господа, не впізнавши своєї русинської мови [10].

Факти свідчать, що кінцевою метою прорусинських політичних кіл є штучне створення русинської мови і держави на частині території України (Закарпаття), Словаччини (Пряшівщина) та Польщі (Лемківщина). Не важко помітити, що політизація русинського питання і систематичне нав’язування думки про окремішність русинів дають „позитивні наслідки”: в результаті соціологічного дослідження, проведеного 1995 року Інститутом соціології НАН України, було виявлено, що 26 % русинів мають намір письмово визнати себе окремою національністю [13, с. 193, 195].

Більше того, щоб створити угорську національну автономію у Берегівському районі, політичне русинство закликає жителів Карпат до виходу зі складу української держави. Разом з тим, воно намагається, так би мовити, надати Закарпатській області більшої політичної (можливість самостійно налагоджувати контакти з державами, котрі всіляко підтримують русинів Закарпаття) та економічної свободи, а також національно-культурної автономії для русинів та угорської громади. Лідери русинського руху виступають за створення в регіоні вільної економічної зони і пільгового оподаткування, а також за встановлення тісніших зв’язків національних меншин з такими державами, як Угорщина, Словаччина, Румунія.

Більше того, активісти політичного русинства 23 червня 2008 року

в місті Сваляві Закарпатської області організували засідання Союму Підкарпатської Русі, де було прийнято рішення „затвердити атрибути державності Підкарпатської Русі-Закарпаття”, проголосити відновлення Конституції Автономії Підкарпатської Русі. А 25 жовтня 2008 року біля Мукачівської міськради стався мітинг, у якому взяло участь понад 100 осіб, котрі виступали під червоними прапорами проросійської молодіжної організації „Родина” з вимогою визнати республіку Підкарпатська Русь, яку щойно проголосив Європейський конгрес підкарпатських русинів. Саме цього дня русини підписали акт відтворення русинської державності і створення республіки в статусі від 22 листопада 1938 року, а також обрали державний виконавчий уряд. Цікаво, що Дмитро Сидор не вважає цю акцію сепаратистською. Він заявив: „Ми не сепаратисти, ми добиваємося надання нам статусу республіки в складі України - це наш обов'язок перед нащадками й предками. Якщо до 1 грудня Закарпатська облрада не оголосить регіон національною автономією русинів у складі України, то русини готові самостійно проголосити свою державність” [14].

Специфіка вирішення цієї проблеми полягає в тому, що саме під час політичної кризи, коли центральна влада в Україні ослаблена і перебуває в патовому стані, а окремі політичні лідери намагаються втягнути її в чергові дострокові парламентські вибори, політичне русинство закликає уряд сісти за стіл переговорів з підкарпатськими русинами.

Русинські домагання сприяють зростанню відцентрових і сепаратистських настроїв в інших регіонах країни, зокрема в Донецьку і Криму. Спрацьовує ланцюгова реакція: кримчани і донечани проставляли акценти на відповідному статусі цих регіонів, а також ідеї федеративного устрою України, необхідності відтворення СРСР і зближення з Росією. Ці гасла обґрунтовувалися націоналістичним тиском, який ніби чиниться Україною на ці регіони. Кримські татари, у свою чергу, вимагають створення національно-культурної автономії.

Підсумовуючи вище викладене, зауважимо, що історія розвитку Закарпаття тісно пов'язана з культурним розвитком інших держав, у складі яких воно перебувало багато сотень років, отже немає нічого дивного в тому, що жителі цього краю вважають себе людьми, які дещо відрізняються від інших українців. Звичайно, що русини Угорщини, Словаччини, Румунії, Югославії мають свої особливості у мові, культурі, звичаях. У цих державах українським русинам було дозволено мати певну автономію, зокрема мовно-культурну. Але не можна зрозуміти, для чого русинам-українцям штучно створювати свою літературну мову, якщо вона уже створена, і визнавати себе окремою нацією, якщо вони є складовою корінного українського народу.

Певна річ, якщо цей процес не зупинити, то мовно-політичний сепаратизм русинів може гальмувати консолідаційні процеси в українському суспільстві, послаблювати державу зсередини. Всі квазідержави русинів, зокрема Русинська автономна країна у складі

Угорщини, Підкарпатська Русь у складі Чехословаччини, суверенна республіка Карпатська Україна, а також Закарпатська Україна, що увійшла до складу України як Закарпатська область, завжди були складовою України, хоча й під юрисдикцією інших держав.

Насамкінець зазначимо, що політичне русинство не має жодних ні історичних, ні лінгвістичних, ні етнокультурних аргументів, виношуючи ідею про автономну, незалежну від Києва фінансово-економічну зону. Тому влада в Україні повинна адекватно реагувати на подібні виклики, які загрожують стабільному розвитку держави, провокуючи конфлікти на мовно-політичному ґрунті.

Література:

1. **Гранчак І.** Хто такі русини і чого вони хочуть. – 1993 - № 12. – С. 45 - 50.
2. **Мигович І, Макара М.** Русинство в контексті сучасного етнічного ренесансу // Віче. – 1999. - № 7. - С. 111 - 122.
3. Народ є – національності немає, або Деякі дані про підкарпатських русинів // Дзеркало тижня, 17 — 23 листопада, 2001.
4. Сепаратизм з Заходу? // 26. 03. 07 <http://www.glavred.info/archive/2007/03/26/190125-5.html>
5. **Савойська С.** Мовно-сепаратистські тенденції у політичному просторі України // Політичний менеджмент. - № 2. – 2008. – С. 76 - 86.
6. **Наконечний Є.** Украдене ім'я: чому русини стали українцями. Галицький п'ємонт. [http://www.library.lviv.ua/e-library/lsl editions/Nakonechnyj_J_Ukradene_Imja_2001/XIX_Galyckyj_pjemont.html](http://www.library.lviv.ua/e-library/lsl%20editions/Nakonechnyj_J_Ukradene_Imja_2001/XIX_Galyckyj_pjemont.html)
7. Сепаратизм із Заходу? // 26. 03. 07 <http://www.glavred.info/archive/2007/03/26/190125-5.html>
8. Докладніше див. у статті **О. Мишанича** в журн. „Віче”, № 11, 1996 р. – С. 91 - 130.
9. Русини // <http://uk.wikipedia.org/wiki>
10. Русини(як terra incognita)вІІІтисячолітті // http://www.pravoslavye.org.ua/index.php?action=fullinfo&r_type=pravoslavye&id=148
11. **Кривицька О.** Регіональні модифікації полікультурних відмінностей України // Наукові записки / Курасівські читання – 2005. – К.: ІПіЕНД, 2006. – С. 248 - 264.
12. **Макара М., Мигович І.** Карпатські русини в контексті сучасного етнополітичного життя // Український історичний журнал. – 1994. - № 1.
13. **Антонюк О.** Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методологічні засади: Монографія. – К., 1999. – 284 с.
14. На конгресі в Мукачеві вимагають визнати нову республіку // <http://novynar.com.ua/politics/41504/> 25 жовтня 2008 р.

Громадянське суспільство як суб'єкт впливу на воєнно-політичні рішення

Владислав Деремо,
підполковник, ад'юнкт
Національної академії оборони України

Утвердження в Україні громадянського суспільства як інституту розвиненої демократії передбачає його широку участь у процесі ухвалення та практичної реалізації політичних рішень, у тому числі і воєнно-політичного характеру.

В сучасних умовах громадянське суспільство визначається як сукупність громадян, їх вільних об'єднань та асоціацій, пов'язаних суспільними відносинами, які характеризуються високим рівнем суспільної свідомості та політичної культури і перебувають за межами держави, її директивного регулювання та регламентації, але гарантуються та охороняються нею [1, с. 54]. Існує й інше визначення громадянського суспільства: це система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, які забезпечують умови для реалізації приватних інтересів і потреб індивідів та колективів, життєдіяльності соціальної, культурної і духовної сфер, їх відтворення і передачі від покоління до покоління [2, с. 3].

Основою створення та функціонування громадського суспільства в Україні є положення Конституції України, а саме: „Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави” (Ст. 3); „Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання” (Ст. 35); „Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації...” (Ст. 36); „Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами...” (Ст. 38); „Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади...” (Ст. 40) [3].

Створення інституцій громадянського суспільства – неодмінний атрибут справді демократичної держави, чіткий показник свободи її громадян.

У цьому контексті виникає потреба в активному залученні широкої

громадськості до участі в управлінських процесах, формуванні та реалізації як державної політики в цілому, так і воєнної політики зокрема, що, у свою чергу, сприяє розвитку демократії, прозорості та відкритості діяльності суб'єктів прийняття воєнно-політичних рішень, налагодженні ефективного системного діалогу органів влади з громадськістю.

Громадянське суспільство, в інституційному контексті представлене політичними партіями, громадськими організаціями, асоціаціями, громадськими радами, засобами масової інформації тощо, може розглядатися як повноцінний учасник та активний суб'єкт, що бере участь у виробленні й реалізації воєнно-політичних рішень.

Спробуємо охарактеризувати кожний компонент громадянського суспільства окремо. Стаття 2 Закону України „Про об'єднання громадян” дає визначення політичної партії як об'єднання громадян, прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають за головну мету участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування і представництво у їх складі [4].

Політичні партії можуть існувати в двох формах: бути в опозиції або при владі. Перебуваючи в опозиції, партії стають інституцією громадянського суспільства, а коли перебувають при владі, то інтегруються в державний механізм. Одним з головних завдань політичних партій є взаємозв'язок між суспільством і владою. Партії виявляють, обґрунтовують і виражають інтереси різних соціальних груп і прошарків населення. Не менш важливу роль відіграють вони в об'єднанні інтересів при узгодженні різних позицій, чим сприяють консолідації суспільства.

Світовий досвід свідчить, що найдинамічнішою і надзвичайно ефективною формою самоорганізації демократичного суспільства, однією з його провідних інституцій, вагомим чинником демократизації суспільних відносин є саме діяльність недержавних громадських організацій.

Стаття 3 цього ж закону говорить, що громадська організація – це об'єднання громадян для задоволення і захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів [4].

Громадські організації покликані бути посередниками між громадянами і державною владою, здійснюючи контрольні функції суспільства. Саме вони, безпосередньо представляючи інтереси найрізноманітніших груп населення, мають не лише вирішувати ті чи інші суспільні проблеми, але й виступати генераторами ідей, альтернативних проектів розвитку суспільства [5].

Нині зустрічаються й інші терміни, тотожні терміну „громадська організація”. Зокрема: „недержавна громадська організація”, „неурядова організація”, „неурядовий аналітичний центр” тощо. Формально до них можна віднести будь-яку організацію, зареєстровану відповідно до законів „Про об'єднання громадян”, „Про політичні партії”, „Про професійні

спілки, їх права та гарантії їх діяльності". Основною функцією громадських організацій є „громадське” лобіювання, здійснення впливу на владу шляхом подання обґрунтованих пропозицій, критики та проектів рішень з метою підвищення якості державної політики.

„Інтелектуальним ядром” широкого кола громадських організацій в Україні є аналітичні центри, недержавні дослідницькі організації, або, як їх ще називають, „мозкові центри”. Вони, як правило, зосереджують зусилля на наукових розробках та дослідженнях у галузі економіки, політики, соціальних відносин, оборони тощо. „Мозкові центри” реалізують оригінальні наукові моделі різних життєвих секторів та освітні програми, спрямовані на: а) навчання населення та здійснення впливу на владу й осіб, які формують громадську думку; б) створення відповідного громадського тиску для прийняття владою того чи іншого суспільно-корисного рішення з широкого кола соціальних, політичних, економічних, правових та оборонних питань. Крім того, вони є інструментом громадського контролю, а відтак визначають цілі та цінності суспільства [6].

Наступний компонент, що представляє громадянське суспільство, – засоби масової інформації. Згідно з Законом України „Про інформацію”, ЗМІ визначаються як сукупність сучасних каналів зв'язку (преса, телебачення, радіомовлення, кіно, Інтернет тощо), за допомогою яких доводиться різна інформація в суспільстві [7]. ЗМІ забезпечують максимально об'єктивне й повне інформування громадян про діяльність суб'єктів прийняття рішень, а останніх – про громадську думку з питань, які належить вирішувати.

В Україні прийняття різного роду рішень, зокрема і воєнно-політичних, іноді має стихійний характер, коли не дотримуються встановлені процедури формування, аналізу ситуації та можливі наслідки цих рішень та їх реалізації. Внаслідок цього якість, зокрема, воєнно-політичних рішень може бути низькою. Головна причина цього – непрозорість моделі прийняття рішень державними органами. Підвищення такої прозорості може забезпечуватися більш активною участю громадськості в процесі прийняття воєнно-політичних рішень та розділеною з державою відповідальністю інституцій громадянського суспільства за формування та втілення оборонної політики.

Показовим прикладом щодо цього може бути болюче для України питання інтеграції до НАТО як механізму колективної безпеки. Як вважає значна частина громадян, більшість рішень щодо цього ухвалювалася на рівні вищих державних структур закрито, без врахування позицій та пропозицій громадянського суспільства. До широкого загалу лише постфактум доводилися досягнуті домовленості, підписані документи та заплановані кроки держави. Наслідком стало незадоволення мільйонів громадян (переважно на Сході і Півдні країни), а також створення додаткового джерела дестабілізації діяльності державних органів.

Воєнно-політичні рішення мають визрівати в ланцюгу всіх суб'єктів їх

прийняття: державні інституції – експертне середовище – громадянське суспільство. При цьому слід враховувати, що офіційні рішення, експертні оцінки та позиції громадян не завжди збігаються. На практиці досягати узгодження всіх інтересів доволі важко, але остаточне рішення має наближатися до компромісного узгодження позицій різних суб'єктів прийняття воєнно-політичних рішень та бути оптимальним з точки зору державних і суспільних інтересів. Таким чином, остаточному ухваленню рішення має передувати публічне роз'яснення нагальності його прийняття та відповідність національним інтересам.

Участь громадянського суспільства в процесі прийняття і реалізації воєнно-політичних рішень дає змогу врахувати соціальні чинники, мінімізувати соціальні та воєнно-політичні ризики, відкоригувати плани та поведінку влади відповідно до інтересів тих чи інших суспільних груп.

Класифікуючи процес громадської участі в залежності від рівня впливу суспільства на ухвалення рішення, наведемо класифікацію Ш. Арштайна [8, с. 10]:

Форми громадської участі	Рівень впливовості на ухвалення рішення
1. Маніпулювання	Низький рівень впливовості
2. „Терапія”	Низький рівень впливовості
3. Інформування	Середній рівень впливовості
4. Консультація	Середній рівень впливовості
5. Врахування думки	Середній рівень впливовості
6. Партнерство	Дієвий рівень впливовості
7. Делегування повноважень	Дієвий рівень впливовості
8. Громадське керування	Дієвий рівень впливовості

На першому і другому рівнях реальна громадська участь є тільки імітацією; влада використовує наступні інструменти: підміна мети, брак зворотного зв'язку, маніпулятивні підходи тощо. Імітація взаємодії з громадськістю на рівні маніпуляції і „терапії” часто породжує конфлікти і не задовольняє потреб громадян. Стає зрозумілим, що рівень впливовості громадськості тут практично нульовий.

Третій і четвертий рівні – рівні обмеженої участі громадян в процесі ухвалення рішення – характеризуються тим, що громадянське суспільство має можливість отримувати інформацію та висловлювати свою думку, але без гарантій, що вона вплине на суб'єкт ухвалення рішення.

П'ятий рівень передбачає обмежене врахування громадської думки.

Шостий, сьомий і восьмий рівні характеризуються реальною участю громадян у процесі планування та ухвалення рішень. Тут передбачається громадська участь в широкому діапазоні взаємодії: від партнерської участі

у переговорному процесі з метою досягнення компромісу з владою до ухвалення важливих воєнно-політичних рішень через референдум.

Залучення громадськості до прийняття воєнно-політичних рішень та посилення демократичного цивільного контролю над елементами Воєнної організації держави через інституції громадянського суспільства як організованої форми впливу на державну владу перетворює суспільні вимоги на ефективний важіль управління соціальними процесами у воєнній сфері.

В умовах демократії весь процес розвитку воєнної сфери має бути відкритим для участі в ньому громадянського суспільства з метою посилення гарантій безпеки громадян, суспільства і держави в цілому. В сучасних демократичних державах жодне воєнно-політичне рішення не ухвалюється без використання потенціалу громадянського суспільства.

Сьогодні Україна має чималий досвід співпраці між громадськими організаціями та парламентом, урядом (зокрема – Міністерством оборони) у сфері організації публічних дискусій та обговорення питань оборонної політики, оборонних реформ і модернізації, а також участі громадських організацій у відповідних інформаційних кампаніях. Значний суспільний резонанс мають спілки відставних військовослужбовців, ветеранів, асоціації випускників, молодіжні організації.

Враховання громадської думки, пропозицій громадян і громадських організацій при обговоренні й ухваленні воєнно-політичних рішень з питань діяльності Збройних Сил України стає важливим аспектом роботи органів військового управління. Громадська колегія при Міністрі оборони України, до складу якої входять представники 76 незалежних громадських організацій, бере активну участь у виробленні й прийнятті воєнно-політичних рішень стосовно підготовки нормативно-правових актів у сфері військового будівництва [9].

Згідно з Законом України „Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави”, враховання громадської думки, пропозицій громадян і громадських організацій при обговоренні й ухваленні воєнно-політичних рішень має забезпечувати цивільний контроль, який визначається законом як „комплекс здійснюваних відповідно до Конституції і законів України правових, організаційних, інформаційних заходів для забезпечення неухильного дотримання законності й відкритості в діяльності всіх складових частин Воєнної організації та правоохоронних органів держави, сприяння їхній ефективній діяльності і виконанню покладених на них функцій, зміцненню державної та військової дисципліни” [10].

Ефективність демократичного цивільного контролю вирішальною мірою залежить від збалансованості повноважень його суб'єктів, насамперед – органів влади, а також від якості відносин громадян з органами влади та ЗМІ.

Нині формування громадської думки з питань воєнної сфери здійснюється через військові ЗМІ, головними з яких є: періодичні разові друковані видання

Міністерства оборони України, розраховані на масового читача, спеціальні інформаційні блоки і передачі на національних радіо і телебаченні, сайти Міністерства оборони України в глобальній електронній мережі, кіно, звукозапис, відеозапис.

Проблеми оборонної тематики висвітлюють журналісти практично всіх друкованих і електронних мас-медіа. Окрім професійних журналістів серед авторів публікацій є представники академічного сектора і недержавних організацій. Кількість публікацій постійно зростає. Всі прийняті воєнно-політичні рішення висвітлюються в щоденних новинах.

В Україні інформування про прийняття воєнно-політичних рішень і діяльність Збройних Сил здійснюється прес-службою, посадовцями Міністерства оборони, членами Громадської ради через особисте спілкування з представниками громадськості і ЗМІ, військові, загальноукраїнські та регіональні засоби масової інформації, а також через веб-сайт Міністерства оборони – www.mil.gov.ua.

Вагомим внеском у забезпечення прозорості оборонної політики та діяльності Міністерства оборони і Збройних Сил є видання з 2005 року щорічника „Біла книга (Оборонна політика України)” з метою систематичного інформування громадськості про діяльність Збройних Сил України, а також про оборонну політику держави, проблеми, що виникають у цій сфері, та шляхи їх вирішення.

Основними друкованими виданнями, що висвітлюють діяльність оборонного відомства, є: центральний друкований орган Міністерства оборони газета „Народна армія”, газети „Армія України”, „Крила України”, „Слава і честь”, рубрики теле- і радіопередач Центральної телерадіокомпанії Міністерства оборони „Нова Армія”, періодичний спецвипуск „Євровибір”, журнал „Атлантична панорама”, журнал Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова „Національна безпека і оборона”.

Резюмуючи діяльність прес-служби Міністерства оборони, Громадської ради, військових ЗМІ, необхідно підкреслити, що вона спрямовується на збільшення присутності військової тематики в інформаційному просторі та поліпшення інформаційного забезпечення об’єктів прийняття воєнно-політичних рішень у сферах міжнародного військового співробітництва, реалізації програми НАТО „Партнерство заради миру”, а також участі України в антитерористичній операції Альянсу „Активні зусилля” та в миротворчих місіях під егідою ООН і НАТО [11, с. 9 – 10].

Незважаючи на позитивні аспекти розвитку громадянського суспільства в Україні, участь його структур у прийнятті воєнно-політичних рішень все ще недостатня. Це обумовлюється, зокрема, недосконалістю правової бази, несприятливими нормативно-правовими умовами для діяльності громадських інституцій, невизначеністю механізмів їх фінансово-економічної незалежності тощо. Необхідно відзначити й те, що співпраця громадянського суспільства з урядом більшою мірою ініціюється самим

суспільством, а не урядом; саме суспільство прагне переконувати уряд в доцільності прийняття назрілих для суспільства і держави рішень.

Розвиток громадянського суспільства в інших країнах переконує, що найкращий та найпродуктивніший вид відносин між урядом і громадянським суспільством – це співпраця на благо народу і процвітання країни. Саме від цього залежить прийняття оптимальних, дієвих та потрібних для держави воєнно-політичних рішень.

Література:

1. Держава і громадянське суспільство: партнерські комунікації у глобальному світі: Навч.-метод. посіб. / В. Бебик, В. Бортніков, Л. Дегтярьов, А. Кудряченко; За заг. ред. В. Бебика. – К.: ІКЦ „Леста”, 2006. – 248 с.

2. **Тодика Ю.** Роль Конституції України в становленні громадянського суспільства // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – № 2 (17) – С. 3 - 12.

3. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Із змінами, внесеними Законом № 2222 – IV від 08.12.2004, ВВР, 2005, № 2, ст. 44.

4. Закон України „Про об'єднання громадян”. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2460-12>. – Заголовок з екрана.

5. **Литвин С.** Спілка офіцерів України як інституція громадянського суспільства у нових соціально-політичних умовах // Воєнна історія. – 2005. – № 1 - 2 (19 - 20). – Режим доступу: <http://warhistory.ukrlife.org/12053.htm>. – Заголовок з екрана.

6. **Дроваль О.** Невід'ємна складова громадянського суспільства // Архів „Юридичного вісника України”. – 2005. – № 20 (516). – Режим доступу: [http://www.yurincom.com/ua/legal/bulletin of Ukraine/archive/?jid=106](http://www.yurincom.com/ua/legal/bulletin%20of%20Ukraine/archive/?jid=106). – Заголовок з екрана.

7. Закон України „Про інформацію”. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2657-12>. – Заголовок з екрана.

8. Форми і методи залучення громадськості: Навч. посіб. / Інститут громадянського суспільства. За заг. ред. В. Артеменка. – К.: ІКЦ „Леста”, 2007. – 240 с.

9. Експертна доповідь „Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку”. Розділ 4. Реформування сектора безпеки. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/book/DOPOVID07/> – Заголовок з екрана.

10. Закон України „Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави”. – Режим доступу: – <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=975-15>. – Заголовок з екрана.

11. Біла книга 2007. Оборонна політика України. – К., 2008. – 120 с.

Моніторинг виборчого процесу як сприяння розвитку демократії

Ольга Боринська,

старший лаборант

Центру політичних та євроінтеграційних досліджень
при Прикарпатському національному університеті
ім. В. Стефаника

У статті розглядається діяльність міжнародних неурядових організацій у сфері дотримання основних прав людини, зокрема, їх боротьба за забезпечення прозорості і чесності виборчих процесів. Важко переоцінити значення діяльності цих організацій на теренах колишнього СРСР, їх допомогу у впровадженні демократичних цінностей.

Після розпаду СРСР кожна з новостворених держав задекларувала демократичний шлях розвитку, але на практиці далеко не всі з них виконують свої обіцянки. Приділяючи значну увагу дотриманню прав людини, пропагуючи толерантність та недискримінацію, міжнародні неурядові організації сприяють розвитку правового суспільства, організовуючи місії спостерігачів на виборах, а також надаючи технічну підтримку з реалізації проектів, що стосуються вдосконалення виборчого законодавства.

Організації, які спостерігають за виборчим процесом, можна умовно поділити на міжнародні асоціації, що здійснюють моніторинг дотримання прав людини, урядові організації, національні організації спостерігачів, національні організації, пов'язані з виборами.

Однією з найвпливовіших міжнародних організацій є ENEMO (European Network of Election Monitoring Organizations – Європейська мережа організацій з спостереження за виборами) [9]. Це асоціація 18 неурядових організацій з 16 країн колишнього СРСР і Східної Європи, яка протягом багатьох років проводить широкомасштабні спостереження за виборами у своїх країнах. В цілому організації-учасниці ENEMO провели спостереження за більш як 140 виборчими кампаніями національного рівня, взяли участь у роботі понад 40 міжнародних місій, підготували більше 100 тисяч спостерігачів. Здійснюючи моніторинг виборчого процесу, ENEMO має на меті підтримання демократичних процесів шляхом неупередженого

спостереження за організацією і проведенням виборчих кампаній, оцінку відповідності виборчого процесу національному законодавству, міжнародним стандартам з проведення демократичних виборів. Членами асоціації є ГОЛОС (асоціація некомерційних організацій „На захист прав виборців”, Російська Федерація) [6], LADOM (Ліга захисту прав людини, Молдова), APD (Асоціація з розвитку демократії, Румунія), асоціація „Республіканська мережа незалежних спостерігачів” (Казахстан), коаліція „За демократію і громадянське суспільство” (Киргизія) [10], Комітет виборців України, „Партнерство” (Білорусь), правозахисний центр „Весна” (Білорусь) [21], центр „За вільні вибори і демократію” (Сербія) та інші.

Діяльність асоціації не обмежується спостереженням за виборами та аналізом і оцінкою виборчого процесу. Найціннішим, на нашу думку, є компетентні рекомендації, що надаються цією організацією по закінченні виборів. Наприклад, після виборів президента Казахстану, що відбулися 4 грудня 2005 року, ENEMO зробила висновки, на базі яких було сформовано рекомендації привести у відповідність з міжнародними стандартами національне виборче законодавство [5]. На думку експертів, необхідно змінити положення п. 6 ст. 44 Кодексу Законів Республіки Казахстан „Про вибори”, яким забороняються будь-які форми громадянських, групових чи особистих протестів [11]. Будь-які обмеження прав громадян (виборців) щодо участі в мирних зборах і мітингах після дня голосування і до оголошення підсумків виборів є неправомірними, оскільки це не відповідає статті 32 Конституції країни. Такі обмеження істотно суперечать міжнародним стандартам і зобов'язанням Казахстану щодо захисту прав людини [20]. Суттєві зауваження виникли внаслідок запровадження двох видів голосування – електронного і паперового. Експерти зазначають, що вони не можуть визнаватися рівноцінними процедурами волевиявлення громадян. Відтак було рекомендовано законодавчо визначитися у виборі одного з видів голосування – бажано віддати перевагу паперовому варіанту. Голосування за відкріпними посвідченнями теж викликало серйозні зауваження, оскільки воно фактично перебуває поза сферою спостереження і контролю. Законодавство, до того ж, чітко не визначає покарання за порушення під час голосування за відкріпними посвідченнями [9].

Іншою впливовою регіональною організацією зі збереження стабільності є ОБСЄ (Організація з безпеки і співробітництва в Європі) [19], до якої входять 55 країн Європи, Центральної Азії і Північної Америки. ОБСЄ докладає активних зусиль для раннього виявлення конфліктів та запобігання їм, здійснює кризове управління та відновлення після військових конфліктів. Організація дотримується комплексного підходу з питань забезпечення стабільності, заснованого на принципах співпраці: комплексний підхід застосовується при вирішенні питань, пов'язаних з безпекою, включаючи контроль над озброєнням, превентивну дипломатію,

заходи зі зміцнення довіри, захист прав людини, демократизацію, моніторинг виборів, економічну та екологічну безпеку. Всі країни-учасниці ОБСЄ мають однаковий статус, а рішення ухвалюються на основі консенсусу [16].

Представництва організації діють у багатьох країнах (наприклад, координатор проектів ОБСЄ в Україні, місія ОБСЄ в Боснії і Герцеговині, місія ОБСЄ в Молдові, місія ОБСЄ в Сербії, місія ОБСЄ в Хорватії, місія ОБСЄ в Чорногорії, офіс ОБСЄ в Казахстані, офіс ОБСЄ у Вірменії, офіс ОБСЄ в Азербайджані, офіс ОБСЄ в Білорусі).

Основним інститутом ОБСЄ з захисту прав людини є Бюро демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ) [4]. Документ, підписаний в Гельсінкі 1992 року, уповноважив БДІПЛ допомагати країнам-членам ОБСЄ „в забезпеченні повного дотримання прав людини і основних свобод, дотриманні верховенства права, розвитку принципів демократії, створенні, зміцненні і захисті демократичних інститутів, а також у сприянні встановленню терпимості в суспільстві” [4].

Згідно зі своїми повноваженнями, БДІПЛ сприяє демократичним виборчим процесам шляхом спостереження за національними і місцевими виборами, надає практичну підтримку в об'єднанні демократичних інститутів та втілює довгострокові програми і цільові проекти стосовно зміцнення громадянського суспільства, а також практики демократичного управління. Бюро допомагає регіональним місіям ОБСЄ в реалізації їх діяльності у справі захисту прав людини, включно з проведенням тренінгів, обміном досвіду, здійснює регіональну координацію, сприяє ранньому запобіганню конфліктам шляхом моніторингу виконання рекомендацій ОБСЄ стосовно захисту прав людини країнами-учасницями, проводить регулярні тренінги для представників органів влади, неурядових організацій, влаштовує регулярні зустрічі комісій з реалізації прав людини і щорічні семінари [8].

Ще одним великим об'єднанням є АСЕЕЕО (Association of European Election Officials – Асоціація організаторів виборів країн Центральної та Східної Європи) [1] – громадська неурядова позапартійна організація, головною метою якої є сприяння проведенню вільних і демократичних виборів. Вона створена для організації форумів, на яких відбувається обмін інформацією між представниками урядів і вченими на тему виборів та політичних процесів. Установчі збори АСЕЕЕО визначили наступні завдання організації: стимулювання впровадження прозорих виборчих систем, обговорення проблем, які виникають під час проведення виборів, підвищення кваліфікації спостерігачів за виборами, обмін інформацією для подальшого розвитку демократичного виборчого процесу. Членство в асоціації відкрите для кожної країни, яка бажає в неї вступити і дотримується основних прав і свобод людини. Організація неодноразово здійснювала моніторинг на виборах в Молдові, Росії та інших країнах.

Не меншу роль у боротьбі за демократичні перетворення відіграє

Transparency International (TI) [3] – єдина міжнародна неурядова організація, яка сприяє боротьбі з корупцією, об'єднуючи зусилля громадянського суспільства, комерційного і урядового секторів в потужну глобальну коаліцію. Через Міжнародний секретаріат і 85 незалежних національних відділень в усьому світі TI як на національному, так і міжнародному рівні обмежує попит і пропозицію на корупцію, підтримує політичні реформи, організовує ухвалення багатосторонніх конвенцій і стежить за їх виконанням урядами, корпораціями і банками. На національному рівні її відділення підвищують рівень відповідальності, прозорості та ефективності ключових інститутів, домагаються здійснення необхідних реформ, використовуючи певні політичні інструменти.

З іншого боку до проблем становлення демократії підходить некомерційне, неурядове міжнародне об'єднання ENTO (European Network of Training Organizations – Європейська мережа організацій з підготовки місцевих і регіональних органів влади) [2]. До неї входять організації 45 країн Ради Європи. Місія ENTO – розвивати демократичне й ефективне управління шляхом забезпечення професійної підготовки персоналу. ENTO виконує свої завдання, організовуючи професійні диспути, обмін інформацією і досвідом з вирішення найгостріших проблем, з якими зустрічаються місцеві органи влади.

Міжнародна амністія (Amnesty International – AI) [12] – це всесвітній рух, метою якого є міжнародне визнання прав людини. Вона ставить за мету надати можливість кожній людині користуватися всіма правами, передбаченими Загальною декларацією прав людини та іншими міжнародними стандартами у цій сфері. AI виконує дослідження, спрямовані на запобігання зловживанням, що порушують фізичне і психічне здоров'я, свободу свідомості і самовираження, свободу від дискримінації. Вона незалежна від будь-яких урядів, політичної ідеології, економічних інтересів чи релігії. Вона не підтримує і не виступає проти якогось уряду чи політичної системи, не засуджує і не підтримує погляди жертв, чії права захищає, переймаючись винятково неупередженим захистом прав людини. AI – це демократичний самокерований рух. Більшість політичних рішень ухвалює Міжнародна рада, яка складається з представників усіх національних відділень. Національні відділення AI та місцеві групи добровольців фінансують більшу частину витрат руху. Дослідження і кампанії, спрямовані проти порушення прав людини, не фінансуються за рахунок урядових і державних коштів.

2003 року було створено неурядову організацію „Міжнародна демократія” (Democracy International – DI) [13], яка розробляє, оцінює і надає технічну підтримку програмам, спрямованим на розвиток демократії та ефективного державного управління. DI пропонує експертну оцінку виборчих процесів і моніторинг виборів і передвиборчої ситуації, діяльності політичних партій, законодавчих органів, місцевих органів влади, співпрацює з неурядовими організаціями, здійснює незалежні

дослідження. Керівництво організації має значний професійний досвід з питань демократизації і державного управління. Вона першою розробила ефективну статистично обґрунтовану методологію моніторингу виборів. Представники організації беруть активну участь у спостереженні за виборчими кампаніями в різних країнах, фінансують експертну діяльність для державних органів усіх рівнів, надають тренінгову допомогу, виступають з публікаціями на тему вдосконалення виборчого процесу тощо.

Міжнародні спостерігачі від Співдружності Незалежних Держав (CIS Election Monitoring Organization – CIS EMO) [17] здійснюють спостереження за виборами в країнах СНД з 2001 року. Результати роботи місій спостереження від CIS EMO часто не збігаються з висновками місій від інших міжнародних організацій – ОБСЄ/БДПЛ, Ради Європи, Європейського Союзу. У жовтні 2002 року на зустрічі глав держав СНД було ухвалено Конвенцію стандартів демократичних виборів, виборчих прав і свобод в державах-членах СНД.

Створений 1995 року Міжнародний інститут демократії і сприяння виборам (The International Institute for Democracy and Electoral Assistance – International IDEA) [14], є міжурядовою організацією, до складу якої входять країни всіх континентів. Вона здійснює підтримку стабільної демократії в усьому світі. IDEA виконує роль сполучної ланки між тими, хто аналізує і відстежує тенденції в розвитку демократії, і тими, хто безпосередньо реалізує політичні реформи або підтримує демократію як у своїй країні, так і за її межами. IDEA працює як з країнами, які тільки переходять до демократії, так і з тими, що мають демократичний досвід управління, допомагаючи розвивати і зміцнювати інститути і культуру демократії. Мета IDEA – сприяння країнам у розбудові та зміцненні демократичних інститутів; надання можливостей для діалогу між ученими і політиками-практиками; використання результатів досліджень в практичній діяльності; розвиток практичного інструментарію для прискорення демократичних процесів; сприяння прозорості, відповідальності у проведенні виборів; утвердження основних цінностей громадянського суспільства.

Нині IDEA сприяє також врегулюванню конфліктів, розвитку процесів з досягнення консенсусу, створенню політичних інститутів і розробці конституцій, організації діалогу та ухвалення рішень, встановленню взаєморозуміння і толерантності. Основним її завданням є забезпечення прозорості виборчих процесів, підвищення явки виборців, забезпечення професійного управління, досягнення довіри громадськості. Інститут сприяє розвитку політичних партій як учасниць процесу демократизації, стежить за справедливим розподілом державного фінансування, політичним рівноправ'ям і участю у виборчих процесах (особливо для груп, які мають недостатнє представництво в політичному житті, наприклад, жінок у політиці). Інститут регулярно публікує свої матеріали, підтримує

змістовний веб-сайт з безплатним доступом до його матеріалів. Створено мережу для підготовки експертів, постійно оновлюються навчальні матеріали, надається стратегічне консультування з питань, що стосуються робочої програми.

Міжнародний фонд виборчих систем (International Foundation for Election Systems – IFES) [15] – це міжнародна неприбуткова організація, що підтримує розвиток демократичних суспільств. Будучи лідером у сфері адміністрування виборів і політичних процесів, фонд розширив обсяг своїх програм, включивши до них міжнародні послуги, які охоплюють весь спектр демократичних інституцій. У процесі становлення нових демократичних держав стало очевидно, що проблеми, з якими вони зустрічаються, виходять далеко за межі технічної організації виборів. Для розвитку демократії в суспільстві мають утверджуватися принципи верховенства права, відповідальність урядовців. Міжнародний фонд підтримує розвиток демократії як найдосконалішої форми правління, розуміючи, що конкретні форми і механізми змінюються з часом, залежно від культурно-історичної традиції певного суспільства. Робота експертів IFES відображає різноманітність досвіду, надбаного завдяки ретельним дослідженням та їх аналізу, на основі чого створюються проекти надання допомоги, адаптованої до потреб конкретної країни.

Національний демократичний інститут з міжнародних справ (National Democratic Institute – NDI) [18] – це неприбуткова організація, яка зміцнює і розширює демократію в усьому світі. Завдяки мережі експертів-добровольців, вона надає практичну допомогу громадським і політичним лідерам, сприяючи втіленню демократичних цінностей, практик та інструментів. NDI працює в усіх регіонах, сприяючи створенню громадських організацій, забезпеченню чесних і прозорих виборів, підвищенню участі громадян і відповідальності уряду перед виборцями. Розглядаючи вибори як динамічний процес, у якому члени політичних партій, громадських організацій та інших інститутів мають систематично набувати навичок, необхідних для участі в політичному житті країни, політичні партії і уряди можуть звернутися до NDI з проханням вивчити виборче законодавство їх країн і подати рекомендації щодо їх удосконалення. Інститут надає технічну допомогу політичним партіям і групам громадян у проведенні виборів та реалізації освітніх програм, а також в організації програм з моніторингу виборів (контроль за голосуванням, незалежний підрахунок голосів). Інститут надсилав у різні країни понад 50 делегацій міжнародних спостерігачів, які стежили за прозорістю виборчих процедур, допомагали виявляти фальсифікації на виборах. Програми NDI сприяють активнішій участі громадян в ухваленні законодавчих рішень, заохочуючи відкриті слухання, міські збори і розширення обміну інформацією між посадовцями та виборцями.

Фундація Україна - США (US - Ukraine Foundation) [22] є неприбутковою неурядовою організацією, заснованою 1991 року для сприяння

демократичному розвитку, підтримки ринкових реформ і зміцнення захисту прав людини в Україні. Вона створює і підтримує канали зв'язку між США та Україною з метою забезпечення миру і стабільності через загальні демократичні цінності.

Гельсінська група [7] – це група громадських організацій, які працюють для захисту прав людини в Європі, Північній Америці і Центральній Азії. Головна її мета – моніторинг відповідності положенням Заключного акта Ради в Гельсінкі і документів, що його доповнюють. Щорічно Група публікує звіт про дотримання прав людини в більшій частині країн-учасниць ОБСЄ, ґрунтуючись на звітах національних груп та інших правозахисних організацій, влаштовуючи „круглі столи”, семінари і конференції, спеціалізовані моніторинги у сфері прав людини. Окрім збору та аналізу інформації, ГГ у тісній співпраці з іншими організаціями активно діє в межах міжнародних проектів, посиляє місії спостерігачів в країни Балтії, Центральної Європи та Балкан.

Стислий аналіз діяльності перелічених міжнародних організацій свідчить, що основною їх метою є впровадження і підтримка основних демократичних цінностей. Кожна з них обрала свій варіант втілення в життя цієї ідеї – це і неупереджене спостереження за прозорістю і чесністю виборчих процесів, і оцінка виборчого законодавства та надання рекомендацій для його вдосконалення. Стабільність розвитку забезпечується практичною підтримкою демократичних інститутів, фінансуванням експертної діяльності.

Міжнародні організації для досягнення поставлених цілей використовують наступні засоби: реалізацію довгострокових програм, підтримку цільових проектів, організацію тренінгів, форумів, конференцій, професійних диспутів, де відбувається обмін досвідом і готуються відповідні кадри. Особливої уваги заслуговують розробка й технічна підтримка програм, що сприяють адаптації виборчих систем окремих країн до норм міжнародного законодавства. Не менш важливою є робота, пов'язана з випуском публікацій, у яких узагальнюються результати наукових досліджень і практичний досвід. Міжнародні неурядові організації часто виступають посередниками у розширеному діалозі між урядом та опозицією, організовуючи відкриті слухання. Багато громадських організацій різних країн створені завдяки підтримці міжнародних об'єднань.

Важко переоцінити значення діяльності цих організацій у впровадженні базових громадянських цінностей на пострадянському просторі, де саме існування демократичного режиму часто перебуває під загрозою авторитаризму.

Література:

1. АСЕЕО (Асоціація виборчих органів країн Центральної та Східної

Європи) // <http://www.aceeeo.org>

2. ENTO (Європейська мережа організацій по підготовці місцевих і регіональних органів влади) // <http://www.ento.org>

3. Transparency International (TI) // <http://www.transparency.org>

4. Бюро з демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ) // <http://www.osce.org/odihr>

5. **Вешняков А.** Международные избирательные стандарты // Международная жизнь. – 2001. – № 3. – С. 21 - 34.

6. „ГОЛОС” // <http://www.golos.org>

7. Гельсінська група // <http://www.ihf-hr.org/index.php>

8. **Долженков О.** Посткомуністичні трансформації в країнах ЦСЄ та СНД: порівняльний аналіз // Нова політика. – 2000. – № 5. – С. 12 - 16.

9. Європейська мережа організацій по спостереженню за виборами (ENEMO) // <http://enemo.eu>

10. Коаліція „За демократію і громадянське суспільство”, Киргизія // <http://www.ngo.kg>

11. Конституция Республики Казахстан // Новые конституции стран СНГ и Балтии. Сборник документов. Изд. 2-е. М.: Манускрипт, 1997. – С. 227 - 267.

12. Міжнародна амністія (AI - Amnesty International) // <http://www.amnesty.org>

13. Міжнародна демократія (DI) // <http://www.democracyinternational.us>

14. Міжнародний інститут демократії і сприяння виборам (IDEA) // <http://www.idea.int>

15. Міжнародний фонд виборчих систем (International Foundation for Election Systems) // IFES <http://www.ifes.org>

16. Міжнародні організації: Навч. посіб. / За ред. О. С. Кучика. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2007. – 749 с.

17. Міжнародні спостерігачі від Співдружності Незалежних Держав (CIS Election Monitoring Organization, CIS EMO) // <http://www.ec-cis.org/>

18. Національний демократичний інститут у міжнародних справах (NDI) // <http://www.ndi.org>

19. Організація з Безпеки і Співробітництва в Європі (ОБСЕ) // <http://www.osce.org>

20. **П'ясецька О.** Джерела міжнародних та регіональних виборчих стандартів // Право України. – 2004. – № 8. – С. 42 - 44.

21. Правозахисний центр „Весна”, Білорусь // <http://www.spring96.org>

22. УКРАЇНА-США (USUF) // <http://www.usukraine.org>

Кількісні характеристики політичного Інтернет-простору України

Марина Табакова,
аспірант кафедри державного управління
і політики зайнятості
Інституту підготовки кадрів
Державної служби зайнятості України

Якщо ви можете вимірювати і зображати в числах те, про що говорите, то про цей предмет ви дещо знаєте; якщо ж ви не можете зробити цього, то ваші пізнання мізерні і незадовільні. Напевно, вони і становлять перший крок дослідження, але навряд чи можна вважати, що ваша думка просунулася до ступеня справжнього знання.

Вільям Томсон лорд Кельвін

У статті розглядаються проблеми становлення і розвитку політичної Інтернет-комунікації в Україні. Одержано кількісні характеристики українських політичних Інтернет-ресурсів за каталогами UA-портал. Оцінюється ступінь проникнення політичної комунікації в Інтернет-простір України.

Вперше політичну систему як інформаційно-комунікативну представив К. Дойч [1]. Далі запропонований ним підхід одержав двояке теоретичне трактування. Так, Ю. Хабермас [2] робив акцент на комунікативних діях і відповідних елементах політики (цінностях, нормах, навчальних діях), подаючи їх як основу соціального і політичного порядку. На противагу цьому Г. Шельски [3] сформулював ідею „технічної держави” (1965 р.), висунувши на перший план не соціальні, а технічні аспекти політичної організації влади.

Сучасний досвід розвитку політичних систем дійсно продемонстрував певні тенденції до зростання ролі техніко-інформаційних засобів в організації політичного життя суспільства. Нові інформаційні та комунікативні технології стають все більш значущим чинником економіки, політики і культури. В сучасному світі найважливішим агентом політичної соціалізації стали засоби масової комунікації [4; 5]. Саме вони

імплементують норми панівної політичної культури у свідомість людини, впливають на процес формування як індивідуальної „картини світу”, так і громадської думки з найважливіших політичних проблем.

Сьогодні засобом масової комунікації, який найбільш динамічно розвивається, але ще є слабо передбачуваним за своїм соціальним і політичним впливом, став Інтернет.

З точки зору управління, мережеві ресурси Інтернету повністю децентралізовані, внаслідок чого кожен учасник цієї комунікації на своєму сервері або сайті може вільно розміщувати будь-яку інформацію у будь-якому порядку за умови, що вона технічно сумісна з протоколами, які підтримуються мережевими службами. Єдиними органами управління в мережі є хостингові компанії, які надають клієнтам умовні електронні адреси у вигляді словесного (символьного) коду. Відвідувачам мережі доступна не лише величезна кількість інформації, розміщеної на сайтах, але й дається можливість спілкуватися у реальному часі за допомогою форумів, чатів, мультимедійних діалогових агентів та інших засобів.

Своє значення як засіб соціальної комунікації, у тому числі і в політичній сфері, Інтернет набуває у міру збільшення кількості користувачів мережі. Дослідження ролі Інтернет-комунікацій в багатьох країнах свідчать, що якісні зміни впливу телекомунікаційних мереж на життя суспільства проявляються після того, як кількість користувачів перевищить 15 % населення країни [6].

За аналітико-статистичними даними рейтингової системи Bigmir (<http://www.bigmir.net>), українська аудиторія Інтернету у серпні 2008 року склала понад 8 мільйонів осіб. У це число входять унікальні Інтернет-користувачі, що зробили більше одного перегляду web-сторінок за поточний місяць, і користувачі, які проглядали Інтернет-сторінки в попередній період. Таким чином, можна констатувати, що нині понад 17 % населення країни використовують Інтернет як джерело інформації і засіб комунікації.

Проникнення Інтернет-технологій в політику є складним і суперечливим процесом. Умовно його можна поділити на два етапи. Перший етап – інформаційний. Суть його полягає в проникненні в мережу політичної інформації. Ця інформація представлена переважно на сайтах політичних партій, громадських організацій, окремих політичних діячів, електронних газет і журналів, а також в Інтернет-виданнях аналітичних і дослідницьких організацій. Другий етап пов'язаний з медіатизацією політики і спробою використовувати Інтернет як інструмент політичної комунікації і політтехнологій.

Найбільш поширеним джерелом політичної інформації в мережі є електронні засоби масової інформації. Вони, у порівнянні з традиційними ЗМІ, мають чимало переваг. Це і дешевизна, і доступність для користувача, і швидкість, інтерактивність, глобальність, вибірковість тощо.

Основна тенденція розвитку Інтернету в регіонах України – активне

використання мережевих ресурсів регіональними політичними акторами і електронними ЗМІ. Серед учасників регіональної політичної Інтернет-комунікації можна виокремити такі основні політичні сили регіонів: органи державної влади, політичні партії, суспільно-політичні об'єднання, засоби масової інформації, політичні лідери.

Таблиця 1

**Загальна кількість
Інтернет ресурсів
в регіонах України
за серпень 2008 року**

№ п/п	Регіон	К
1	Київ	11908
2	Харків	1617
3	Дніпропетровськ	1525
4	Одеса	1349
5	Крим	1045
6	Донецьк	989
7	Львів	929
8	Запоріжжя	679
9	Луганськ	354
10	Миколаїв	321
11	Вінниця	320
12	Херсон	309
13	Полтава	291
14	Черкаси	276
15	Івано-Франківськ	263
16	Закарпаття	262
17	Рівне	224
18	Хмельницький	212
19	Чернівці	209
20	Суми	196
21	Волинь	191
22	Кіровоград	187
23	Чернігів	183
24	Житомир	181
25	Тернопіль	174
К - загальна кількість Інтернет-ресурсів		

Полтава – 291, Черкаси – 209, Івано-Франківськ – 263, Закарпаття – 262, Рівне – 224, Хмельницький – 212, Чернівці – 209, Суми – 196, Волинь – 191, Кіровоград – 187, Чернігів – 183, Житомир – 181, Тернопіль – 174. За

Українська політична Інтернет- комунікація, яка перебуває у процесі становлення, викликає особливий інтерес політиків і у зв'язку з цим потребує дослідження її кількісних характеристик та їх оцінки.

Завдання нашого дослідження полягало у визначенні рейтингових показників рівня політизації Інтернет- простору регіонів на підставі даних Інтернет-сервера Український каталог сайтів - Український портал (<http://www.uaportal.com>), який на сьогодні є першим проектом, що являє собою центральний універсальний портал українського Інтернету.

За даними каталогу ми визначили загальну кількість зареєстрованих в кожному регіоні сайтів (К), кількість регіональних електронних ЗМІ (З) і кількість політичних Інтернет-ресурсів у регіонах (П).

За загальною кількістю регіональних Інтернет-ресурсів К (таблиця 1) лідирує Київ – 11908, далі йдуть: Харків – 1617, Дніпропетровськ – 1525, Одеса – 1349, Крим – 1045, Донецьк – 989, Львів – 929, Запоріжжя – 679, Луганськ – 354, Миколаїв – 321, Вінниця – 320, Херсон – 309,

даними каталогу, кількість регіональних електронних ЗМІ (З) найбільше зареєстровано в регіоні Київ - 267 (таблиця 2), другу позицію посідає регіон Дніпропетровськ - 34, третя позиція належить регіону Донецьк - 32.

Таблиця 2
Кількість регіональних Е-ЗМІ

№ п/п	Регіон	К	З
1	Київ	11908	267
2	Дніпропетровськ	1525	34
3	Донецьк	989	32
4	Крим	1045	28
5	Львів	929	28
6	Одеса	1349	28
7	Харків	1617	28
8	Запоріжжя	679	25
9	Закарпаття	262	17
10	Полтава	291	12
11	Тернопіль	174	12
12	Вінниця	320	11
13	Івано-Франківськ	263	11
14	Кіровоград	187	10
15	Миколаїв	321	10
16	Рівне	224	10
17	Чернівці	209	9
18	Луганськ	354	8
19	Херсон	309	8
20	Волинь	191	7
21	Суми	196	7
22	Хмельницький	212	7
23	Черкаси	276	7
24	Житомир	181	4
25	Чернігів	183	2
К - загальна кількість Інтернет-ресурсів			
З - кількість регіональних Е-ЗМІ			

Якщо порівняємо дані таблиць 1 і 2, то побачимо, що, наприклад, регіон Донецьк за рейтингом загальної кількості регіональних сайтів (таблиця 1) посідає шосте місце, тоді як за рейтингом кількості Е-ЗМІ (таблиця 2) цей регіон міститься на третій позиції.

У регіонах Крим, Львів і Одеса зареєстровано по 28 електронних ЗМІ. Регіон Черкаси за рейтингом загальних регіональних сайтів посідає 14 позицію, а за кількістю регіональних Е-ЗМІ – 23. Кіровоград, навпаки, за рейтингом за загальною кількістю регіональних сайтів – на 23 місці, а за рейтингом за кількістю регіональних електронних ЗМІ – на 14 позиції. Порівняльний аналіз даних таблиць 1 і 2 показує, що рівень проникнення Е-ЗМІ в регіональний Інтернет-простір для кожного регіону буде різним, а визначити його можна

за часткою електронних ЗМІ в загальній кількості сайтів для кожного регіону.

Нами були визначені частки електронних ЗМІ (З/К) в загальній кількості сайтів для кожного регіону. Значення З/К ми інтерпретували як показник рівня проникнення регіональних електронних ЗМІ в

регіональний Інтернет-простір. Одержані дані (таблиця 3) показують, що найбільше електронних ЗМІ представлено в регіональному Інтернет-просторі Тернополя, Закарпаття і Кіровограда, а найменше в Інтернет-просторі Чернігова, Харкова, Одеси.

Таблиця 3
Частка Е-ЗМІ в загальній кількості
регіональних сайтів

№ п/п	Регіон	К	З	З/К
1	Тернопіль	174	12	6,89
2	Закарпаття	262	17	6,48
3	Кіровоград	187	10	5,34
4	Рівне	224	10	4,46
5	Чернівці	209	9	4,3
6	Івано-Франківськ	263	11	4,18
7	Полтава	291	12	4,12
8	Запоріжжя	679	25	3,68
9	Волинь	191	7	3,66
10	Суми	196	7	3,57
11	Вінниця	320	11	3,43
12	Хмельницький	212	7	3,3
13	Донецьк	989	32	3,23
14	Миколаїв	321	10	3,11
15	Львів	929	28	3,01
16	Крим	1045	28	2,67
17	Херсон	309	8	2,58
18	Черкаси	276	7	2,53
19	Луганськ	354	8	2,25
20	Київ	11908	267	2,24
21	Дніпропетровськ	1525	34	2,22
22	Житомир	181	4	2,2
23	Одеса	1349	28	2,07
24	Харків	1617	28	1,73
25	Чернігів	183	2	1,09

К - загальна кількість Інтернет-ресурсів
З - кількість регіональних Е-ЗМІ
З/К - частка Е-ЗМІ в загальній кількості сайтів регіону

У каталозі UA-портал в розділі „Політика” представлені сайти категорій „Громадські організації і фонди”, „Вибори і виборці”, „Місцева влада”, „Партії і течії”, „Персоналії”, „Політичні об'єднання”, „Політновини” (таблиця 4).

Наприклад, у регіоні Вінниця в розділі „Політика” зареєстровано 7 сайтів, з них в категоріях „Місцева влада” - 3 сайти, „Громадські організації і фонди” - 2 сайти, „Вибори і виборці” - 1 сайт, „Політновини” - 1 сайт. Волинський регіон представлений в розділі „Політика” одним сайтом - „Місцева влада”.

У регіоні Дніпропетровськ - „Місцева влада” - 5 сайтів, „Громадські організації і фонди” - 10 сайтів, „Політновини” - 2 сайти, „Персоналії”, „Вибори і виборці”, „Партії і течії” - по одному сайту.

За загальною кількістю політичних сайтів (таблиця 4) в регіоні (П) лідирує Київ - 189, на другому місці

Харків - 29, який в рейтингу за кількістю електронних ЗМІ (З) (таблиця 3) на 7 позиції. У регіональному Інтернет-просторі Дніпропетровська 20 політичних сайтів. Найменше регіональних політичних сайтів представлено

в регіонах Волинь, Суми, Хмельницький. За даними таблиць 1, 3 і 4 ми визначили частки електронних ЗМІ і політсайтів в Інтернет-просторі кожного регіону (З&П/К) (таблиця 5). Значення З&П/К інтерпретується нами як показник рівня проникнення Е-ЗМІ і політичних Інтернет-ресурсів в Інтернет-простір регіону.

Таблиця 4

Кількість Е-ЗМІ і політсайтів в регіональному Інтернет просторі

№ п/п	Регіон	Всього	Е-ЗМІ	Політика								
				Всього	Місцева влада	Громадські організації	Фонди	Вибори і виборці	Партії і течії	Персоналії	Політичні об'єднання	Політновини
	Вінниця	320	11	7	3	2	1					1
	Волинь	191	7	1	1							
	Дніпропетровськ	1525	34	20	5	10	1	1	1			2
	Донецьк	989	32	14	1	7	1	3	2			
	Житомир	181	4	9	4	2			1	2		
	Закарпаття	262	17	12	6	3		1	1			1
	Запоріжжя	679	25	5	2	1		1				1
	Івано-Франківськ	263	11	8	3	2			2	1		
	Київ	11908	267	189	33	86	6	28	16	11		9
	Кіровоград	187	10	12	4	7			1			
	Крим	1045	28	7	2	3	1			1		
	Луганськ	354	8	11	3	4		2		1		1
	Львів	929	28	17	2	11		4				
	Миколаїв	321	10	5		2	1	1				1
	Одеса	1349	28	14	2	7		5				
	Полтава	291	12	11	5	5		1				
	Рівне	224	10	7	5	2						
	Суми	196	7	3	1	2						
	Тернопіль	174	12	3	2	1						
	Харків	1617	28	29	6	14		7	2			
	Херсон	309	8	9	2	4	1	1				1
	Хмельницький	212	7	4	2	2						
	Черкаси	276	7	5		4		1				
	Чернігів	183	2	12	4	5	1	1				1
	Чернівці	209	9	6	4	2						
	Всього	24194	622	420	102	188	13	57	26	16		18

Аналізуючи дані таблиці 5, можемо зробити висновок, що рівень проникнення Е-ЗМІ і політичних Інтернет-ресурсів в Інтернет-простір регіону найбільше значення має для регіонів Кіровограда, Закарпаття

і Тернополя, а для регіонів Одеса, Крим, Харків і Дніпропетровськ цей показник найменший.

Таблиця 5

**Частка політсайтів і Е-ЗМІ
в загальній кількості регіональних сайтів**

№ п/п	Регіон	К	З&П	З&П/К
1	Кіровоград	187	22	11,7
2	Закарпаття	262	29	11
3	Тернопіль	174	15	8,6
4	Полтава	291	23	7,9
5	Чернігів	183	14	7,6
6	Рівне	224	17	7,5
7	Івано-Франківськ	263	19	7,2
8	Житомир	181	13	7,1
9	Чернівці	209	15	7,1
10	Вінниця	320	18	5,6
11	Херсон	309	17	5,5
12	Луганськ	354	19	5,3
13	Хмельницький	212	11	5,1
14	Суми	196	10	5,1
15	Львів	929	45	4,8
16	Миколаїв	321	15	4,6
17	Донецьк	989	46	4,6
18	Запоріжжя	679	30	4,4
19	Черкаси	276	12	4,3
20	Волинь	191	8	4,1
21	Київ	11908	456	3,8
22	Дніпропетровськ	1525	54	3,5
23	Харків	1617	57	3,5
24	Крим	1045	35	3,3
25	Одеса	1349	42	3,1

Таким чином, кількісний аналіз політичних Інтернет-ресурсів і Е-ЗМІ регіонів України дозволяє зробити висновок, що найбільш розвиненою є політична Інтернет-комунікація в регіонах Київ, Харків і Дніпропетровськ, а найінтенсивніше вона розвивається в регіонах Тернопіль, Закарпаття і Кіровоград.

Література:

1. **Deutsch K. W.** Politische Kybernetic: Modelle und Perspektiven. – Freiburg, 1969.
2. **Хабермас Ю.** Моральное сознание и коммуникативное действие. – СПб.: Наука, 2000. – 377 с.
3. **Грачев М. Н.** Политическая коммуникация: теоретические концепции, модели, векторы развития – М.: Прометей, 2004. – 328 с.
4. **Богомолова Н. Н.** Социальная психология печати, радио и телевидения

– М.: МГУ, 1991. – 127 с.

5. **Андреева Г. М.** Социальная психология: Учеб. для вузов. – М.: Аспект-Пресс, 2000. – 373 с.

6. **Киселев А. А.** Политическое участие в Интернете. Автореферат дис. ... канд. полит. наук – Краснодар, 2007.

Озброєна демократія, або Демократизована зброя

Володимир Смолянук,
доктор політичних наук,
професор кафедри політології і соціології
Київського національного економічного університету
ім. В. Гетьмана

Значення силового сприяння Росії виходу Абхазії та Південної Осетії зі складу Грузії і визнання їх незалежності виходить далеко за межі Північнокавказького регіону. Це подія світового значення, адже Росія, услід за іншими державами, „переступила” через ялтинсько-потсдамську систему світового устрою. Від цієї системи вже відмовилися чотири з п'яти постійних членів Ради Безпеки ООН: США, Велика Британія і Франція визнали незалежність Косова, а Росія – незалежність північнокавказьких автономій.

Розвиток двополюсного світу в другій половині XX століття обумовлював структуру міжнародних інститутів, блоків і груп держав. Головними „пазлами” світоустрою були ООН, НАТО, Варшавський договір, деякі інші регіональні утворення. 1991 року СРСР розпався під тиском внутрішніх і зовнішніх факторів. Світова система у її попередній якості поступово втратила дієздатність. Її основні міжнародні інститути (ООН, ОБСЄ, регіональні організації) перестали бути стабілізуючим чинником світової політики, що обумовлює проблему їх глибокого реформування.

На очах покоління, яке звикло до статичності міжнародних політико-правових постулатів, змінюється і зміст, і контекст використання багатьох ключових термінів, зокрема, таких, як непорушність державного суверенітету, право націй на самовизначення аж до відокремлення і створення незалежної держави, демократизація світового порядку, моральна необхідність надання допомоги нерозвиненим країнам, багатополярність/однополярність світу і навіть тероризм як головна загроза міжнародній безпеці. Єдиних позицій світової спільноти стосовно їх змісту не досягнуто. Релятивізм їх теоретичного осмислення, а тим більше – практичного застосування, стає нормою глобальної гри держав, націй, транснаціональних економічних структур, світових мас-медіа і

навіть окремих яскравих особистостей.

Істотно змінилась роль держав-націй, значна частина з яких не є самодостатніми в реалізації не лише зовнішньої, але і внутрішньої політики. Все популярнішим стає припущення, що в недалекому майбутньому вони будуть витіснені на периферію міжнародного життя. Так, О. Дугін наголошує, що „у майбутньому світі не буде ані держави Росія, ані держави Франція, ані держави Україна, ані держави Німеччина. Будуть цивілізаційні геополітичні блоки, засновані на інших принципах, ніж норми класичної державності. І саме ці геополітичні блоки – імперії нового типу – стануть носіями суверенітету”.

Існують й альтернативні припущення, проте вони багато в чому суголосні з наведеним вище міркуванням: однією з магістральних тенденцій світового розвитку стає формування так званих глобальних просторів – наддержавних сфер міжнародного життя, які вивищуються над національними рівнями й чинять визначальний вплив на локальні системи, у тому числі й на суверенні держави.

Першим глобальним простором став простір ядерної безпеки, який у 1970-ті роки виник як відповідь на інтенсифікацію ядерних приготувань держав періоду „холодної війни”. Другий глобальний простір є економічним; до нього слід віднести глобальну сферу діяльності транснаціональних корпорацій (ТНК), фінансово-економічні, інформаційні, кадрові та інші можливості яких у багатьох випадках перевищують ресурси більшості держав світу. Третій глобальний простір – антитерористичний – виник після відомих подій у США 11 вересня 2001 року.

Своєчасно було б порушити питання про формування глобального політичного простору, який, на основі критеріїв впливовості, концентрації ресурсів, широкої компетенції та інституційного розвитку, утворюється кількома міжурядовими організаціями. До них належать ООН, НАТО, Велика вісімка (G-8), а також – дозовано – Євросоюз, оскільки його політичний вплив за межами Європи несуттєвий.

Спроби змінити ситуацію у напрямі посилення гарантій безпечного розвитку людства не припиняються. Однією з них можна вважати реформу ООН, яка у певних кризових ситуаціях довела свою ефективність. Головні претензії світової спільноти до ООН на початку XXI століття формуються так: забюрократизованість, нераціональне витрачання коштів, труднощі в процесі прийняття рішень у Раді Безпеки, неадекватність миротворчих механізмів, нераціональний порядок денний Генасамблеї, нездатність зосередити зусилля на основних напрямках розвитку людства тощо.

Процес створення нових механізмів діяльності ООН прискорився після терористичних атак на США 11 вересня 2001 року. Знаковим у цьому сенсі слід визнати Підсумковий документ Всесвітнього саміту 2005 року (ювілейної 60-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН), у 178 пунктах якого визначено принципи діяльності міжнародної спільноти, напрями співробітництва та реформаційні ініціативи. У ньому, зокрема, зафіксовано

обов'язок держав захищати населення від геноциду, військових злочинів, етнічних чисток та злочинів проти людяності, а також готовність „застосувати колективні дії ...через Раду Безпеки, відповідно до Статуту, ...у випадку необхідності, якщо мирні засоби виявляться недостатніми, а національні органи влади виявляться нездатними захистити своє населення”.

Назрілим видається й питання розширення Ради Безпеки ООН, оскільки її склад відбиває реалії „холодної війни” і нехтує потенціалами Японії, Німеччини, Індії, Бразилії. Можна очікувати, що у найближчі роки РБ розшириться до 20 держав, проте правом „вето” нові члени не володітимуть.

РБ знизилася хвилю критики стосовно миротворчої сфери ООН. Вирішено надавати операціям з підтримки миру чіткі та посильні для виконання мандати, забезпечувати їх надійним потенціалом стримування, визначати критерії успіху і передбачати стратегії виходу миротворчих сил. Узгоджено часові межі розгортання операцій з підтримання миру: 30 діб після прийняття рішення РБ для традиційної операції та 90 – для комплексної. Завдяки таким заходам вдалося, зокрема, стабілізувати ситуацію в кількох конфліктних точках (Сьєра-Леоне, Ліберія, Кот-д'Івуар) та змістити акцент з „пожежної” миротворчості на створення багатфункціональних та інтегрованих місій. Саме такі місії мають забезпечувати тривалу присутність та реалізацію проектів мирного розвитку регіону. Показово, що до мандата інтегрованих місій у Сьєра-Леоне й Бурунді включено виконання завдань „з чистого аркуша”: створення механізмів державного управління (правозахисних, антикорупційних механізмів), вироблення рекомендацій у сфері зовнішньої і внутрішньої безпеки тощо.

Завдяки оперативному прийняттю РБ резолюцій про протидію терористичним загрозам, ООН посіла ключову позицію у формуванні глобальних режимів протидії транснаціональному тероризму й доступу недержавних суб'єктів до засобів масового ураження. Саме в межах РБ ООН створено відповідні комітети, покликані контролювати виконання взятих державами зобов'язань та запроваджувати єдині стандарти щодо непоширення цих засобів.

Світового значення набуло прийняття Генасамблеєю ООН Глобальної контртерористичної стратегії (2006 р.). Документ передбачає 47 заходів для зміцнення потенціалу держав, дотримання прав людини, унеможливлення умов, що сприяють поширенню тероризму. Важливо, що держави продемонстрували здатність домовлятися щодо найгостріших проблем глобального розвитку. Головною перешкодою на шляху формування глобального антитерористичного режиму є незбіг позицій сторін стосовно визначення поняття „тероризм”.

Окреслився прогрес у впливі ООН на соціально-економічну сферу. Зокрема, на всесвітніх самітах 2000 та 2005 років було визначено Цілі розвитку тисячоліття. Йдеться про 8 конкретних орієнтирів, яких

має бути досягнуто до 2015 року. Серед них: удвічі скоротити бідність і жебрацтво, досягти загальної початкової освіти, втричі скоротити дитячу смертність тощо. Координаційні функції у цій справі покладено на Економічну та Соціальну Раду ООН – орган, який досі був малодієвим, але якому належить стати світовою консультативною радою Цілей розвитку тисячоліття.

У процесі прийняття Цілей розвитку тисячоліття розвинуті країни, на які, як очікується, припадає основне фінансове навантаження виконання програм, поставили надання допомоги країнам, що розвиваються, в залежність від рівня їх демократизації та підвищення якості управління.

Пріоритетним напрямом діяльності ООН стало забезпечення прав людини. 2006 року було створено самостійний орган Генасамблеї – Раду ООН з прав людини, членами якої стали 47 держав. Рада замінила Комісію з прав людини, до складу якої входили навіть представники держав з авторитарними і диктаторськими режимами. Розроблено універсальний механізм моніторингу ситуації в країнах, збільшено обсяг фінансування Управління Верховного комісара ООН з прав людини. Зусиллями західних держав створено Фонд демократії, покликаний сприяти країнам, які стали на шлях демократичних перетворень. Очікується, що ООН і надалі надаватиме належну увагу виборчим процесам. Зокрема, проголошено мету перейти від моніторингу окремих виборів до довгострокової розбудови виборчих систем.

Як бачимо, адаптацію ООН до сучасних реалій можна визначити лише як часткову. Реформи започатковані, проте спрогнозувати їх результати не береться ніхто. Успіхів слід очікувати або від діяльності у глобальних масштабах (режими антитерору та нерозповсюдження), або від врегулювання периферійних конфліктів, для яких ООН – остання надія. Питань, яких ООН вирішити поки що не під силу, стає все більше. Зокрема, ця інституція не опікується розподілом ресурсів Світового океану, енергетичною безпекою, відносинами між імпортерами та експортерами вуглеводнів тощо. Все залежить від спроможності держав та інституцій ООН віднаходити компроміси з питань, які у XX столітті були нездоланими для егоїстично налаштованих суверенних держав.

G-8 не є міжнародною організацією класичного зразка. Це, швидше, форум лідерів найрозвинутіших країн світу – Великої Британії, Італії, Канади, Німеччини, США, Франції, Японії, а також Російської Федерації. На ці країни припадає 14 % населення планети, 65 % світового ВВП, 60 % світового торговельного обороту, 75 % всіх військових витрат та 99 % ядерного арсеналу планети. Це – „світова олігархія”, члени якої (за винятком РФ) мають право вирішального голосу в міжнародних фінансових інститутах.

Починаючи з 1999 року, суто економічні аспекти діяльності G-8 поповнились військово-політичними питаннями. Зокрема, до активу

„великої вісімки” слід віднести кризове реагування щодо Косово та Судану. Ця структура, як і ООН, розглядає „миротворчість” як головний напрям координації своїх та світових зусиль. 2006 року було ухвалено Декларацію „Групи восьми” щодо співпраці та майбутніх дій з питань стабілізації і відновлення. Глави цих держав зобов’язалися виробити узгоджений підхід до запобігання конфліктам, до стабілізації та відновлення постконфліктних зон. Водночас, маючи величезні фінансові, матеріальні, військові, кадрові, інформаційні та інші резерви, G-8 „не поспішає” взяти на себе тягар відповідальності за глобальні проблеми. Внутрішні суперечності „великої вісімки”, які помітно загострилися після дій РФ на Північному Кавказі, не дозволяють сприймати її як нову універсальну силу, спроможну забезпечити стабільність світового розвитку.

Планетарна стабільність, похідними від якої є передбачуваність, прозорість, прогнозованість світових пертурбацій, залишається лише добрим побажанням. ООН, G-8, регіональні наддержавні об’єднання (ОБСЕ та інші), суверенні держави, недержавні соціально-політичні актори у своїй діяльності мають враховувати ймовірність появи на світовій мапі нових державних утворень, складовою „народження” яких стають переважно військово-силові акції різної якості.

Калейдоскоп світових змін, пов’язаних з утворенням нових держав, демонструє тенденцію до невпинного ускладнення.

„Напіввизнані” політичні утворення не просто існують – окремі з них можна визнати досить перспективними. Так, незалежність Палестини вже визнало близько 100 держав світу, Косова і Західної Сахари – майже 50, Абхазії і Південної Осетії – поки що Росія та Нікарагуа, Північного Кіпру – Туреччина. „Зовсім невизнаними” залишаються Придністровська Молдавська Республіка та Нагірний Карабах з перспективою поповнення цього списку Кашміром і Курдистаном.

На жаль, світова спільнота виявилась нездатною вирішити проблему невизнаних держав системно, відповідно до норм міжнародного права. Не створено світових критеріїв, відповідно до яких вчорашня „напівдержавність” набуває ознак завершеної „державності”. Немає механізмів, які дозволяють „країні-донору” безболісно погодитися з відторгненням від неї частини території і населення на користь новоутвореної держави. Не існує й системи жорстких міжнародних заборон стосовно неправових державотворчих експериментів у „тілі” формально суверенних, але слабо контрольованих центральним урядом держав.

Проблемними регіонами планети залишаються Тибет і Тайвань, перший з яких жорстко утримується Китаєм у нинішніх кордонах КНР, а другий має більшість ознак самодостатнього державного утворення (насамперед, потужну економіку).

Переважна частина Азії та Африки, які постали як „продукт руйнування колоніальної системи імперіалізму”, є доволі штучними утвореннями.

Їх „ахіллесова п'ята” – незбіг територіального та етноконфесійного розподілу. Показовий приклад – Ірак, який у постхусейнівський період став вибухонебезпечною територією відразу в кількох вимірах (етнічному, релігійному, політичному). Не менш штучною країною є і Саудівська Аравія, яка у XX столітті була утворена з кількох середньовічних еміратів (Хіджаз, Неджд, Асір). „Розмитими” у своїх геополітичних вимірах є Пакистан та особливо Афганістан. На їх території цілком органічно сприймалися би Пуштуністан і Белуджистан, про які в контексті набуття політичної незалежності поки що не йдеться. Сепаратистські настрої, крім Кашміру, існують в Індії – в Нагаленді і Пенджабі. Гарантій „вічного” перебування цих територій у її межах також не існує.

Порівняно з азійськими, африканських „незбігів” ще більше. Етнонаціональні групи (насамперед, племена) ніколи не шикувалися за лініями, нарізаними європейськими колонізаторами при розподілі „африканського пирога”. Нині ці лінії – міждержавні кордони африканських країн, які входять у суперечність з реальними процесами економічного, військово-політичного, етнічного та релігійного розвитку Чорного континенту. Приклад – Сомалі, де цілі території діють так, ніби центральної влади не існує. Не менш гостра ситуація і в Конго.

Загострення сепаратизму спостерігається і в Латинській Америці, зокрема, в Болівії. Департаменти Санта-Крус, Бені, Пандо, Таріха, а також Чукісака вимагають автономії аж до надання їм незалежності. Головна причина економічна: небажання ділитися доходами з бідними західними департаментами.

По-європейськи більш толерантною (хоча не менш гострою) здається проблема посилення відцентрових тенденцій державного розвитку у Старому Світі. На місці „Європи країн” постає „Європа регіонів”. Каталонія, Баварія, Уельс і Шотландія у багатьох випадках сприймаються важливішими, ніж Іспанія, Німеччина, Велика Британія. Процес створення „єдиної Європи” вже не зупинити, а це означає розквіт „регіонального ренесансу”, як би того не хотіли унітарно й навіть федерально організовані „традиційні” держави.

Враховуючи мілітарні традиції людства, не важко передбачити: вихід на геополітичну арену нових держав відбуватиметься у силовий спосіб, що загрожуватиме безпеці країн, регіонів, світу в цілому.

Фахівцям, причетним до забезпечення обороноздатності держави, слід враховувати, що урізноманітнення світової політичної карти новими державами відбувається на тлі подальшого нарощування військових бюджетів практично усіма країнами світу. 2007 рік у певному сенсі став показовим: саме тоді світові військові витрати подолали символічний рубіж в \$1 трильйон. Регіональні військові витрати 2007 року у мільярдах доларів США розподілились так: Північна Америка – 545,8 (насамперед, за рахунок США), Західна Європа – 182,2, Азійсько-Тихоокеанський регіон – 175,3, Близький Схід – 42,7, колишні радянські республіки – 37,7,

Латинська Америка – 29,1, Африка – 18,3, Східна Європа – 17,3. Військові витрати набувають першочергового значення в державних бюджетах. Вони виділяються та, що не менш важливо, витрачаються відповідно до військово-політичних побажань не лише правлячих, а й тіньових еліт конкретних держав.

Подіями світового значення, що відбулися 2008 року, стала зміна державних керівників у кількох країнах G-8, насамперед у Російській Федерації і Сполучених Штатах Америки.

Росія, де президентські вибори відбулися в березні, нарощує комплекс економічних, політичних, військових, духовно-культурних та інших перетворень, метою яких є відновлення світового впливу Російської держави. У років президентства В. Путіна (особливо його другої каденції) відбулося серйозне зміцнення позицій РФ. Завдяки позитивним зрушенням в ресурсно-видобувній економіці, зміні стилю державного управління, посиленню уваги до Воєнної організації, а також реставрації великодержавницької ідеології, Росія стала більш організованою регіональною і світовою потугою. Це дозволило Кремлю істотно підвищити вплив своєї країни на регіональні та глобальні процеси. Президент Д. Медведєв в основу своєї концепції розвитку РФ закріпив п'ять „І”: інвестиції, інфраструктура, інститути, інновації, інтелект. Хоча ці проєкти скептично сприймаються на Заході, в Росії вони мають доволі багато прибічників.

Швидко, хоча й суперечливо, змінюється військова сфера Росії. Попередній міністр оборони С. Іванов доповів президентові, що „провів реформу ЗС РФ”. Нинішній міністр А. Сердюков „удосконалює та оптимізує” армію. Основою організаційних та функціональних перетворень стає помітне збільшення бюджетних асигнувань, започатковане В. Путіним. Військові видатки РФ, заплановані на 2009 рік, поступово наближаються до \$100 мільярдів (на третину більше, ніж 2008 року).

У ЗС Росії передбачається ліквідація дивізій і полків. Замість них передбачено запровадити бригади. Чотирьохрівневу систему управління „округ – армія – дивізія – полк” має змінити трьохрівнева: „округ – оперативне командування – бригада”. До 2011 року планується значно скоротити кількість військових частин і з'єднань через ліквідацію частин неповного складу (кадровані). Мають залишитися лише частини постійної бойової готовності. До 2012 року чисельність російської армії має становити 1 мільйон осіб, з яких 150 тисяч (15 %) складатимуть офіцери, з них 60 тисяч – лейтенанти і старші лейтенанти. Сьогодні офіцерський корпус ЗС РФ – 335 тисяч осіб. Він скоротиться більше, ніж удвічі. З 1100 генералів залишиться 900 (приблизно один на батальйон).

Нині в Росії діє 15 військових академій, 4 військові університети, 46 військових училищ та інститутів. До 2012 року планується створити 10 системоутворюючих вишів – 6 військових академій, 1 університет, 3 навчально-наукові центри. Решта – філіали з перспективою поступового

їх скорочення та ліквідації.

В РФ сформовано нову ідеологію державного патріотизму, у якій „поєднані двохголовий орел та червона зірка”. Знято художні фільми, в яких служіння Росії у складі державної силової структури звеличується як найвища чеснота. Показовим є фільмоярд останнього часу: 2005 рік – „9 рота”, „Турецький гамбіт”, „Статський радник”, „Перший після Бога”; 2007 рік – „1612”, „Слуга государя”; 2008 рік – „Панове офіцери: врятувати імператора”, „Олександр. Невська битва”, „Адмірал”. Бюджет останнього – \$20 мільйонів – приблизно відповідає видаткам Голівуду на масштабні історичні кінострічки.

В РФ розпочато підготовку до 300-річчя Полтавської битви, яка в інтерпретації кремлівських режисерів відбиває інтереси насамперед Росії, а не України.

Показово, що напередодні виборів Президента США прозвучали нові військові ініціативи РФ, озвучені президентом Д. Медведєвим. Головні такі:

- як відповідь на розгортання елементів американської ПРО у Польщі та Чехії Росія утримується від скорочення частини розгорнутих МБР та розформування трьох ракетних полків (однієї ракетної дивізії);
- Росія може швидко розгорнути в Калінінградській області ракетні комплекси „Іскандер” та системи радіоелектронного придушення;
- для протидії американській ПРО можуть бути використані ресурси ВМФ Росії;
- Росія, зберігаючи конструктивні відносини з Німеччиною і Францією з ряду принципових питань економічного та військово-політичного характеру, порушує питання про створення нової глобальної архітектури безпеки, яка має відповідати останнім геополітичним зрушенням на планеті.

Разом з цим, Д. Медведєв заявив про необхідність збільшення терміну перебування президента РФ на посаді до 6 років. Неважко спрогнозувати: 2012 рік – в Росії відбуваються не лише гучне святкування 200-річчя Вітчизняної війни 1812 року та вигнання наполеонівських військ, але й тріумфальне повернення В. Путіна на посаду глави держави з перспективою перебування на ній до 2024 року.

Проте в путінсько-медведєвській Росії не все так благополучно, як може здаватися. Британська „The Times” у серпні 2008 року зазначала: „Незважаючи на все своє великодержавне хизування, Росія слабка і вразлива. Так, російські танки й літаки з легкістю розгромили молоду грузинську армію, але велика частина застосованого арсеналу була створена в роки „холодної війни”, а багато військовослужбовців були призовниками. Кожен, хто бачив, як діє російська армія на Кавказі, знає, що на модернізацію буде потрібно ціле покоління. Тим часом Америка та її основні союзники в НАТО пішли на кілька десятиліть вперед у питаннях розвитку військових технологій і бойового досвіду.

Крім того, Росія наразилася на серйозну демографічну кризу. Її населення щороку скорочується на 700 000 осіб. За оцінками ООН, до 2050 року чисельність населення країни, що складає сьогодні приблизно 146 мільйонів, знизиться приблизно на третину.

Що стосується економіки, то вона переживає бум завдяки природним ресурсам, на які припадає 70 % багатства країни. Але ціна на нафту змінюється. Росія не зуміла диверсифікувати свою економіку. Якщо ціни на енергоносії різко знизяться, то економіка може впасти, як це відбулося десять років тому”.

Сполучені Штати Америки на кінець 2008 року залишаються світовим лідером за своїм економічним потенціалом, фінансовими й технологічними можливостями, інноваційними ресурсами, воєнною потугою і готовністю її використати. Вражають військові витрати США. У жовтні 2008 року президент Дж. Буш підписав військовий бюджет на 2009 рік – \$612 мільярдів. З них майже \$79 мільярдів – на продовження військових операцій в Іраку та Афганістані.

Іракська криза послабила імідж США в багатьох країнах. Республіканська адміністрація намагалася поліпшити ситуацію, однак їй це не вдалося. На президентських виборах 2008 року переміг представник Демократичної партії Б. Обама.

США перебувають „в очікуванні масштабних змін”, які, поза сумнівом, матимуть світове значення. Гаслом переможної для демократів виборчої кампанії Б. Обама було: „Ми повинні повністю змінити Америку”. Складовими „нового курсу” Б. Обама проголошено: зниження податків для середнього класу та бідних прошарків населення (це приблизно 95 % сімей США), підвищення податків для осіб, чиї доходи перевищують \$250 тисяч на рік; забезпечення загального медичного обслуговування через радикальну реформу системи оподаткування галузі охорони здоров’я; збільшення мінімальної оплати праці, яка сьогодні становить \$7,25 за годину; створення нових робочих місць для безробітних; скасування смертної кари.

Важливими для десятків країн світу є військові обіцянки президента Б. Обама: зниження бюджетних видатків на військові потреби; виведення військ з Іраку протягом 2 - 3 років (1000 днів); залишення американських військ в Афганістані, який є „розсадником тероризму”; помірковане співробітництво з РФ; переговори з Москвою щодо скасування стану підвищеної бойової готовності взаємно націлених МБР; відмова від протиставлення європейських країн, об’єднаних в НАТО, за ознакою „нові – старі”; перегляд політики стосовно Ірану (сприяння його членству у ВТО, припинення військових приготувань проти цієї країни); припинення процесу розгортання системи ПРО у Східній Європі.

Як видно, наміри нового президента „змінити Америку”, в тому числі й у військово-політичній площині, досить серйозні. Але ж не забуваймо про світову традицію обмеженого виконання політиком своїх передвиборчих

обіцянок у період його перебування на високій посаді. Не все зможе виконати й Б. Обама. Проте навряд чи він замахнеться на головне – подальше реформування війська для утримання „абсолютної переваги”. Чинними залишаються документи „Стратегія національної безпеки США” 2002 року, „Національна воєнна стратегія США” 2004 року, „Стратегія національної оборони” 2005 року. Заходи, передбачені ними, фінансуються і виконуються.

Продовжується оновлення конфігурації військових баз і об’єктів США, яка поступово набула трьохешелонного вигляду: перший ешелон – великі військові бази з розвинутою інфраструктурою на території США та найбільш надійних союзників (Велика Британія, Німеччина, Іспанія, Італія, Японія); другий ешелон – передові операційні бази, наближені до регіонів потенційної нестабільності та загроз (Центральна і Південна Америка, Африка, Східна Європа, Перська затока, Центральна і Східна Азія); третій ешелон – передові операційні пункти, в яких війська розміщуються лише в кризових ситуаціях, а також у випадку проведення конкретної операції (акції).

У новообраного американського лідера значні плани щодо приведення військової сфери США до сучасних реалій. Б. Обамі доведеться ці плани або коригувати, або змінювати їх по суті, або навіть від деяких відмовлятися. При цьому не слід забувати про потугу американського ВПК, значні можливості спецслужб, новітні (але сталі) традиції американського політичного істеблішменту стосовно силового перетворення світу на користь своєї країни.

Перехід політичної влади від республіканців до демократів навряд чи змінить головне: бажання Білого дому бути світовим лідером якомога довше, а в ідеалі – завжди.

Продовжується динамічне перетворення КНР на світову державу. Навіть геополітичні скептики більше не сумніваються у спроможності китайського керівництва адекватно відповідати на виклики глобалізації будь-якого характеру – економічного, політичного, військового, культурного, спортивного тощо. Протягом найближчих двадцяти років Китай має всі шанси стати світовим економічним лідером. При цьому Пекін (на що розраховує світ) поки що зберігатиме неекспансіоністський та неагресивний характер зовнішньої політики. Але Москва вже сьогодні починає, і не без підстав, турбуватися про долю своїх далекосхідних територій.

Китай (як і Росія) запропонував світові нову ідеологію державного будівництва: успішними стають країни, які вдало поєднують ринок з державністю, а демократію – з елементами авторитаризму. Складовими „китайського дива” стали: унікальна стратегія державного управління (у тому числі якість довгострокових стратегій); феномен зон вільної торгівлі, які забезпечили дивовижний ефект; консолідація народу та його готовність терпіти злидні й фанатично підтримувати владу в складних

умовах; традиційне шанування населенням висококласних урядовців. Крім того, сюди ж слід віднести ренесанс китайських духовних цінностей – конфуціанства, даосизму, північного буддизму, які в сучасних умовах неможливо не розглядати як культурні антиподи ненаситному західному гедонізму.

Світового розголосу набула підготована Національною розвідувальною радою США „Доповідь-2020”, адресована Конгресові. У ній йдеться, зокрема, про те, що США і Західна Європа в доступній для огляду перспективі будуть витіснені азійськими гігантами (Китаєм та Індією); ХХІ століття, на відміну від попереднього, буде азійським століттям; сама глобалізація дедалі більше набуває рис азійських, а не євроатлантичних; найбільші західні корпорації зберігають успішність за умови перепливу їх капіталів до Індії та Китаю. І все це відбувається „без згоди” США, що дратує Вашингтон та змушує його компенсувати своє безсилля на китайському напрямі збройним впливом на інші азійські держави (Афганістан, Ірак).

Відчуваючи близькість світового лідерства, Китай вдосконалює власну Воєнну організацію. Незважаючи на витрати, пов’язані з проведенням Олімпійських ігор, 2008 року КНР передбачає витратити на військові потреби 1,5 % ВВП – \$58,76 мільярда. Це на 18 % більше, ніж попереднього року.

НАТО також очікує змін. 2009 року відбудеться 60-й саміт Альянсу. Пропозиція канцлера ФРН А. Меркель звучить доволі рішуче: прийняти нову стратегічну концепцію НАТО, яка має враховувати останні геополітичні зрушення і працювати на перспективу. На думку політичних лідерів Заходу, важливо зупинити процес ерозії традиційних атлантичних відносин, подолати розбіжності, котрі проявилися, як мінімум, у двох площинах: між „старими – новими” членами Альянсу, а також між американо-британським і французько-німецьким баченням перспектив розв’язання заплутаних світових вузлів (тієї ж іракської проблеми).

Європейський Союз, маючи очевидні успіхи у формуванні принципово нової моделі міждержавних відносин, вступив у складніший період свого розвитку. Інтеграційні процеси в Європі подолали страшні наслідки двох світових війн і створили нову політичну культуру. Зміцнилися економічні позиції ЄС у світі. Очевидними є духовно-культурні успіхи європейських країн.

Разом з тим, спостерігається неготовність країн Євросоюзу виробити узгоджену зовнішню політику, різне бачення ними політики безпеки. Дається взнаки й те, що не вдалося виробити Європейської Конституції. Моменти невизначеності у функціонуванні ЄС посилились після прийняття десяти нових членів, не всі з яких повністю відповідають критеріям членства у цій організації.

Таким чином, загальна дестабілізація системи міжнародних відносин, пов’язана з визнанням нових держав та дестабілізацією цілих регіонів

планети, посилила фактор військової сили, реабілітувала у політичній свідомості відчуття корисності воєнних акцій, спрямованих на захист національних інтересів суверенних держав. Реставрованою виявилась увага більшості політичних керівників до силових структур своїх країн, насамперед – до збройних сил та необхідності їх забезпечення, достатнього для виконання оборонних (що проголошується відкрито) та наступальних (що камуфлюється оборонною риторикою) завдань.

Нааявність збройних формувань, здатних адекватно реагувати на загрози військового характеру, а також готовність військово-політичного керівництва до їх використання залишаються ознаками авторитету і впливовості держави в сучасному світі. Армії, в сучасному трактуванні їх цільового призначення, продовжують відігравати роль інструмента забезпечення воєнної безпеки власної держави і засобу підтримання міжнародної стабільності в межах колективних миротворчих сил.

Висновок

Світова стабільність на початку 2009 року залишається як цілеспрямованою діяльністю людства заради унеможливлення варіанту власного самознищення, так і рівнодіючою локальних війн та конфліктів, військових приготувань і регіональних протистоянь, які недостатньо (або і взагалі) не піддаються регулятивним впливам з боку світової спільноти.

Україна все ще має певний час для вирішення нагальних питань забезпечення воєнної, а на її основі – національної безпеки. Справа за його раціональним використанням.

Література:

1. **Біньон М.** Володимир Путін майстерно ставить мат Заходу („The Times”, Велика Британія). – 2008. – 14 серпня.
2. **Бістон Р.** Росія в своєму самовдоволенні рухається до падіння („The Times”, Велика Британія). – 2008. – 13 серпня.
3. **Глюксман А.** Доктрина Путіна („Forbes”, США). – 2008. – 22 жовтня.
4. **Малаян Р.** Международные организации в формирующемся миропорядке // Космополис. – 2008. – № 1.
5. **Мясников В.** Разукрупнить и разофицерить // Независимая газета. – 2008. – 15 октября.
6. **Пахомов Ю.** Біфуркаційний стан світосистемного ядра напередодні зміни світових лідерів // Економіка України. – 2008. – № 4.
7. **Храмчихин А.** Размножение суверенитетов делением // Независимое военное обозрение. – 2008. – 10 октября.

Російська еліта: її імперство та можливі ризики для України

Павло Крупкін,

кандидат фізико-математичних наук,
незалежний дослідник
(Росія)

Стаття присвячена аналізу українських ризиків, що виникають від можливості російської агресії. Розглядаються основні мотивації державної експансії. Здійснюється мотиваційний аналіз російської еліти. Показано, що за підсумками трансформації 1990-х років російська еліта в ціннісному плані значно архаїзувалася. Більшість традиціоналістської еліти, особливо зі сфери рутинного управління, може адаптувати імперську ідеологію. Меншість, особливо та, що може створювати значні проекти і стоїть на позиціях „елітарного соціалізму”, зацікавлена у зменшенні кількості „нахлібників” під своїм контролем. Висновок: ті, хто може забажати створення імперії, не здатні до організації великої справи, а ті, хто може організувати таку справу, не бажають збільшувати кількість „нахлібників”. Відтак ризик для України від російського імперства мізерний. Значним є ситуаційний ризик, пов'язаний з „розколотістю” України. Конкуренція двох національних проектів може призвести до самовизначення російської громади в Україні. Конфлікт може набутися таких форм, які спричинять зовнішнє втручання (як це вже не раз було на пострадянському просторі), і Росії не вдасться уникнути своєї участі в такому конфлікті.

Кавказька криза серпня 2008 року, коли Росія після розстрілу грузинськими військами її миротворців у Південній Осетії провела воєнну операцію з примушування Грузії до миру і визнала незалежність сепаратистських анклавів, різко вплинула на стан суспільної свідомості в країнах пострадянського простору. При цьому звертає на себе увагу різка актуалізація деяких дискурсів. По-перше, в Росії відбулася активна мобілізація населення навколо дій влади: 75 % росіян підтримали рішення про проведення військової операції (проти висловилися 13 %) [1]. Основною домінантою такої підтримки була емоція: „Нарешті не здали „своїх”!”,

що було використано групою публіцистів-„імперців” для актуалізації російського імперського дискурсу. По-друге, у країнах Заходу і Східної Європи різко активізувався дискурс російського імперіалізму: „Вони довго маскувалися й ось відкрилося їхнє справжнє обличчя!”. І, нарешті, в Естонії, Латвії й Україні пройшла хвиля публікацій на тему: „Але ж у нас теж є проросійські меншини. Що ж нам робити?”.

В цілому можна визнати, що зазначений факт демонстрації російської політичної суб'єктності призвів до певного необоротного переформатування суспільно-політичного поля біля західного кордону Росії, що потребує ще свого осмислення. Досить цікавим стає питання про актуальність ризиків, пов'язаних з російським імперіалізмом, для сусідів Росії і про структуру цих ризиків.

Мотиви державної експансії

Для з'ясування основних мотивів територіальної експансії держав розглянемо основні історичні тренди еволюції соціальних систем. Почнемо з аграрних суспільств, які характеризувалися відносною територіальною однорідністю продуктивності праці людей, а також тим, що держави являли собою династичні корпорації знаті, доходи яких у значній мірі забезпечувала їх конкурентоспроможність у боротьбі між собою в процесі соціальної еволюції. Джерелом доходів у той час були плоди людської праці на землі, а тому прагнення до збільшення підконтрольних ресурсів неминуче призводило до територіальної експансії династичних корпорацій, причому густионаселені території цінувалися значно вище слабозаселених через їх більшу прибутковість.

Знать зазвичай чітко відокремлювала себе від тяглових станів, часто формуючи спеціальний міф про те, що вона відрізняється від простолюду навіть в біологічному плані. Нижчі шари суспільства були виключені з політичного життя – їм дозволялося лише покірно утримувати переможця. Насильство було основою владних взаємин, воля пана була законом для підданців. Однак жадібність знаті мала й свого обмежувача – ризик повстання низів. Це вводило в практику взаємостосунків переговори пана і покірної общини про розмежування сфер відповідальності, величину платежів та об'єкти обкладання – саме звідси йде традиція захисту громадою своїх історичних прав і звичаїв і стандартна вимога до пана поважати їх. В одному зі своїх варіантів торгування про наповнення скарбниці пана породило парламентаризм („немає податків без представництва”).

В процесі територіальної експансії династичних державних машин завдання гомогенізації підкореного населення не поставало, а тому традиційна держава являла собою різношерсте об'єднання територій, громади яких платили державі податі грошима, працею, а іноді й „кров'ю” (поставка рекрутів для війська). У процесі соціальної еволюції виокремилися деякі особливо успішні династичні корпорації (великі держави), які зуміли зібрати під свій контроль значні ресурси. Такі

держави для підкреслення свого великодержавного статусу іноді називали себе імперіями¹.

Вплив Модерну на Політичне традиційних держав проявився, в першу чергу, через концепцію суспільного договору. Спочатку ця концепція розвивалася в традиційному світі в інтересах знаті для обмеження влади монарха, і під суб'єктом суспільного договору, на якому ґрунтується порядок в державі, розуміли насамперед аристократію (Англійське королівство). Однак ця концепція допускала розширювальне тлумачення, чим поспішили скористатися лідери експлуатованих громад („Коли Адам орав, а Єва пряла, то хто був тоді дворянином?“). Так з'явилося поняття нації – сукупності суб'єктів суспільного договору певної держави. Основним же рушієм розвитку національного руху було гноблення/ дискримінація громад, що спочатку обумовлювало конституювання політичної ідентичності їх активних представників, а потім і залучення громад до активної політики. Першою за цією схемою повсталала проти Іспанської імперії Голландія (там слово „нація” уголос не вимовлялося, але за своєю суттю нідерландська революція була національною буржуазною революцією). Потім відклатилися від Британської імперії її північноамериканські колонії. Наступним у цій черзі став третій стан Французького королівства, потім – американські колонії Іспанії і так далі.

Розвиток національних проєктів у цих повстаннях проявив важливий емпіричний фактор: включення в нації більшості соціальних агентів, які мають суб'єктність на певній території, полегшує формування гегемонії² владних груп, що дозволяє знизити рівень застосування до низів насильства й підвищує мобілізаційні можливості режиму. Новоутворені національні держави громили армії традиційних країн, у чому особливо відзначився геній Бонапарта, перевернувши все світосприймання Західної Європи. І згодом офіційні національні проєкти для відновлення традиційних режимів охопили чимало країн, в тім числі й Велику Британію, Німеччину, Італію, Бельгію, королівства Скандинавії.

При цьому в Сучасності змінилася логіка ставлення до державних доходів. Державу почали розглядати як інструмент суспільства, що реалізує погоджений набір функцій за певну ціну, яка визначає державні витрати. Доходи держави стали ставитися у відповідність з цими витратами, формуючи державний бюджет. Бюджет став предметом щорічного торгу між виконавчою та представницькою гілками влади, причому в політичній системі утвердився постійний тиск суспільства стосовно ефективності

¹ Що стосується Росії, то слід підкреслити особливе значення духовної спадщини імперії Романових. Зокрема, з того часу бере початок класична російська культура. І саме ця спадщина лежить в основі сучасної російської імперської міфотворчості.

² Гегемонія тут розуміється в дусі А. Грамші, згідно з яким влада правлячої групи в суспільстві тримається не тільки на апараті насилля, але й на згоді з усталеними порядками, з їх „правильністю” в думці людей, їх справедливістю [2, с. 47].

виконавчої влади, тобто виконання нею погодженого набору функцій за меншу ціну.

Зростання суспільної ефективності країн Західної Європи, які націоналізуються й індустріалізуються, не відразу позначилося на відносній однорідності продуктивності праці на різних територіях, що обумовило логіку колоніальної експансії європейських держав. При цьому до традиційних імперій, які продовжували існувати, додалися колоніальні імперії нового типу з розвиненими національними державами як метрополіями (іноді вони навіть мали демократичну форму правління), котрі дискримінували й експлуатували населення колоній.

У цьому плані цікаво порівняти принципи функціонування двох імперських „машин” експансії XIX століття.

Британська імперська машина. Основний метод впливу на територію, що зацікавила імперську еліту, – створення на ній керованого хаосу з собою в якості верховного арбітра (через попередній військовий вплив або й без нього). Інакше кажучи, на території, що становить інтерес, здійснюється політика фрагментації політичного поля й підбурення автохтонів, реалізується класичний принцип „розділяй і владарюй”. При цьому „центральне тіло” держави імперська еліта плекає, для нього встановлюються інші правила гри, ніж для колоній. Суттю політики щодо колоній є „гра на зниження” – будь-який їх розвиток усіяло гальмується.

Імперська машина Романових. Основний метод впливу на окраїнну територію, що зацікавила, – створення космосу через потлач³ – включення окраїнної еліти в систему імперської влади „на рівних”, причому досить часто таке включення здійснювалося добровільно, без попереднього військового розгрому. „Центральне тіло” держави еліті байдуже – імперська еліта сприймає його споживацьки, нарівні з провінціями. До провінцій висувуються дві основні вимоги: лояльність до династії і поставка ресурсів. Інших спеціальних перешкод місцевій діяльності не чиниться.

Порівнюючи ці імперські практики, можна побачити, що, на відміну від британського варіанта імперської машини, російський варіант був теоретично масштабованим до контролю будь-яких за величиною просторів – за умови вирішення завдання керованості. Масштаб же підтримки британського варіанта імперських рутин обмежувався згори потужністю метрополії стосовно втримання створюваного хаосу під контролем, що висувало досить високі вимоги до задіяного людського ресурсу. Однак у плані сумісності з Модерном виграє британська модель: метрополія може стати цілком сучасною демократичною державою, орієнтованою на обслуговування своїх громадян. І це без будь-якого зв'язку

³ Потлач – система соціальних норм, яка регулює правила обов'язкового взаємозадарювання членів певної спільноти. Поширена у практиці первісних племен [3].

зі станом справ у колоніях.

Тут для порівняння можна згадати про специфіку комуністичної експансії, закладеної засновниками СРСР у практику управління країною у вигляді **радянської експансіоністської машини** – машини експорту комуністичної революції, яка багато в чому запозичила технології імперського періоду. Основний метод впливу на країну, що становить інтерес, часто пов'язувався з військовим розгромом. Після цього ліквідовувалася стара еліта й вирощувалася нова. Ця нова „пролетарська” еліта включалася в систему номенклатурного потлача, що до того ж посилювалося виплатою регулярної данини. Тобто „новоприбульці” включалася в „систему соціалізму” у привілейованому щодо „центрального тіла” становищі. „Центральне тіло” комуністичною елітою дискримінувалося.

Очевидно, що межі експансії радянського варіанта машини обмежувалися потужністю генерації благ „центрального тіла” і апетитами „включених у систему” окраїн. Природно, що в міру вичерпання ресурсів „центрального тіла” зона впливу системи скорочувалася, так що про тривалий стійкий розвиток такого утворення не могло бути й мови.

В міру переходу метрополій до індустріальної фази розвитку і пов'язаним з цим зростанням продуктивності праці виявилось, що низька кваліфікація багатьох людей у колоніях не дозволяє їм забезпечити собі прожитковий рівень, визнаний мінімально гідним для людини розвинених регіонів країни. Для доброго морального самопочуття метрополії були змушені фінансувати колонії, що створило об'єктивну основу для припинення територіальної експансії і, понад те, для „стискування” імперій. Цей процес прискорювався національними рухами в колоніях. В результаті в другій половині XX століття відбулося масове „скидання” колоній Заходом з утворенням багатьох нових незалежних держав, з яких лише невелика часина хоч якось добивалася певного розвитку, а основна маса ледве животіє.

Значна територіальна гетерогенність продуктивності праці створює ризик розпаду й для розвинених країн – еліта більш розвинених регіонів прагне відокремитися від депресивних, як це, наприклад, спостерігається нині в Бельгії та Італії.

У сировинних державах існує ще один механізм створення значних територіальних розкидів величини продуктивності праці, функціонування якого забезпечується видобувною промисловістю (будемо узагальнено називати цю справу Трубою), внаслідок чого не залучені до роботи в цій промисловості жителі країни вважаються нахлібниками. Так що логіка Традиції при наявності Труби вже не вестиме еліту країни до територіальної експансії (навіщо нові нахлібники і пов'язані з ними витрати?). Навпаки, ця логіка породжуватиме питання про „скидання” депресивних регіонів.

Модерністський національний проект запускає ще один мотиваційний

комплекс, що впливає на рух кордонів держав, пов'язаний з уявленнями людей про свою національну територію [4, с. 150]. Оскільки нація є колективною ідентичністю людей, орієнтованою на політику, то уявлення людей про „свою землю по праву” входять до ядра національної міфології однаково з уявленнями про „своїх” та „інших”. І такі уявлення можуть не збігатися з межами національної держави, будучи джерелом політичних напружень з сусідами. Подібні конфлікти лежать в основі практично всіх політичних подій у Західній Європі в XIX і XX століттях. Формалізація уявлень про межі національної території відбувається, так би мовити, у два кроки. Щодо кожного регіону країни існують, по-перше, загальні уявлення про його приналежність нації, і, по-друге, аналогічні уявлення локальних спільнот конкретного регіону. Збіг цих уявлень робить приналежність регіону до „своєї” національної території безсумнівним. Так утворюється територіальне ядро націй. Якщо ж якась впливова локальна спільнота має інше, ніж загальнонаціональне уявлення про свою землю, то це зазвичай стає підставою для сепаратизму. Зрозуміло, що поряд з територіальним ядром загальнонаціональний міф про „свою” територію може включати і якісь спірні регіони, котрі входять до складу інших країн. Більше того, історично під контролем національної держави можуть бути й території, які не визнаються націями „своїми” (наприклад, такими територіями для європейських держав були їхні колонії). Однак слід визнати, що основною тенденцією модерну є „облялькування” національних держав, коли уявлення людей про свою національну територію приходять у відповідність з кордонами країни.

Стан російської еліти у плані потенціалу експансії

Розглянемо тепер, як окреслені вище мотивації накладаються на російську дійсність. В результаті трансформаційних процесів 1990-х років якість російської державності різко знизилася. Якщо взяти до уваги ставлення чиновництва до державних доходів, то можна зафіксувати архаїзацію домінуючих соціальних практик. Сучасний погляд на державу як на суспільний інструмент з чітко визначеним бюджетом і „нічого понад”, що було характерно для радянського часу, змінився на традиційний підхід до держави як до засобу одержання доходів з підконтрольної території. Корупція стала нормою життя, причому вона проявляється у двох основних іпостасях. По-перше, це „розпилювання бюджету”, коли бюджетні закупівлі здійснюються за завищеними цінами і „надлишкова” сума виплачується відповідальному чиновникові у вигляді „відкату”, і, по-друге, це хабарі та інші побори, які, по суті, стають додатковим оподаткуванням людей і організацій.

Архаїзація призвела до відродження і закріплення традиційних настановлень у свідомості значної частини російської еліти. З'явилася претензія на вибраність, самовідокремлення еліти у своїй ідентичності від „лохів”, тобто від тих, хто не добився успіху. „Елітарність” світогляду

обтяжується жорстким прагматизмом і ціннісною орієнтацією лише на гроші [5]: в принципі основна маса представників правлячого класу Росії є живим втіленням так званої людини економічної [6, с. 11 - 16; 7], тобто вони є раціональними максимізаторами своєї функції корисності - кількості грошей під їхнім контролем, внаслідок чого вони можуть лише обирати найліпшу з уже відомих суспільству поведінкових стратегій і не спроможні вигадати нічого нового. Брак будь-яких позитивних проектних цілей [8, с. 89 - 91] обертається наявністю дуже цікавого життєвого настановлення, коли в людини при її орієнтації в просторі діяльності геть не проглядається напрям „вперед”, а є лише відчуття „позаду”: „позаду” – це там, де лишилися „лохи”, „позаду” – це те, звідки треба тікати якнайдалі, з усіма наслідками, що випливають з такого настановлення [9].

Брак значимих цілей, і, відповідно, значимих досягнень при великих амбіціях потребує психологічної компенсації, що проявляється такою людиною у її самовіднесенні до чогось великого, сакрального. Причому таке „притулення” до великого має лише поверховий характер, бо максимізатор особистого капіталу не збирається всерйоз ставити потік ресурсів, який він контролює, у залежність від будь-яких „ідеалів”. А ось поговорити на цю тему, викликати священний трепет у підлеглих, створити привабливу рамку для презентації себе публіці - це так, це те, що потрібно.

На вибір сакрального об'єкта дуже впливає соціальне місце представника еліти. Отут слід ввести у розгляд специфічний елемент структури верховної російської влади – систему елітного потлача (у подальшому – Систему). Прийняття гіпотези про існування такої Системи дозволяє зрозуміти логіку заставних аукціонів 1995 року, коли „найсолідні” шматки російської держвласності були практично безплатно роздані „щасливцям”, які на віддяку повинні були приносити гроші „куди слід” і робити „те, що попросять”. В цю концепцію добре інтегрується мораль „чекістського гачка”⁴, про яку говорять дослідники-елітологи [11]. І вся політика російської влади 1990-х років стосовно колишньої радянської держвласності є лише подальшим юридичним та організаційним відпрацюванням системи елітного потлача для того, щоб применшити моральну та матеріальну шкоду, якої можуть завдати окремі особи, які виключаються із системи (колишні „щасливці”, що з різних причин „зарвалися”). Зрозумілими стають і нинішні антикризові дії Влади, які, по суті, є лише рятуванням і подальшим розвитком означеної системи, яка переважно гуртується навколо російської Труби. У принципі ця система перебуває в руслі традиції, яка простежується в межах політичної культури як Романовської імперії, так і СРСР. Більше того, у 1990-і роки

⁴ Термін, що увійшов у російський політологічний обіг після публікації статті керівника Федеральної служби наркоконтролю Росії В. Черкесова [10], в якій силове угруповання, що прийшло до влади в Росії на межі тисячоліть, порівнюється з гачком, на який зачепилася країна, котра падала в прірву.

вона поширювалася й на еліту СНД, що добре пояснює російські дотації, пов'язані, наприклад, з тодішніми цінами на енергоносії. Існували (та й нині існують) й інші преференції для еліт пострадянського простору.

Стосовно означеної Системи російська еліта ділиться на дві групи. Є компактне ядро включених у Систему (будемо їх далі називати „щасливцями”) і решта.

Розглянемо спочатку решту. Ця група являє собою більшість елітних прошарків. Її представники харчуються „з землі” та з бюджетних дотацій з центру – їм, відповідно, дуже близькі мотиваційні прагнення традиційної знаті. Крім того, специфікою цього прошарку є нездатність здійснювати проекти хоч трохи значної складності (люди, здатні на це, досить швидко включаються в Систему); його представники переважно виконують рутинні управлінські завдання. Все це робить їх дуже сприйнятливими до імперської ідеології: адже імперія – це те, що може забезпечити їм осмисленість життя і, до того ж, застрахувати їх статусне існування й доходи. Справді, тільки суспільна значимість ідеї експансії може зберегти потік дотацій у депресивний регіон – адже територію треба „тримати”, для чого „утримувачів” необхідно підготовувати. Саме ця частина еліти так специфічно відгукнулася на патріотичну мобілізацію серпня 2008 року, що багато спостерігачів заявили про перехід російського імперського проекту в практичну політику.

Запит широкого шару чиновництва на імперську ідеологію може бути задоволений вже існуючим імперським дискурсом, який розробляється низкою російських публіцистів патріотичного спрямування, так що вибухове розширення соціальної бази підтримки імперства серед регіонального чиновництва й пов'язаної з ним буржуазії є однією з реальних можливостей сучасного моменту в Росії. При цьому внаслідок специфічності розуму учасників процесу й компенсаційної природи його основного рушія навіть порожнеча імперської ідеології⁵ не стане перешкодою для її адаптації цією частиною еліти. У принципі цим людям потрібен лише своєрідний ідеологічний „макіяж”, аби не лишитися навіч з реальними результатами своєї діяльності – адже нічого, окрім як клянчити в центра дотації так красти вони робити не вміють. А тут все це буде закамфльовано „Служінням Імперії” – і ти вже ніби й не злодій, а Служитель...

⁵ Неупереджений аналіз можливості територіальної експансії для Росії свідчить, що країна не має важливих ресурсів для реалізації такої стратегії, наприклад, демографічних. Висока смертність автохтонного населення створює демографічний вакуум в країні, який всмоктує мільйони мігрантів. Нагадаю, що імперська експансія звичайно спирається на підвищений демографічний тиск, пов'язаний з високою народжуваністю, – адже імперії потрібні солдати й колоністи. До того ж опитування громадської думки показують, що у липні 2007 року лише 3 % росіян хотіли б бачити Росію імперією [12], і що 52 % росіян вважають, що не існує такої спільної мети, спільних цінностей та ідей, заради яких варто було б жертвувати життям [13].

Єдине, що може стати на перешкоді такій експансії імперської ідеології в цьому прошарку, так це якась альтернативна ідеологія, котру запропонує йому начальство. Але її, на жаль, поки що не проглядається, тому жодної іншої нагоди бити себе кулаком у груди й пишатися своїм існуванням у цих людей не буде. Так що імперський дискурс у Росії активно розвиватиметься, правда, без особливих практичних наслідків.

Наступний прошарок еліти - традиціоналісти-„щасливіці” - менше „світяться” в публічному інформаційному полі, хоча їх ідейний продукт стійко там присутній. Цей продукт можна визначити як „елітарний соціалізм”, оскільки він являє собою радянський технократизм, очищений від егалітарності. У межах цього конструкту передбачається встановлення в Росії істотно елітарного суспільного устрою, який багато в чому схожий на змальований у „Державі” Платона. Верхній шар - Влада - це ті, хто належить до системи елітного потлача. Вони концентрують у своїх руках всі ресурси країни і здійснюють управління ними через систему фінансово-промислових груп (ФПГ). Неявно передбачається, що ці люди захищені всією міццю держави [14] і солідарністю інших членів елітного клубу. Випасти із Системи можна, але тільки у випадку особистої політичної нелояльності, неповаги до правил і понять.

Решта жителів країни вміщується в умови жорсткого соціал-дарвінізму. Їхні доходи і можливості самореалізації поза контрольованими елітою структурами ФПГ зведені до мінімуму. При цьому елітна Система не вважається замкнутою - вважається, ніби існуватимуть соціальні ліфти, які дозволять еліті приєднувати до себе найбільш „успішних” представників решти народу.

В принципі у своїй презентації цей конструкт видається дещо неповноцінним. Він дає відповідь на запитання „Як все має бути влаштоване?”, але залишає за кадром запитання „Навіщо все так влаштовувати?”. Цілі суспільного розвитку старанно обминаються⁶. Відповідно, прояснюється й психотип носіїв цього ідейного комплексу, який ґрунтується на все тій же „людині економічній”. Однак при всій своїй подібності до представників рутинного управління, „щасливіці” мають суттєву особливість - вони здатні здійснювати досить великі проекти. Саме ця їхня якість є затребуваною вищим прошарком еліти, тобто тими, хто сконцентрував у своїх руках державну владу внаслідок минулої революції і допустив представників цього прошарку до системи елітного потлача в ролі „господарників” - кермувати „великими бізнесами” і забезпечувати Систему необхідними ресурсами.

„Елітний соціалізм” має ще одну вбудовану ваду, яка не дозволяє

⁶ Спостерігаючи за прихильниками цієї ідеології, можна досить впевнено сказати, що жодної іншої мети, крім особистої вигоди, вони не мають. А рівень особистих цілей ілюструється такими прикладами, як привласнення якогось алюмінійового заводу чи купівля чергової фалічної яхти [8, с. 89 - 91].

зараховувати її носіїв до когорти людей стратегічного рівня. Це брак у його поточній презентації розуміння того, як Система буде відтворюватися в довготерміновому плані. Адже вона, як її розуміють її апологети, паразитує на спадщині радянського періоду як у плані інфраструктури, так і в плані людського капіталу.

Різниця настановлень „щасливців” та „імперців” показово проявилася під час недавнього відлучення еліт України і Білорусі від російської системи елітного потлача. Якщо перші запланували і провели цей проект, то другі „заламували руки”, „били себе кулаками в груди”, всіляко демонструючи свій розпач у зв'язку з тим, що російська влада вирішила „зняти з довольтства” їхніх зарубіжних колег, чим значно зменшила шанси на „відновлення імперії”.

„Щасливці” не є прихильниками територіальної експансії, оскільки, згідно з логікою Труби, не залучені в бізнес люди – це лише нахлібники, так що будь-які нові території лише збільшують витратну частину бізнесу. З іншого боку, вони активно проводять економічну експансію, у тому числі й на пострадянському просторі, однак уникають при цьому будь-яких форм соціальної відповідальності перед автохтонами. Більше того, цей прошарок еліти є джерелом можливості „скидання” Росією депресивних і/або неперспективних територій (у першу чергу республік Північного Кавказу).

Таким чином, ризик вольової дії в плані територіальної експансії з боку традиціоналістської частини російської еліти близький до нуля. Ті, хто люблять про це поговорити, нічого не здатні організувати. А ті, що можуть організувати таку масштабну справу, абсолютно не зацікавлені в цьому, бо не схильні розширювати коло осіб, з якими доведеться ділитися доходами від Труби.

Ситуаційний ризик російського втручання в українські справи

Розглянемо далі проблему ситуаційного ризику, подібного до того, що стався в Грузії у серпні 2008 року. Чи може щось подібне відбутися в Україні? Які суспільні тренди можуть призвести до подібної ситуації?

На мою думку, ймовірність виникнення ситуації, коли Росія буде змушена втрутитися у внутрішній український конфлікт, не така мала, як того хотілося б. Основна причина цього пов'язана з так званою розколотістю України, в основі якої є конкуренція двох національних проектів. Один проект, що ґрунтується на українсько-російському консенсусі „Україна – не Росія”, був запущений відразу після проголошення незалежності країни 1991 року частиною української еліти, яка тоді домінувала. Одночасно активізувався й український етнонаціональний проект. Маючи потужний антиросійський компонент в основі запропонованої суспільству колективної політичної ідентичності, етнонаціональний проект не міг не увійти в суперечність із загальнонаціональним проектом, і саме боротьба цих двох проектів утворює основну українську нестабільність. При цьому є

можливість того, що активність антиросійських елементів може посприяти виходу частини російської спільноти з консенсусу, за чим може статися оформлення досить потужної русофільської суб'єктності в українській політиці. Подібний сценарій має чимало аналогів у світовій історії – дискримінація людей за якоюсь груповою ознакою створює умови для їх солідарності з утворенням спільної політичної ідентичності [15]. Саме так і виникла більшість націй Нового часу.

Виникнення ж русофільської політичної суб'єктності при наявності активної антиросійської суб'єктності – це прямий шлях до гострої суспільно-політичної кризи, яка за несприятливого збігу обставин може викликати втручання сторонніх сил для умиротворення конфліктуючих громад, як це вже траплялося на пострадянському просторі. Єдиний спосіб уникнути цього – розвивати загальнонаціональний консенсус, як те радить українській еліті лорд Оуен [16].

У деяких державах, розташованих біля західного кордону Росії (Білорусь, Литва), цілком успішно вдалося інтегрувати російську громаду в загальнонаціональний проект. А етнократії Латвії та Естонії не досягли особливих успіхів у цьому плані. Виникає питання: до якої групи країн примкне за результатами своїх дій українська еліта?

Література:

1. **Іванова М.** Последствия российско-грузинского вооруженного конфликта. Опрос от 23 - 24 августа 2008 г. // Фонд общественного мнения, Отчет. // <http://bd.fom.ru/report/map/d083421>
2. **Кара-Мурза С. Г.** Манипуляция сознанием. М.: Алгоритм. 2000. – 586 с.
3. Потлач // Большая Советская Энциклопедия, в 30-ти томах. – М.: Энциклопедия, 1969 – 78.
4. **Миллер А.** Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – 248 с.
5. **Белковский С. А.** Россия против Запада: война, религия, любовь // АПН, 23.06.2008. // <http://www.apn.ru/publications/article20160.htm>.
6. **Автономов В. С.** Человек в зеркале экономической теории (Очерк истории западной экономической мысли). – М.: Наука, 1993. – 174 с.
7. **Крупкин П. Л.** „Человек Экономический”: Похождения одного мема // АПН, 07.12.2007. // <http://www.apn.ru/publications/article18641.htm>
8. **Гудков Л., Дубин Б.** Иллюзия модернизации: Российская бюрократия в роли „элиты” // Pro et Contra, 2007, Т. 11, № 3, С. 73 – 97 // <http://www.carnegie.ru/ru/pubs/procontra/Vol11num3-06.pdf>
9. **Крупкин П. Л.** „Парашецентризм” как идеология российской элиты: Опыт скана современного элитного психотипа // АПН, 27.06.2008 // <http://www.apn.ru/opinions/article20195.htm>

10. **Черкесов В. В.** Нельзя допустить, чтобы войны превратились в торговцев // Коммерсант, № 184 (3760) от 09.10.2007 // <http://kommersant.ru/doc.aspx?DocsID=812840>

11. **Крыштановская О. В.** Российская элита на переходе. Лекция // Полит.ру, 31.07.2008 // http://www.polit.ru/lectures/2008/07/31/rus_elita.html.

12. Социализм, рынок, империя?.. Выбирая будущее России // ВЦИОМ, Пресс-выпуск № 807 от 08.11.2007 // http://wciom.ru/arkhiv/tematicheskii-arkhiv/item/single/9102.html?no_cache=1&cHash=e2391da2b9.

13. Церковь и нравственность // ВЦИОМ, пресс-выпуск № 402 от 04.05.2006 // http://wciom.ru/arkhiv/tematicheskii-arkhiv/item/single/2578.html?no_cache=1&cHash=7bc6886b2d

14. **Белковский С. А.** Апология Авена // АПН, 30.10.2008 // <http://www.apn.ru/publications/article20932.htm>.

15. **Крупкин П. Л.** Зачем США этнонационализм? // Русский журнал, 19.03.2008 // <http://www.russ.ru/pole/Zachem-SSHA-etnonacionalizm>.

16. Лорд Оуен: Моя порада Україні — визначитися з пріоритетами. Інтерв'ю // День, № 160 от 9.09.2008 // <http://www.day.kiev.ua/251172>

Концепція і парадигми глобального управління

Богдан Юськів,

кандидат економічних наук,
професор кафедри міжнародної інформації
Рівненського інституту слов'янознавства
Київського славистичного університету

Автор піддає аналізу концепцію і парадигми глобального управління. Даючи власну інтерпретацію управлінню глобалізацією, автор визначає суб'єкти і об'єкти глобального управління та розглядає існуючі його парадигми як процес взаємодії основних акторів глобалізації.

Об'єктивна природа процесу глобалізації така, що його неможливо зупинити. Водночас це і не самовідтворюваний чи автоматичний процес, оскільки суперечливість і турбулентність глобалізації потребує активних стабілізуючих, урівноважуючих механізмів управління надскладними глобальними відносинами в інтересах виживання людства.

Історія дослідження глобального управління недовга. Лише з останньої чверті XX століття цій темі присвячували свої праці такі зарубіжні та вітчизняні дослідники, як З. Бауман, У. Бек, З. Бжезинський, Д. Гелбрейт, Е. Гідденс, Р. Кохен, А. Мартінееллі, Д. Осборн, Дж. Розенау, Д. Сорос, Д. Стігліц, І. Уоллерстайн, Е. Азроянц, О. Барабанов, О. Вебер, М. Делягін, Д. Кузьмін, М. Лебедева, О. Панарін, М. Чешков, О. Білорус, М. Долішній, Ю. Павленко, О. Скаленко, С. Телешун, М. Шепелєв, В. Юрчишин. Та все ж вивчення цієї проблематики хибує на фрагментарність. Поки що не вироблено єдиних концептуальних підходів до вивчення глобального управління як політичного і соціокультурного феномена, характеру його впливу на політичний розвиток. Чимало конкретних проблем потребують ретельного аналізу. Саме ці обставини визначають актуальність нашого дослідження.

Метою цієї праці є аналіз концепції і парадигм глобального управління. Завдання дослідження: 1) розглянути аспекти необхідності і можливості здійснення, а також особливості управління глобалізаційними процесами; 2) визначити суб'єкти і об'єкти глобального управління; 3) дослідити природу і парадигми глобального управління.

Необхідність глобального управління

На нашу думку, необхідність здійснення глобального управління пов'язана з такими чинниками, як:

- складність глобалізаційного процесу, який включає багато підпроцесів, що відбуваються як у різних сферах суспільного життя, так і в свідомості людей;
- масштабність глобалізації, її „тяглість” у просторі і часі, коли весь світ сегментований на складові різного ступеня глобалізованості, а ці складові тісно взаємопов'язані і взаємодіють між собою;
- багатооб'єктність і багатосуб'єктність глобалізації: вона не просто поділила світ на тих, хто „глобалізує”, і на тих, кого „глобалізують”, а насправді кожен суб'єкт, маючи власні цілі, тією чи іншою мірою виконує обидві ролі;
- наявність у процесі глобалізації таких чинників, як світ природи з його ресурсами, який на сьогодні вже певним чином замкнувся (географічно, ресурсно, інформаційно) або замикається (інтелектуально, етично тощо) і набув властивості обмеженості та дефіцитності, внаслідок чого став предметом домагань суб'єктів глобалізації в процесі досягнення ними власних цілей;
- множинність і амбівалентність наслідків глобалізації, які закладені в самій її природі.

Наслідком дії перелічених чинників є цілковита невизначеність (незаданість) результатів глобального розвитку, що породжує проблеми варіантності (альтернативності) і ризикованості людських дій, і, відповідно, проблеми вибору в процесі глобалізації. Іншими словами, фактично це перетворює людство на суб'єкт глобального управління.

У зв'язку з цим стає важливим усвідомлення можливості здійснення людиною управління суспільним розвитком і, зокрема, розвитком глобального управління.

Усвідомлення можливості управління суспільним розвитком прийшло понад два століття тому, коли соціальні мислителі почали розуміти, що за змінами суспільних інститутів і способу життя людей вимальовується низка логічно пов'язаних станів. Відтоді, замінюючи одна одну, виникло чимало утопічних ідей управління соціальною динамікою.

Стосовно управління глобалізацією, то, як вважають М. Ільїн та В. Іноземцев, за всіма процесами, що радикально змінили обличчя цивілізації в другій половині XX століття, стоїть фундаментальна тенденція отримання людиною все більшої свободи – економічної, соціальної, політичної, духовної. Відтак метою глобалізації стає „розширення можливостей людини впливати не на окремі сторони соціального прогресу, а на прогрес цивілізації в цілому”, що, у свою чергу, означає, що імператив глобалізації полягає в забезпеченні керованості суспільного розвитку [1, с. 9]. Подібну думку висловлює і М. Шепелев: „Поліфонія глобальних трансформацій змушує не просто осмислювати їх глибинну логіку, але й

ставити і вирішувати питання про можливості суб'єктів історії – людини і суспільства – впливати на їх розгортання, конструювати майбутнє в інтересах свого виживання і розвитку” [2, с. 7].

Особливості глобального управління

Згідно з теорією систем, управління – це цілеспрямований вплив на систему, який забезпечує підвищення її організованості для досягнення того чи іншого корисного ефекту. У такому трактуванні існують принаймні чотири елементи управління: суб'єкти і об'єкти, мета (або цілі) і раціональний набір механізмів та способів досягнення цілей.

Під глобальним управлінням будемо розуміти процес забезпечення глобальними акторами нівелювання негативних і посилення позитивних для людської спільноти ефектів глобалізації шляхом використання засобів і механізмів, які діють на різних рівнях – локальному, національному, регіональному і глобальному.

Оскільки глобальна система є сукупністю структур і процесів життєдіяльності людства в тісній взаємодії з природою, то, з позиції цілей, у глобальному управлінні можна виокремити два виміри: управління глобальними процесами в межах самої людської цивілізації і вимір, який формується на межі „людство – природа”. Ю. Павленко, наприклад, висловлюється так: глобалізація „запроваджує найжорсткіші форми ієрархії співпідпорядкування і пригнічення як у рамках самого людства, ...так і між людством і навколишнім середовищем” [3, с. 687 - 688].

Перший вимір глобального управління, пов'язаний з глобальною структуризацією людської спільноти, має насамперед політичний характер. Однак, на відміну від другого, тут глобальне управління керується зазвичай „внутрішніми” цілями людства, людських спільнот, окремих людей. Для позначення цієї складової глобального управління М. Шепелев використовує термін „мондіалізація” [2, с. 16]. Під нею він розуміє універсальний процес упорядкування соціального буття людства як цілісності, еволюції форм організації міжнародного життя від міжнародного до світового порядку та інституалізації світового порядку в політичній системі мондіалізму. Детермінантою процесу мондіалізації є об'єктивна потреба стабілізації економічної системи глобалізму, у якій на сучасному етапі знаходить своє інституційне оформлення глобалізація як гео економічний процес.

Світовий порядок як спосіб цілераціональної організації міжнародного життя – це формування глобального інституційного середовища через узгодження суперечливих інтересів міжнародних акторів усіх рівнів і типів. Він передбачає наявність правової та етичної системи норм і правил глобальної взаємодії (світове право і глобальна етика), системи глобальних політичних інститутів і процедур політичного узгодження, а також об'єкта впорядковуючих впливів в особі глобального суспільства. Інфраструктура і технології глобального управління спрямовані на

забезпечення потреб глобальної економіки і відбивають ціннісні настанови глобальної культури. Мондіалізація реалізується у формі цілеспрямованої стратегії зміни основ життя людської цивілізації в напрямі її перетворення на об'єкт глобального управління і базується на активному застосуванні політичними суб'єктами технологій свідомого ослаблення традиційних територіальних, соціокультурних, державно-політичних та економічних бар'єрів.

Тобто, з цих позицій, глобальне управління є, насамперед, управлінням політичним, яке здійснює організуючий вплив на світову спільноту і в якому політика виходить за національні межі і набуває глобального (транснаціонального) рівня.

Другий вимір пов'язаний з вирішенням глобальних проблем людства. На „короткозорі” ставлення до біосфери свого часу нарікав основоположник вчення про ноосферу В. Вернадський. На жаль, чимало дослідників або не враховують цього виміру глобального управління, або вважають його лише складовою першого, або розглядають обидва виміри як автономні. Однак саме глобальні проблеми свого часу послужили своєрідними симптоматичними показниками глобалізації, завдяки яким глобалістична проблематика постала на порядку денному людства, і, зрештою, саме звідси виростало сучасне розуміння необхідності глобального управління.

Тут завдання постає винятково жорстко: забезпечити виживання людства. Цілі ж управління можна назвати „зовнішніми”, оскільки вони диктуються самими глобальними проблемами. Досягнення цих цілей має характер обов'язковості і/або вимушеності. Розв'язання цих глобальних питань (або ж досягнення цілей) лежить одночасно у двох багатовимірних просторах: соціально-політичному та економічно-природно-технічно-технологічному. З першим пов'язані рішення, спрямовані на здійснення на різних рівнях (локальному, регіональному, глобальному) змін у соціально-політичних відносинах, необхідних для вирішення проблем, чи створення відповідних умов для їх вирішення. Ці політичні рішення поєднуються з конкретними економічними, техніко-технологічними чи іншими рішеннями, що відповідають сутності проблеми.

Прикладами глобальних проблем, які мають неполітичний характер, але які неможливо вирішити з використанням лише традиційних інституційних заходів, є транскордонні забруднення, глобальне поширення збудників захворювань, зокрема – ВІЛ/СНІДу, діяльність злочинних конгломератів тощо.

Оскільки глобальні проблеми необхідно вирішувати глобально, залучаючи до цієї справи різнорівневих акторів, то саме соціально-політичні рішення набувають особливої ваги. М. Шепелєв, загалом приділяючи увагу лише першій складовій глобального управління, тим не менше констатує: „Будучи усвідомленою, вона (ситуація глобального ризику – **Б. Ю.**) перетворює те, що вважалось неполітичним, у політичну проблему, потребує його політичної рефлексії. Наявність і усвідомлення

можливості вибору робить глобальну ситуацію трансформації цивілізації перш за все політичною ситуацією, вимагає політичної оцінки та політичних рішень” [2, с. 8].

Отже в умовах глобалізації управління розглядається, передусім, як політичний імператив. У цілому політичний характер глобального управління пов'язаний з [4, с. 167 - 168]: виробленням і прийняттям найзагальніших стратегічних рішень; масштабами соціального впливу управлінської діяльності та її інтегруючим спрямуванням; потребою реагувати на ситуації, що швидко змінюються, застосовуючи специфічні політичні засоби і технології.

Зазначимо, що глобальне управління стосується не лише політичної складової глобалізації, а й, на думку М. Ільїна та В. Іноземцева [1, с. 7], всіх її неполітичних аспектів, де існують загальні критерії управління: раціоналізація, рефлексивність тощо. Керованість властива їм настільки, наскільки для досягнення політичних цілей враховується їхня специфіка. Для кожної проекції реальності – економіки, соцієтальності і культури – можуть бути виокремлені свої імперативи і підстави розвитку. Так, для соцієтальності – це отримання нових форм спільності, включаючи складні мережні утворення, і головне – поява нового типу суб'єктності: для культури – становлення мультикультуралізму і формування спільної інтегральної рамки „світової культури” як найважливішого засобу культурного розвитку, для економіки – використання нових ресурсів розвитку знань або, якщо ширше, неординарних здібностей та умінь.

Суб'єкти і об'єкти глобального управління

Як ми вже говорили, будь-яке управління передбачає наявність суб'єкта і об'єкта управління. Суб'єктів глобального управління можна поділити на дві групи: 1) національні держави, які „дісталися у спадок” від попередніх часів, 2) нові претенденти на владу. До останніх П. Гай зараховує світовий ринок, соціально-політичні мережні структури, наддержавні і місцеві органи управління [4].

Детальніше визначає суб'єкти глобального управління Дж. Розенау [5]. До них він відносить не лише офіційні інститути й організації, які створюють і підтримують (або не створюють і не підтримують) правила і норми, що управляють світовим порядком (державні інститути, міжурядова співпраця тощо), але й усі організації і групи впливу (від багатонаціональних корпорацій, транснаціональних соціальних рухів до безлічі неурядових організацій), які добиваються цілей, досягнення яких залежить від транснаціональних владних інститутів.

За основу класифікації суб'єктів глобального управління президент Міжнародної соціологічної асоціації А. Мартінееллі бере принципи діяльності. Враховуючи, що істотними принципами соціальної інтеграції і соціальної регуляції (способи координації дій, розподілу ресурсів, структуризації конфліктів) є влада чи ієрархічний контроль, обмін чи

координація у формі трансакцій, солідарність чи нормативна інтеграція, він так характеризує основних акторів глобального управління: 1) міжнародні ринки і транснаціональні корпорації як інститути, що діють, хоча й не завжди, за принципом обміну; 2) національні держави, міжнародні організації та наднаціональні одиниці як інститути, які діють переважно за принципом легітимної влади; 3) колективні рухи й епістемні спільноти як інститути, що діють переважно за принципом солідарності [6, с. 4].

Зрозуміло, що кожен актор має власні цілі і репрезентує певний пласт світової спільноти. Однак разом вони складають спільну та єдину інституційну і функціональну основу глобального управління. Характеризуючи її, А. Мартінеллі пише: „Ринки, держави, спільноти і конфліктують (у випадку глобальних ринків, що руйнують і суверенітет держави і комунітарні традиції) і співпрацюють різними способами, забезпечуючи механізми глобального управління” [6, с. 8].

У процесі глобального управління значну і з часом все важливішу роль відіграє ще один специфічний актор – природа. Це „мовчазний”, але безкомпромісний і безжалісний актор, який проявляє себе у формі реакції на діяльність людей через глобальні виклики, на які не відповідати не можна. Глобальні виклики змушують інтегруватися всіх інших глобальних акторів і реагувати у властивій для кожного актора манері дій.

Що стосується визначення об’єкта глобального управління, то тут теж є певні розбіжності. Наведемо лише два приклади.

Типову для багатьох науковців позицію демонструє М. Шепелев, який вважає об’єктом управлінської діяльності глобальне суспільство. Однак тут же він визнає, що глобальне управління має „своїм предметом як економічні, соціальні, культурні, так і власне політичні відносини і процеси”, а за мету – „здійснення впливу на спрямованість розвитку глобального суспільства, окремих його сегментів та глобальних відносин у системі „суспільство – природа” [8, с. 169, 205].

Більш коректною, на нашу думку, є позиція радника Міжнародного фонду соціально-економічних і політологічних досліджень О. Вебера, який чітко протиставляє глобальне управління державному, оскільки це „управління процесами (у суспільстві, у біосфері), а не територіями” [7, с. 25].

На нашу думку, тут варто розрізняти два поняття: об’єкт глобалізації і об’єкт глобального управління. Об’єктом глобалізації є глобальне суспільство, яке формується, а об’єктом глобального управління – процеси глобалізації, що охоплюють усі сфери діяльності цього суспільства (політичні, суспільні, економічні, культурні, екологічні тощо).

Парадигми глобального управління

У процесі глобалізації поступово вималювалися дві парадигми реалізації глобального управління. В англomовній практиці і теоретичних дослідженнях вони називаються „global government” і „global

governance”.

Перша парадигма стала безпосереднім наслідком практики управління на рівні національної держави. Згідно з нею, управління – це певний бюрократично-адміністративний (загалом – довільний) процес, який здійснюється під керівництвом держави, функції якої зазвичай зосереджуються в межах певного регламентуючого чи керівного органу, що ухвалює рішення. Такий підхід можна також назвати „владним”, оскільки він здійснюється в межах наданих йому повноважень, регламентуючи способи функціонування тих чи інших інститутів, поведінку окремих індивідів і груп людей. Щодо глобалізації, то управління – „government” передбачає створення певного центру (наприклад, світового уряду), який би здійснював „державне управління” у планетарному масштабі.

Ще задовго до „винайдення” концепції „global governance” стало зрозуміло, що складні проблеми неможливо ефективно вирішувати в межах лише державного підходу. „Дві світові війни поставили держави перед необхідністю невідкладно створити наднаціональні, надрегіональні і надблокові системи управління, якими спочатку була Ліга Націй, а потім ООН. Неспроможність цих організацій забезпечити міжнародну безпеку в розділеному світі постійно підштовхувала соціальну і політичну думку до пошуку принципів і формул досконалішого світового порядку. Після Другої світової війни багато вчених вважали, що для вирішення цієї проблеми необхідно передусім вдосконалити діяльність ООН як органу, що „править” на зразок „світового уряду” [9, с. 208]. Ще одним „шляхом” було створення ЄС, який став чимось середнім між використанням наднаціональних і міждержавних інститутів і який передбачає розв’язання проблем через саморегулювання та „багаторівневе” європейське управління.

Однак усе вело до того, що управління, централізоване, вертикально-ієрархічне, з одного боку, і „консensusне”, з іншого боку, здійснювати неможливо. Ефективнішим буде створення спільнот політичної взаємодії, які виражають інтереси якомога ширшого кола представників людства на принципово інших засадах.

Як зазначає Г. Кляйнштойбер [10], „старі” методи управління вироблялися в часи, коли громадяни і громадянське суспільство ще не були самостійними суб’єктами, які володіють певною компетенцією, досвідом і знаннями. Тому в межах таких регламентаційних схем управління не було місця „громадськості”, зокрема в особі неурядових організацій.

Такої ж думки дотримується і К. Кільюнен: „Глобальні питання вимагають глобальних відповідей. На політику слід поглянути під новим кутом зору. У світі, який інтегрується і стає все тіснішим, громадське ухвалення рішень, правові відносини, громадянство і демократія не можуть більше розглядатися з позицій національної держави. Потрібен наднаціональний і глобальний спосіб управління справами. Предметом розгляду мають стати альтернативи, які пропонуються пост-національно-державною демократією” [11, с. 181]. Такою альтернативою стала модель

особливого типу управління – „global governance” (управління без уряду). Концепція управління-„governance” уперше з'явилася в 1980-х роках в процесі діяльності бізнесових компаній як підстава для впровадження норм належної поведінки задля розширення можливостей бізнес-менеджменту за рахунок зв'язків з громадськістю і підвищення транспарентності процесів ухвалення рішень.

Зазначимо, що нова концепція глобального управління виникла не на голому ґрунті. Н. Швейкіна вказує на три її теоретичні джерела [12, с. 24 – 29]: теорію організацій, теорію міжнародних режимів і теорію глобальних змін (трансформацій). Окрім того, важливими для розуміння і дослідження глобального управління є традиційний історичний підхід, а також два нові, особливо популярні нині в науковому середовищі підходи – мережний і неінституційний.

Термін управління-„governance” стали використовувати для аналізу міжнародних відносин як віддзеркалення того факту, що, за браком системи глобального управління, ухвалення плідних рішень перетворюється на вкрай складний процес взаємодії урядів окремих держав, всесвітніх організацій на кшталт ООН, суб'єктів економічної діяльності і неурядових організацій. З початку 1990-х років представники громадянського суспільства активно залучаються до участі у всесвітніх конференціях під орудою ООН з питань навколишнього середовища, становища жінок, проблем охорони здоров'я тощо. Такі конференції можна вважати показовим прикладом нового типу управління [10].

Англійське слово „governance” багатозначне, точного його аналогу в українській мові немає. Що стосується глобалізації, то Т. Мусієнко ідентифікує чотири смислові його значення: інтернаціональна взаємозалежність, соціокібернетична система, нова політична економіка і мережні структури [13]. Усі ці значення стосуються управлінських технологій, у межах яких здійснення управління фрагментоване і розподілене серед ширшої групи акторів, ніж це було в минулому. Відтак жоден з акторів не може одноосібно контролювати результати діяльності, а саме управління уявляється як процес координації та примирення акторів на основі різних погоджувальних процедур. Доречною тут видається думка М. Чешкова: стихійний характер глобалізації „піддається не стільки управлінню, скільки скеруванню через світові інститути з певними державними функціями і через множину взаємодоповнювальних засобів управління” [14, с. 192 – 193].

Деякі дослідники дотримуються думки, що термін „governance” означає перехід від державоцентричної моделі управління як „government” – управління до моделі, у межах якої відбувається ширший розподіл влади й авторитету влади. Дистрибуція влади й авторитету розглядається як чинник стримування одноосібного управління окремої держави. Акцент на процесуальному характері управління виражає потребу в нових інституційних формах управління і взаємозв'язку державного та

громадського рівнів у здійсненні управлінської діяльності, що забезпечує появу нових форм захисту суспільних інтересів.

Т. Мусієнко вважає, що парадигма управління-„governance” у значенні управління і координації дій політичних акторів має подвійне значення. З одного боку, вона виражає факт адаптації держави до середовища, що змінюється, як це було наприкінці ХХ століття, з іншого боку – теоретичну і концептуальну репрезентацію координації соціальних систем і, значною мірою, виражає роль держави в цьому процесі.

Звернемося до Дж. Розенау, який одним з перших використав термін „governance”, запозичивши його з теорії організацій. Ось як він тлумачить його: „...governance включає діяльність урядів, але також і будь-яких інших акторів, які вдаються до управлінських механізмів для здійснення своїх запитів, загальних цілей, директив і політики” [16, с. 205]. Сьогодні, зазначає політолог, світ дуже розпорошений і фрагментований, процес управління стає все більш децентралізованим. Ієрархія не скасовується, але самі взаємовідносини між акторами, задіяними в процесі ухвалення рішень, стають гнучкішими і передбачають новий тип субординації.

Співвідношення між двома парадигмами, на нашу думку, добре видно з наведеної нижче **таблиці**. Вона наочно демонструє, на яких рівнях управління діють актори.

Управління, що здійснюється національною державою, хоча і є основним (центральним), однак існує набагато більше управлінських дій, які відбуваються за межами цієї діяльності. У цьому проявляється складність глобального управління. І ця складність не стільки географічна, скільки визначається особливістю управління на кожному рівні і взаємозв'язку з іншими діями. Відтак глобальне управління має на увазі не усунення національної держави зі світової арени, а необхідну трансформацію її діяльності, а також створення нових сфер для глобалізації та управління, тобто розширення меж простору політичного управління. З цих позицій управління-„government” можна вважати однією з локальних складових управління-„governance”.

Таблиця

Сфери здійснення/поширення глобального управління

Рівень глобального управління	Сфера поширення діяльності акторів глобального управління		
	Комерційний сектор	Державний сектор	Сектор діяльності НДО
Наднаціональний	Транснаціональні корпорації	Міжнародні і міждержавні організації	Асоціації НДО

Національний	Національні корпорації	Національні держави	Національні НДО
Місцевий	Місцевий бізнес	Місцеві органи влади	Місцеві НДО

Джерело: [15].

Наведемо основні властивості глобального управління, які визначили німецькі вчені і які напрочуд добре резюмують наші дослідження і майже збігаються з нашими висновками.

1. Поліцентричність, пов'язана з тим, що не існує верховної інстанції, і з так званою системою „розподілених суверенитетів”, яка передбачає колективні пошуки рішень і взаєморозуміння урядів країн, включених до глобальної спільноти.

2. Пліуралістичність, багатосторонність, яка означає наявність у ньому різних учасників – урядів, міжнародних і неурядових організацій, підприємницьких структур. Науковці зазначають, що глобальне управління здійснюється не лише урядами: для утвердження глобалізації необхідно мобілізувати потенціал приватних акторів, економіки, профспілок, неурядових організацій. „Global governance” не може бути ні ефективним, ні легітимним без знання підприємницьких структур і недержавних організацій про майбутні проблеми, комплексні взаємозв'язки в процесі дії, технологічну динаміку розвитку і різні можливості рішення, а також без функцій визначення порядку денного, контролю, здійснення моніторингу і роботи з громадськістю, властивих неурядовим організаціям.

3. Розмаїття форм міжнародного співробітництва між громадським і приватним сектором і колективний пошук розв'язання проблем. Це проявляється в тому, що кожен з міжнародних акторів використовує властиві йому форми і засоби вирішення міжнародних і глобальних проблем.

4. Специфіка предмета і методів глобального управління зумовлюється тим, що воно перебуває на перетині національних інтересів і владних відносин, а тому спільне розв'язання проблем шляхом співробітництва, спільні зусилля і співучасть є необхідними механізмами регулювання глобальних взаємозалежностей і проблем.

5. Багаторівневість глобального управління, яке свідчить, що проблеми виходять за межі держав, і глобальні проблеми вирішуються не лише на глобальному рівні і не лише міжнародними організаціями чи міжнародними режимами. Вирішальним є те, що багато проблем потребує політичних відповідей на всіх рівнях – від локального до глобального.

6. Інституційна інноваційність, зумовлена глибинними трансформаціями, що виникають в результаті реалізації глобального управління, і яка проявляється в перетворенні інституцій і структур, які існують на

локальному, національному і регіональному рівнях, на життєздатну і продуктивну глобальну політичну систему [17].

Порівнюючи дві парадигми глобального управління стосовно їх популярності в суспільстві, зазначимо, що нову парадигму широко підтримують насамперед теоретики, тоді як практики ставляться до неї радше як до перспективного „інтелектуального проекту” і віддають перевагу традиційній парадигмі. Тим не менше, саме глобальне управління-„governance”, засноване на пріоритетах співробітництва і взаємодопомоги, може стати тією парадигмою, що скеровуватиме глобалізацію в межі всезагального демократичного розвитку. Більше того – „паростки” такого управління вже простежуються.

Таким чином, здійснений нами аналіз свідчить, що нині глобальне управління перебуває на стадії концептуального становлення і потребує вдосконалення понятійного апарату.

Література:

1. **Ильин М. В., Иноземцев В. Л.** Введение // Мегатренды мирового развития. – М.: Экономика, 2001. – С. 7 - 25.
2. **Шепелєв М. А.** Глобалізація управління як мегатенденція сучасного світового розвитку. – К.: Генеза, 2004. – 512 с.
3. **Павленко Ю. В.** История мировой цивилизации. – К.: Фенікс, 2002. – 760 с.
4. **Гай П.** Глобализация, управление и его институты // Отечественные записки. – 2004. – № 2. – <http://www.strana-oz.ru/?numid=17&article=808>
Дата просмотра: 2008.01.30.
5. **Rosenau J.** Along the Domestic-Foreign Frontier. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – 488 p.
6. **Мартинелли А.** Рынки, правительства, сообщества и глобальное управление (Доклад XV Конгрессу. Часть I) // Социологические исследования. – 2002. – № 12. – С. 3 - 14.
7. **Вебер А.** Быть или не быть... Глобальное управление как мировая проблема // МЭ и МО. – 1993. – № 4. – С. 16 - 29.
8. **Шепелєв М. А.** Теоретико-методологічні засади політологічного аналізу глобалізації управління: Дис. ... докт. політ. наук: 23.00.04 / Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, спец. рада Д.76.051.03. – Чернівці, 2007. – 419 с.
9. **Игрицкий Ю. В.** Национальное государство под натиском глобализации // Pro et Contra. – Том 4. – № 4. – Осень 1999. – С. 203 - 211.
10. **Кляйнштойбер Г. Й.** Интернет: между регулированием и управлением // Справочник по свободе массовой информации в Интернете. – С. 61 - 76. – www.osce.org/item/13570.html?ch=93&lc=RU
Дата останнього доступу: 2008.02.11.
11. **Кильюнен К.** Управление глобальными процессами // Глобализация:

Контуры XXI века: Реф. сб. Ч. I. – М.: РАН ИНИОН, 2002. – С. 173 – 181.

12. **Швейкина Н. С.** Глобальное управление как предмет политологического исследования: концептуальные характеристики // Пространство и время в мировой политике и международных отношениях: материалы 4 Конвента РАМИ. Т. 9: Перспективы надгосударственного управления в глобальном и региональном масштабе / Российская ассоциация международных исследований. – М.: МГИМО-Университет, 2007. – С. 24 – 29.

13. **Мусиенко Т. В.** Социокультурные и политические проблемы глобального развития // CREDO NEW. – 2004. – № 3. – http://www.orenburg.ru/culture/credo/03_2004/9.html

14. **Чешков М.** Глобалізація: сутність, сучасна фаза, перспективи // І. – 2000. – № 19. – С. 178 – 194.

15. **Keohane R. O., Nye J.** Introduction // Governance in a Globalizing World / John D. Donahue and Joseph S. Nye Jr., eds.; Brookings Institution Press and Visions Of Governance In The 21st Century. – Washington: Brookings Institution Press, 2000. – Pp. 1 – 41. – www3.brookings.edu/press/books/chapter_1/governance.pdf Дата останнього перегляду: 2008.02.18.

16. **Rosenau J. N.** Governance // Global Governance: Critical Concepts in Political Science / Ed. by T. J. Sinclair. – London-New York: Routledge, 2004. – Pp. 179 – 209.

17. Необходима политика обеспечения мирового порядка // Internationale Politik / Германское общество внешней политики. – 1998. – № 11. – <http://www.deutschebotschaft-moskau.ru/ru/bibliothek/internationale-politik/1998-11/article05.html> Дата последнего доступа: 2005.10.01.

Національна держава: імператив трансформації

Ірина Алексєєнко,

доктор політичних наук,

завідуюча кафедрою теорії та історії держави і права

Запорізького національного технічного університету

Еволюційні зміни в природі суверенітету породжують проблему перегляду ролі національної держави як головного актора світової політики, переосмислення понять „зовнішня політика” та „національний інтерес”. Глобалізація призводить до появи нових форм управління – безособових дій ринку, або приватних, „вільних від суверенітету акторів” (ТНК, транснаціональних спільнот і міжнародних організацій). Автор дотримується думки, що глобалізація не перетворює національну державу на застарілий інститут міжнародної політичної системи, хоча чимало аналітиків доходять висновку, що розподіл владних повноважень у межах міжнародної системи стає більш дифузним [1, с. 31].

В сучасних умовах держава не завжди є єдиною одиницею аналізу. Однак, на нашу думку, необхідно враховувати те, що вона ніколи і не була єдиним актором міжнародних відносин. Її винятковість була теоретичною моделлю, що ґрунтувалась на вестфальській інтерпретації міжнародних відносин. Водночас держави залишаються, як і раніше, основними акторами міжнародної системи. Поведінка інших акторів (включаючи ТНК та міжнародні організації) багато в чому визначається рішеннями держав.

Усі держави мають певний набір мінімальних завдань щодо збереження своєї територіальної і політичної цілісності. Конкретна стратегія тієї чи іншої держави визначається структурними факторами – розподілом влади у світовій системі та її місцем у цьому розподілі. У межах цих структурних умов зовнішньополітична стратегія може зазнавати впливу таких внутрішніх факторів, як ідеологія, групи тиску, відносини між державою і суспільством. Слід враховувати й неоднозначність самого поняття „держава”. Існують різні типи держав з різними можливостями, відтак вони виконують у світовій системі дуже різні функції. Можна визначити

три типи держав: вестфальські, недостатні та поствестфальські.

Для сучасних вестфальських держав суверенітет – це більше, ніж формальний юридичний ярлик. Держава має здатність до самоврядування, володіє економічною ресурсною базою й можливостями захистити себе військовими силами. Вона володіє монополією на використання засобів насильства. Військові можливості вестфальської держави спрямовані проти зовнішніх ворогів. Така держава є державою-нацією. Суверенітет вибудовує „стіну” між власним суспільством та іншими суспільствами. Однак суверенітет як такий більше не є гарантією міжнародної легітимності [2, с. 65]. Військова сила була основою для еволюції інституціональних форм сучасної суверенної держави-нації. Спроможність захищати свою територію військовими силами лежала в основі концепції суверенної державності. Нинішня ж військова глобалізація ставить державний суверенітет і автономність держави під сумнів.

Інші держави, міжнародні організації, такі актори, як міжнародні неурядові організації, рух із захисту громадянських прав тощо іноді заперечують державну монополію на організоване насильство. Один з проявів цього – спроби розглядати вимоги повстанських рухів як легітимні та вести з ними діалог. Для прикладу можна навести міжнародне визнання Палестинської держави і Тайваню. Подібні дії порушують принцип невтручання у внутрішні справи інших держав.

Проявом цієї тенденції є і так звані нові війни, або війни „третього типу”, в яких роль держави значно зменшується. За визначенням М. Калдор, „нові війни” відрізняються від національних війн, у яких держава відіграє головну роль. Вони ведуться недержавними акторами. Їх мета – заперечити легітимність держави. Ведення бойових дій не пов'язується з використанням ієрархічно організованої армії. Економічна та політична підтримка, як правило, має транснаціональний характер. Центральною характеристикою таких війн є ерозія державної монополії на легітимне насильство.

Поряд із суверенітетом та ексклюзивною територіальністю інститут громадянства багато в чому визначає специфіку вестфальської держави. В західній традиції він забезпечує певну підзвітність держави громадянам за допомогою виборчого і законотворчого процесу. Поки що не цілком зрозуміло, як таку підвідомчість можна забезпечити на глобальному рівні. Нині набуває широкого використання концепція так званого економічного громадянства. Вона стосується глобальних економічних акторів. Згідно з цією концепцією, до глобальних фінансових ринків переходять функції підзвітності, зазвичай асоційовані на національному рівні з громадянами. Однак, попри це, поки що ми не маємо світового порядку в розумінні загального порядку, де всі індивіди мають однакові права. Маємо міжнародний порядок, що ґрунтується на системі суверенних вестфальських держав [3, с. 103].

З втратою державою контролю над економікою відбувається

революційна трансформація глобальної системи безпеки. Країни, що відмовляються брати участь у глобальній економіці, все більше відстають від її учасників. Із збільшенням цього відставання вони можуть вдаватися до воєнної агресії й тероризму. Найчастіше той, хто не користується плодами глобалізації, звинувачує в цьому не себе, а зовнішні сили [4, с. 27].

Перша і, мабуть, найважливіша функція вестфальської держави (спочатку в абсолютистській, а потім і в національній формі) – це організація простору. Громадський порядок пов'язаний з територіальним визначенням суспільства. В межах держави він означає ієрархію юрисдикції від центрального уряду до нижчих рівнів. Територіальна прив'язка суспільства до конкретного місця була важливим фактором не тільки в економічній організації, а й у відносинах між державами. Захист території став основним обов'язком держави, оскільки загроза територіальній цілісності сприймалась як виклик громадському порядку і державній владі. Та хоча жодна з цих тенденцій не усунула ключової ролі, яку держава відіграє на світовій економічній арені, в багатьох частинах світу кордони перестали бути бар'єрами, а перетворилися на місце співпраці.

З іншого боку, боротьба, скажімо, Індії проти кашмірських сепаратистів, або заяви КНР, що проблема Тайваню є її внутрішньополітичною проблемою і може бути розв'язана будь-якими способами, які КНР вважатиме доцільними, є прикладами захисту принципу непорушності кордонів. Таким чином, тоді як у більшій частині постіндустріального світу кордони вже не є такою проблемою, як раніше, в інших частинах світу вони відіграють важливу роль. Прикордонні конфлікти в цих регіонах залишаються однією з головних причин можливих війн. Крім того, сама глобалізація підвищує значення кордонів для країн, які прагнуть захистити себе від її небажаних наслідків.

Державні кордони нині зазнають тиску скоріше зсередини, ніж ззовні. Сепаратизм, що вивільнився з лецят твердої дисципліни часів „холодної війни”, перетворився на серйозну проблему в багатьох куточках світу.

Територіальна функція держави нерозривно пов'язана з економічною функцією. Саме суверенна держава виробила систему юридичних прав і політичних гарантій відносин власності. Держава також відповідає за обіг товарів, стандартизацію міри обміну (грошей), надання інфраструктури для промислового розвитку.

Воєнна промисловість до кінця XX століття теж стала елементом національного суверенітету. Хоча концентрація військового виробництва на національному рівні велася з часів закінчення Другої світової війни, а в Європі – з 1950-х років, тенденція до глобалізації воєнної промисловості відноситься до кінця „холодної війни” – після того, як оборонні бюджети стали зменшуватися, а національні пріоритети переосмислювалися. Іншим фактором, що сприяв глобалізації, було відставання воєнного виробництва від цивільного в технологічних інноваціях та ефективності

виробництва. В результаті між 1990-ми й 2000-ми роками світове воєнне виробництво консолідувалося в чотири основні підрядники і невелику групу спеціалізованих постачальників підсистем.

Існують і стабілізуючі функції вестфальської держави. Вона має розв'язувати (або хоча б згладжувати) суперечності між конфліктуєчими економічними інтересами і водночас підтримувати легітимність процесу. В періоди ж динамічних суспільних та економічних змін держава має створювати систему правових та адміністративних важелів для мінімізації наслідків політичного чи електорального конфлікту [5, с. 24 – 25].

Відзначаючи слабкість держави, слід назвати наступні проблеми. Перша з них – економічна. Держава не має когерентної національної економіки, здатної підтримувати необхідний рівень добробуту населення. Друга проблема пов'язана з державними інститутами та їх легітимністю. З одного боку, державні інститути слабкі, з іншого ж боку – влада зосереджена в руках державних еліт, які використовують свої позиції для отримання особистих переваг.

Хоч такі держави формально й мають атрибути суверенітету, вони вже не можуть, наприклад, контролювати імпорту зброї, людей і наркотиків на свою територію. При цьому далеко не всі держави виступають проти посилення транснаціональних злочинних організацій. Альянси між цими організаціями і так звані держави-паріями можуть становити серйозну загрозу, особливо при поширенні ядерної зброї. Держави звичайно досить добре підготовлені до протидії таким загрозам, що виходять від інших держав. Однак коли загроза виходить від „несуверенної” діючої особи, дуже важко виробити ефективні інструменти й стратегії протидії.

Слабкі держави часто розташовані в нестабільних регіонах. І внаслідок своєї слабкості вони стають джерелом додаткової нестабільності. Поява значної кількості нових держав після Другої світової війни пояснює виникнення слабких держав, ознаки державності яких досить спірні. Багато суверенних держав-членів ООН мають річний прибуток менший, ніж деякі великі корпорації чи неурядові організації. Те, що після французької революції держава-нація стала єдиною формою політичної організації, тоді як інші форми (міста-держави, протекторати тощо) зникли, пояснює теперішню небезпечну ситуацію. Можливо, відновлення проміжних форм може бути розв'язанням багатьох проблем сучасності. Це особливо актуально для періодів, коли боротьба за контроль над державною владою є основною причиною збройних конфліктів.

У недостатніх державах найбільш помітно проявляється приватизація багатьох державних функцій. Можна провести паралелі з британськими, голландськими та французькими підприємствами XVII століття. Голландська західна індійська компанія в Бразилії мала флот, армію і суверенне право вести війни. Голландська і Британська східні індійські компанії перебували в схожій ситуації. Нинішнє співіснування корпорацій,

воєнізованих формувань, наркоділків та регулярної армії і поліції в деяких районах Колумбії, поява таборів біженців в інших країнах (від Перу до Мексики), організація тіньових економік, контрольованих повстанцями й приватними особами в зонах затяжних конфліктів і громадянських війн, поширення приватних армій є свідченням тенденції зменшення ролі держави як єдиної дійової особи у виконанні державних функцій.

На сучасному етапі глобалізації стають досить поширеними збройні рухи різних типів з різними цілями, які прагнуть встановити й іноді встановлюють контроль над частиною території. Для прикладу можна назвати квазіавтономний уряд Абхазії на території Грузії, управління частиною турецької території курдами. Головне в діяльності повстанських рухів – це так звана символічна атака на державу. Ці рухи встановлюють власні податки, випускають власні паспорти та інші документи, що засвідчують особу, тощо. Вони створюють альтернативні соціальні структури (школи, лікарні, кредитні установи), мають альтернативні поліцейські сили та здійснюють набір у власні армії [6, с. 7 - 8].

Ідея приватизації зовнішньої політики є ще більш радикальною, ніж приватизація деяких елементів оборонної політики. В західній політичній традиції зовнішня політика вважалася найбільш почесною частиною політики. Її метою був захист державних інтересів, що визначалися *raison d'état*. Приватизація полягає в лобюванні інтересів іноземних держав приватними фірмами і у використанні приватних каналів для переговорів під час вирішення конфліктів (Південна Африка, Мозамбік).

Глобальні сили „згори” (економічні, технологічні, культурні) змушують держави, навіть сильні, переглядати значення суверенітету. Простір для маневру для слабких держав значно обмежується як їх внутрішнім становищем, так і сильнішими державами. Більше того, багато держав зустрічаються з викликами „знизу”, оскільки групи населення, які визначають себе як народ чи навіть націю, вимагають більше прав на самовизначення.

Можна погодитися з думкою С. Стрендж про те, що держави (навіть недостатні) не стали зовсім застарілими інститутами. Однак вони все більше стають „порожніми”, „дефектними” інститутами [8, с. 270].

У ситуаціях, коли держави воліють обмежувати свій суверенітет через міжнародні угоди, то маємо справу з поствестфальською, або постмодерною державою. Така держава звичайно пов'язана з: а) глобалізованою економікою; б) багаторівневим управлінням і послабленням ідентичності, пов'язаною з державою-нацією; в) багаторівневим міждержавним співробітництвом [9, с. 31 - 33].

Може здатися, що горизонтальна організація світової економіки вступає в суперечність з вертикальною організацією міжнародного політичного порядку. Однак ця суперечність (яка справді існує) не описує повною мірою складність ситуації, оскільки припускає, що економічна сфера відокремлена від політичної. Взаємопроникнення національних

економік спостерігається в умовах триваючої фрагментації системи суверенних держав. Взаємодія між цими тенденціями, що посилюють одна одну, викликає нерівномірність розвитку як в межах окремих країн, так і регіонів і світу в цілому. Тому основна суперечність існує не між цілями держави-нації і стратегіями транснаціонального капіталу, а скоріше всередині кожного суспільства. Результатом такої ситуації стає поступове „розмивання” кордонів між національним і світовим ринками, між внутрішньою і зовнішньою політикою.

Глобальні процеси та інститути завоюють державу-націю і, як наслідок, усувають концептуальні й територіальні кордони, завдяки яким традиційно підтримувалися теорія і практика державного суверенітету. Однак слід відзначити, що глобальні інститути не заміняють нації. Вони створюють межі, в яких держави можуть взаємодіяти з новими конкурентами та пристосовуватися до нової політики.

Економічна глобалізація не просто „пригнічує” значення національної держави. Вона підриває основи конкретної форми перетинання суверенітету й території, що виражається в сучасній системі держав. Особливо важливим для легітимності держави-нації є її нездатність виконувати свої зобов'язання як держави загального добробуту через інтеграцію виробництва і споживання в межах глобально взаємозалежної системи, а також через процес реструктуризації капіталізму. Криза держави-нації та інститутів громадянського суспільства, що виникли в промислову епоху, підриває інституціональну здатність виправляти соціальні незбалансованості, котрі виникають внаслідок ринкової логіки [9, с. 162].

Транснаціональний характер визначення сфери політичного в поєднанні з приватизацією низки державних функцій звужує роль держави у визначенні суспільних справ. У цих умовах легітимність монополізації державою насильства послаблюється. Водночас зменшується й здатність держав використовувати організоване насильство.

Одночасно з послабленням здатності політичних лідерів контролювати події у своїх країнах глобалізація послаблює і їх готовність брати на себе відповідальність. Хоча держави й залишаються суверенними, багато їх керівників воліють делегувати частину своїх повноважень „нагору” – міжнародним інститутам – через необхідність нових правил управління глобальними транзакціями й боротьби з глобальними загрозами. Владні повноваження віддаються також і „вниз” – місцевим групам і приватним особам, які, використовуючи нові інформаційні технології, отримують інформацію безпосередньо з її джерел і самі стають її виробниками. Влада відходить і до неурядових організацій, коло яких розширюється (від корпорацій до екологічних організацій). Таким чином, усередині самих країн нормою стає плюралізм. Групи тиску однієї країни можуть співробітничати з подібними групами в інших країнах. Відтак головними політичними акторами стають глобальні політичні мережі, що являють

собою альянси урядових агентств, міжнародних організацій, корпорацій, неурядових організацій та інших суспільних груп. Інформаційна технологія дає змогу цим мережам зростати і здійснювати вплив, який за своїми масштабами є непропорційно великим порівняно з їх розмірами.

Отже, на думку деяких аналітиків, нова система владних відносин характеризується плюралізмом джерел влади. Держава-нація є лише одним з таких джерел. Колишній механізм – міжнародні відносини національних урядів – поволі втрачає свою актуальність, а справжня конфігурація влади у світі стає властивістю інших, впливовіших структур.

Після краху старого порядку розпочався перехідний період. Він характеризувався двома суперечливими тенденціями – економічною і політичною. В економічній сфері ринки мають тенденцію до інтеграції, економічної глобалізації, створення всесвітнього ринку. Причому це стало наслідком не тільки усунення торговельних бар'єрів у межах Світової організації торгівлі, а й інформаційних технологій та дешевого транспорту, які сприяють циркуляції товарів, людей, інформації і кредитів. Водночас у політичній сфері держави перебувають у процесі фрагментації. Націоналізм переживає піднесення. Глобалізація зменшує роль держави, посилюючи політичні ресурси груп, які прагнуть обмежити використання державних повноважень на ринку [10, с. 51].

Коли говорять про фундаментальну зміну природи міждержавного суперництва, то мають на увазі те, що в минулому держави боролися за контроль над територією і розташованими на ній ресурсами. Сьогодні ж держави все більше конкурують за ринкові частки у світовій економіці. В цьому суперництві територія вже не є основою для виробництва суспільного блага. Природні ресурси можуть допомагати в цьому суперництві, а їх брак – погіршувати становище країни. Однак вони вже перестали бути визначальним ресурсом влади.

На сучасному етапі держави конкурують за залучення капіталу для виконання своїх програм розвитку. Транснаціоналізація ринків ще більше посилила позиції глобальних фірм. Вона посилила також потребу держав бути привабливими для них. Знову ж виникає диспропорція. Одні держави можуть набагато успішніше використовувати свої повноваження і ресурси у взаєминах з фірмами, ніж інші, тоді як „дипломатичні відносини між державами і фірмами” все більше домінують над міждержавними дипломатичними відносинами. Внаслідок такої конкуренції природа держав та їх поведінка змінилися. Промислова і торговельна політика стають важливішими, ніж оборонна і зовнішня. Держави переважно шукають торгових партнерів, а не військових союзників. Такими партнерами можуть бути й іноземні фірми. Держава змушена розділяти владні повноваження в економіці й громадському житті з іншими формуваннями, що включають не тільки ТНК, банки, бухгалтерські та юридичні фірми, міжнародні інститути, а й міжнародні неурядові

організації. Всередині самої держави владні повноваження все частіше розподіляються між центральним урядом і місцевою владою.

Суперечність між принципом національного самовизначення і принципом відкритості світової економіки є основною суперечністю сучасної міжнародної політичної економії. Співіснування політичної системи, заснованої на принципі (або міфі) національної автономії, і економіки, заснованої на принципі вільного руху капіталу, технологій, товарів і послуг (але не робочої сили), є предметом всіх дебатів про міжнародні режими та співробітництво.

Держава вже не контролює геть все на власній території. Все частіше ставиться під сумнів і її монополія на легітимне насильство. Однак це ще не означає, що держава та її суверенітет вже повністю втратили або ж втратять у найближчому майбутньому своє значення.

На думку М. Косолапова, явище зовнішньої політики, пройшовши разом з інститутом держави через досить тривалий історичний етап існування і розквіту, з початком епохи глобалізації починає трансформуватися: залишаючись зовнішньою, певна частина цієї політики поступово набуває ознак внутрішньої [11, с. 67].

Традиційні суб'єкти соціальної взаємодії – національні держави – дещо втрачають контроль над ситуацією, а новий суб'єкт – „світова спільнота” – далеко ще не склався. Проблеми перейшли національно-державні кордони. Але в політико-економічній площині світ, як і раніше, будується за етатистським принципом. Національний інтерес постійно вступає в суперечність із загальнолюдським.

Таким чином, можна зробити висновок, що процес глобалізації у сфері політики, що стає домінуючою концепцією в суспільних науках на межі XX і XXI століть, породив абсолютно різні оцінки перспектив подальшого розвитку національних держав, позбавивши колишньої стрункості футурологічні побудови і моделі неминучого настання кінця епохи національної держави і формування єдиної світової цивілізації. Основним питанням, навколо якого сьогодні в політико-правовій науці розгортаються серйозні дискусії, стає питання про роль і місце національної держави в умовах політичної глобалізації. Поява нових суб'єктів світової політики – від міжнародної громадської думки і неурядових організацій до транснаціональних рухів і наднаціональних структур, розвиток системи міждержавних інститутів і міжнародного права, зникнення традиційних кордонів у сфері інформаційного і культурного обміну, поширення уніфікованої масової культури й етики – усе це знайшло відображення в ідеї „розмивання”, „ерозії” суверенітету, що є однією з головних проблем сучасної політології.

Література:

1. Lake D. A. Global Governance. A Relation Contracting Approach //

Prakash A., Hart J. A. Globalization and Governance: Routledge, 1999. – 131 p.

2. **Held D. and Grew A., Goldbat D. and Parraton J.** Global Transformations. – Cambridge: Polity Press, 1999. – 243 p.

3. **Muthiah A. and Takashi I.** International security Management and the UN. – United Nations University Press, 1999. – 203 p.

4. New World Coming: American Security in the 21 st Century. Report on the Emerging Global Security Environment for the First Quarter of the 21 st Century. – Arlington, VA: US Commission on National Security / 21 st Century, 1999. – Vol. 123, № 45. – P. 17 – 34.

5. **Cammilleri J. and Falk J.** The End of Sovereignty? Great Britain: Edvard Elgar. – 1992. – 276 p.

6. **Rosenau J.** „Governance in the Twenty-First Century” in The New Political Economy of Globalization. – Vol. 2. – P. 5 – 27.

7. **Alagappa M. and Inoguchi T.** International security Management and the UN. – United Nations University Press, 1999. – P. 11 – 54.

8. **Strange S.** The Defective State // Higgot R. and Payne A. The New Political Economy of Globalization. Cheltenham, UK-Northampton, MA: AnElgar Reference Collection. – 2000. – Vol. 1, № 7. – P. 257 – 289.

9. **Castells M.** The Power of Identity. Blackwell Publishers. – New York: The Free Press, 1998. – 356 p.

10. **Berger S.** Globalization and Politics // Annual Review of Political Science. – 2000. – Vol. 3, № 20. – P. 42 – 67.

11. **Косолапов Н.** Внешняя политика и внешнеполитический процесс субъектов международных отношений // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – № 3. – С. 64 – 74.

Стратегії регіональної та національної інтеграції країн Латинської Америки

Олег Ткач,

доктор політичних наук,
доцент кафедри політології
Київського національного університету
ім. Т. Шевченка

У статті розглядаються проблеми, пов'язані з умовами та особливостями механізмів регіональної і національної інтеграції країн Латинської Америки.

Методологія теорій інтеграції є органічною частиною загальної методології розвитку сучасного західного суспільствознавства. Її сутність полягає в тому, що з усієї сукупності явищ виокремлюється один чи декілька аспектів, на базі яких і будується формально-логічна система.

Є всі підстави назвати ХХІ століття періодом глобалізації та інтеграції. У світі існує чимало регіональних об'єднань, хоча ступінь інтеграції учасників у кожному конкретному випадку різний.

У Західній півкулі досить перспективною можна вважати Північноамериканську зону вільної торгівлі (НАФТА). У зв'язку з цим важливо зрозуміти, у якій мірі торговельні відносини в ній впливають на економіку країн-учасниць, чи приносить це позитивні результати всім членам угруповання, що спонукало, зокрема, Мексику приєднатися до цього об'єднання.

Переговори про приєднання Мексики до НАФТА розпочалися в червні 1991 і завершилися у серпні 1992 року. З одного боку, цю країну підштовхнув до вступу в торговельний блок щорічний дефіцит торговельного балансу, а з іншого – криза, обумовлена падінням світових цін на нафту, що погіршило кон'юнктуру в країні. Адже приблизно третина її експорту припадала на постачання сировини (30 – 37 %), продовольчих товарів і металів [1, с. 21]. Після лібералізації торгівлі становище в експортному секторі Мексики стало іншим, ніж було в першій половині 1980-х років, коли в ньому частка енергоресурсів становила 60 %.

На початок 1990-х років у Мексиці стався значний спад економіки,

розкручувалась інфляційна спіраль. Зростання цін у річному розрахунку сягало 179,7 %. Щоб вийти з цієї ситуації уряд з кінця 1987 року розпочав реалізацію програми стабілізації в економічній і соціальній сферах (у межах Пакту економічної солідарності), основними аспектами якої були обмеження фінансових витрат на недержавні сектори економіки, стримування зростання цін і зарплатні, приватизація частини державних підприємств. Ці заходи дозволили скоротити інфляцію, але цього було замало, щоб упоратися з наслідками економічної кризи попереднього десятиліття [2, с. 49].

Політика урядів країни в 1980-х роках спрямовувалася на розвиток зовнішнього сектора національної економіки. Вона сприяла поступовій лібералізації торгівлі товарами і послугами після 1983 року, вступу країни до СОТ (1986 рік) і логічно підвела до початку переговорів про вступ до НАФТА.

Таким чином, США, Канада і Мексика стали членами одного з найбільш амбіційних у світі торговельних об'єднань. Угода про НАФТА є проривом у світовій торгівлі. Цей союз об'єднав дві економічно розвинуті країни (членів „великої сімки”) з країною, що значно поступається їм за рівнем і якістю розвитку. Мексику не можна віднести й до тих країн, що динамічно зростають, як, наприклад, Чилі чи Китай.

Після підписання угоди основні макроекономічні характеристики поліпшилися. Якщо, скажімо, в 1980 - 1993 роках темпи зростання ВВП складали 2 % у рік, то в 1996 - 2003 роках вони вже сягали 4 %. (На початку ХХІ століття темпи зростання уповільнилися).

Після кризи 1994 - 1995 років за темпами зростання експорту Мексика стала помітно випереджати інші країни регіону. Внаслідок цього частка країни в сукупному експорті Латинської Америки піднялася з 34 % до 49 %. Зростали інвестиції у Мексику: з 1996 по 2002 рік вони збільшилися у вісім разів.

Високі темпи зростання зовнішньої торгівлі всього регіону в 1990-х роках і на початку нинішнього десятиліття визначалися в Мексиці. Її частка збільшилася в експорті та імпорті Латинської Америки з 39 % до 53 % у 1995 - 2003 роках. Експорт Мексики був переорієнтований на товари обробної промисловості. Частка продукції індустрії підскочила з 37 % до 80 %.

Особливе місце в зовнішній торгівлі країни посідає її північна прикордонна зона. На основі американських інвестицій тут створено численні „макіладорас” – експортоорієнтовані підприємства. 1990 року їх налічувалося 1700, 1995 року - 2100, а 2001 року - понад 3600. Вже в другій половині 1990-х років стало очевидно, що значення цих підприємств зростає. Це було наслідком девальвації песо в результаті кризи 1994 - 1995 років. „Макіладорас” перестали асоціюватися тільки з північним кордоном, прискорилося їх переміщення вглиб країни. Якщо 1990 року 76 % підприємств цього типу розташовувалося в північних департаментах,

то в 2001 - 2005 роках 38 – 40 % їх перемістилося до центральної частини країни. Підприємства „макіладорас” є навіть у такій зоні, як Юкатан – на південному сході країни. Сектор „макіладорас” продовжує залишатися стабільним джерелом попиту на робочу силу високої кваліфікації, незважаючи на помітне скорочення числа зайнятих на початку десятиліття в умовах економічного спаду. 1986 року в ньому було зайнято 250 тисяч осіб, 2005 - 1158 тисяч. Частка зайнятих на „макіладорас” від загальної кількості зайнятих у мексиканській обробній промисловості піднялася з 13 – 14 % на початку 1990-х років до 32 % на 2006 рік [3, с. 77].

Проблемою сектора є, з погляду національних інтересів, рівень оплати праці. За даними Національного інституту статистики та інформатики, 2005 року номінально погодинна зарплатня на „макіладорас” була навіть на 35 % нижчою, ніж у обробній промисловості. Якщо до створення НАФТА частка витрат на заробітну платню в доданій вартості сектора мала тенденцію до зростання і піднялася до 56,5 % 1994 року, то потім взяла гору протилежна тенденція – до 2005 року зарплатня у секторі знизилася до 46,2 %.

Причиною низьких витрат на оплату праці стало розміщення на території Мексики північноамериканських складальних підприємств, які у такий спосіб одержують вигоду у міжнародному розподілі праці. Варто враховувати, що співвідношення середнього рівня зарплатні американця і мексиканця в обробній промисловості збільшилося з 5 - 6 до 1 у 1991 - 1994 роках до 8 - 10 до 1 у 1995 - 1999 роках. У 2000 - 2005 роках це співвідношення знизилося до рівня 5,9 - 6,5 до 1 [4, с. 54].

Сектор „макіладорас” значно впливає на результати економічної діяльності. Мексиканські складальні підприємства посідають провідне місце в експорті країни – їх частка в ньому підвищилася в середньому з 33 % 1988 року до 46 % у 2000 - 2005 роках. Основний обсяг експорту (80 %) припадає на електротехнічне устаткування та компоненти для автомобілів, побутову електротехніку та електронну апаратуру, комп’ютери [5, с. 21].

Іншою проблемою є недостатній рівень контактів з національним виробництвом. З 1990 по 2005 рік частка національних компонентів у продукції зменшилася. Зарплатня складає половину суми, яку одержує працівник. Друга половина, за оцінками міністерства економіки Мексики, – це доплати, субсидії на виплату податків, відрахування від прибутку.

Зростання кількості зайнятих спостерігалось на підприємствах електротехнічної промисловості (з 130 тисяч до 250 тисяч осіб у 1993 - 1998 роках) та в автомобілебудуванні (з 125 тисяч до 200 тисяч). Тим часом у традиційній текстильній промисловості кількість зайнятих збільшилася з 60 тисяч до 200 тисяч, частка в сукупній робочій силі сектора „макіладорас” зросла з 19 до 27 %. Мотив утворення сектора „макіладорас” – дешева мексиканська робоча сила.

Попри всі „мінуси” моделі „макіладорас” є всі підстави вважати, що

вступ Мексики до НАФТА сприяв залученню передових технологій завдяки закордонним інвестиціям.

В нових умовах змінилася структура і географія зовнішньої торгівлі Мексики. Частка товарів сировинної групи скоротилася з 46,8 (1990 рік) до 13,8 % (2003 рік), у тому числі продукції сільськогосподарського сектора – з 9,5 до 3,3 %, гірничовидобувної промисловості – з 2,3 до 0,3 %, а енергоносіїв – з 35 до 10,2 %. Частка промислових виробів збільшилася до 86 – 89 %, а електроніки, товарів високотехнологічного експорту – до 39 – 40 % [8, с. 112].

Експорт Мексики „американизується”: на США припадає 89 % усієї вартості в порівнянні з 70 % 1990 року. Частка інших країн значно скоротилася.

Частка США в імпорті є значною, хоча й має тенденцію до скорочення: з 1990 по 2003 рік вона зменшилася з 67 % до 62 %. Частка Китаю і країн Східної Азії зросла майже до 14 %, випередивши імпорт з ЄС (11 %). Це стало наслідком проникнення компаній Китаю та інших східноазійських країн у закриті до цього зони „макіладорас” завдяки процесові лібералізації допуску іноземного капіталу до мексиканської економіки [9, с. 39].

Наслідки вступу Мексики до НАФТА для її внутрішньої економіки були неоднозначними – наприклад, для сільського господарства і ринку продовольства. За 2001 – 2008 роки частка агропромислового комплексу у внутрішньому національному продукті помітно скоротилася – з 7,3 % до 5 %; 75 % сільського населення живе за межею бідності. Зміни у цій сфері були наслідком угоди про вільну торгівлю, зняття тарифних і нетарифних обмежень на ввезення сільськогосподарської продукції. В нових умовах мексиканські товаровиробники виявилися неконкурентоспроможними. Залежність країни від постачання продовольства зросла: за 1990-і роки імпорт десяти основних зернових культур збільшився на 112 %. Залежність мексиканського товарообігу від імпортних постачань сої склала 95 %, рису – 59 %. Погіршився стан і на внутрішньому ринку продовольства. З 1994 по 2002 рік ціна споживчого кошика виросла на 257 %.

Не поліпишилися справи й на ринку праці. Після вступу Мексики до НАФТА відкрите безробіття в містах традиційно було нижчим, ніж в інших країнах. Потім знизилося з 6,2 % 1995 року до 2,2 % 2000 року. Але економічний спад в наступні роки, масові звільнення на „макіладорас” знову повернули цей показник до 4,7 % (2005 рік). Якщо врахувати частково безробітних, то рівень безробіття складає 9 %, неповний тиждень зайнятих – 20 %. Угода НАФТА передбачала зменшення тиску надлишкової робочої сили на ринок праці в Мексиці і вирішення проблеми нелегальної трудової міграції мексиканців до США. Ця проблема для Мексики дуже важлива, оскільки країна посідає друге місце у світі (після Індії) за обсягами грошових переказів від людей, що працюють за кордоном (16 мільярдів доларів). Проте останнім часом адміністрація Дж. Буша запроваджує жорсткий міграційний режим і прикордонний контроль, що викликає

масові протести мексиканців [10, с. 89].

Неоднозначним виявився вплив інтеграційного процесу на розвиток мексиканської промисловості. Відзначається тенденція до зростання рівня його відкритості. У харчовій промисловості співвідношення експорту до валової продукції галузі підвищилося з 3,3 до 4,9 %, у металургії - з 11,8 до 14,7 %, у машинобудуванні - з 22,6 до 30,6 %, у хімічній промисловості - з 11,8 до 20,7 %. Але первинний імпульс дуже швидко вичерпався. Якщо до створення НАФТА середньорічні темпи приросту машинобудування були досить високими і складали 6,3 %, у переробці неметалічної сировини - 4,7 %, у харчовій промисловості - 4,4 %, в целюлозно-паперовій - 4,3 %, то 2007 року, відповідно, 5,1 %, 2,1 %, 3 %, 1,3 %. Якщо у 1989 - 1994 роках текстильна промисловість щороку зростала на 1,9 %, то в 1995 - 2006 - на 0,5 %. У деревообробній промисловості невеликий приріст (0,4 %) змінився скороченням (0,2 %).

Таким чином, загальний темп приросту ВП мексиканської промисловості після вступу до НАФТА (3,1 %) виявився нижчим, ніж у попередній період (4,2 %).

Проте НАФТА відкрила перед Мексикою додаткові можливості. Наприклад, приплив прямих іноземних інвестицій. Особливо істотними вони були в 1995 - 1997 роках (12 мільярдів доларів за рік), і такий рівень в основному підтримувався до 2001 року. За шість років існування блоку в країну надходило 70 мільярдів доларів, з яких 70 % спрямовувалося в обробку промисловість.

Несподіванкою стало те, що інвестиції пішли не тільки з Північної Америки, але й з країн Азії. Так, з 1994 по 2000 рік японські інвестиції досягли 3500 мільйонів доларів, корейські після 1998 року - 1200 мільйонів доларів. Вони спрямовувалися в електронну, нафтохімічну, текстильну і взуттєву промисловість. Після створення НАФТА багато неамериканських підприємств продовжували засновувати свої філії для виробництва деталей або запасних частин. Наприклад, Volkswagen побудував 20 підприємств, Nissan - 12.

Це лише декілька прикладів, що демонструють неоднозначність результатів створення Північноамериканської зони вільної торгівлі.

НАФТА сприяла активізації відносин між країнами-партнерами, розширенню двосторонніх зв'язків між Мексикою і США. Це засвідчує динаміка товарообігу та інвестицій. Новий імпульс для розвитку одержав сектор „макіладорас”.

Проте інтеграція господарства Мексики й США має асиметричний характер. Мексика стає уразливою до змін попиту на ринку США, що засвідчила криза 2001 року. Інтеграційні процеси впливають переважно на зовнішній сектор економіки Мексики. Модернізація традиційних галузей її господарства здійснюється повільно і з чималими соціальними втратами. Це висунуло перед мексиканською адміністрацією питання розробки комплексної і збалансованої стратегії розвитку з урахуванням

конкурентних переваг, які може дати регіональна інтеграція в Північній Америці, можливостей диверсифікування у перспективі зовнішньоекономічних зв'язків. Рух у цьому напрямі розпочався в останньому десятилітті через договори про вільну торгівлю Мексики з ЄС, Південноамериканським спільним ринком (Меркосур), Японією та іншими партнерами.

Вирішальна роль у формуванні інтеграційних процесів належить „першому рівню”: внутрішня політика є умовою зовнішньополітичних відносин.

Пріоритетом будь-якого уряду є утримання влади. Для досягнення цієї мети урядові необхідна підтримка сильної політичної коаліції, яка формується в ході боротьби різних соціальних груп за політичний вплив. Уряд отримує підтримку, визнаючи інтереси впливових груп і беручи до уваги пропоновані ними політичні альтернативи, які потім реалізуються на міжнародній арені. Саме цією обставиною можна пояснити парадоксальну поведінку національних держав, які свідомо приймають рішення про формальне обмеження їх автономії. Але натомість такі держави отримують переваги впорядкованих відносин у широкому полі, всередині інтеграційних інститутів, а також інформацію, яка в інших умовах була б для них недоступною. Тому інтеграційні інститути перетворюють міжурядовий торг на гру з позитивною сумою. Успішне просування інтересів впливових національних соціальних і політичних груп на латиноамериканському рівні посилює внутрішньополітичні позиції урядів. Таким чином, латиноамериканська інтеграція посилює латиноамериканські держави-нації.

Література:

1. **К. Джанда.** Трудным путем к демократии. – М.: РОССПЭН, 2006. – 656 с.
2. **Дальянегра Л. П., Дабене О., Калверта Л.** Переход от авторитаризма к демократии: латиноамериканская специфика: Реферативный сб. / РАН; Институт научной информации по общественным наукам (ИНИОН) / О. А. Жирнов (отв. ред.), Н. В. Михайлова (отв. ред.). — М., 1997. — 112 с.
3. **Пшеворский А.** Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / В. А. Бажанов (ред.), В. А. Бажанов (пер.с англ.). — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999. — 320 с.
4. **Бабаян А. Э.** Эволюция политической системы Мексики в 80 - 90-е годы. — М.: Арса, 1996. — 234 с.
5. **Боровков А. Н., Шереметьев И. К.** Мексика на новом повороте экономического и политического развития. — М.: Знание, 1999. — 129 с.
6. **Весела Н.** Інтеграція країн Латинської Америки: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. — К., 2002. — 29 с.

7. **Добровольський О. В.** Геополітичний розвиток Південної Азії, Океанії, Африки й Латинської Америки та інтереси України. — К.: Університетське видавництво „Пульсари”, 2006. — 128 с.

8. **Жирнов О. А.** Латиноамериканская зона свободной торговли; реальность или иллюзии. — М.: Экономика, 2000. — 207 с.

9. Ибероамериканский мир глазами молодых ученых: (Научная конференция молодых латиноамериканистов). — М.: ИЛА РАН, 2006. — 72 с.

10. **Клименко О. А.** Партії та неурядові організації в політиці лібералізації торгівлі НАФТА. — К.: Науковий світ, 2005. — 153 с.

11. **Кириченко В. П.** Загострення економічної кризи в Латинській Америці: крах моделі розвитку чи результат рекомендацій МВФ // Дослідження світової політики. Зб. наук. праць. ІСЕМВ НАН України. — Вип. 19. — 2002. — С. 155 - 167.

12. **Клочковский Л. Л.** Экономический гегемонизм США и Латинская Америка // Латинская Америка. — 2006. — № 1. — С. 4 - 17.

Особливості правової культури країн Близького Сходу

Нахла Юсеф,

кандидат технічних наук,

заступник директора Українсько-арабського інституту
міжнародних відносин та лінгвістики ім. Аверроеса
при Міжрегіональній академії управління персоналом

Правова культура політичних систем ґрунтується на певних моделях (зразках), які формують порядок правового регулювання суперечок між членами суспільства і впливають на його результати, на винесення вердикту. Певна правова культура чинить значний вплив і на політику, пропонуючи своєрідну схему, якою керуються політичні діячі при виробленні своїх планів, ухваленні рішень, при реагуванні на внутрішні і зовнішні виклики. Правова культура забезпечує дію стійких принципів регулювання, які спрямовують політичну діяльність у світі, що динамічно змінюється.

Мусульманське право - складне соціальне явище, яке глибоко вплинуло (і впливає) на розвиток держави і права цілої низки країн Сходу. Іслам, будучи однією з трьох світових релігій (разом з буддизмом і християнством), має своїх прихильників практично на всіх континентах. Мусульманське право та ісламська правова ідеологія, без сумніву, чинять потужний вплив на міжнародну політику. Підкреслюючи державний характер ісламу, мусульманське право завжди перебувало в серцевині його вчення і, як система норм, сприймалося ще і як універсальна політико-правова доктрина. У зв'язку з цим вивчення мусульманського права як самостійної правової системи становить не тільки історичний, загальнотеоретичний, але й практичний інтерес. Роль, яка нині відводиться мусульманському праву в правовому розвитку, політиці та ідеології країн Сходу, наочно підтверджує, що воно зберегло ще досить широкі можливості для активних дій в нових історичних обставинах.

Мусульманське право - одна із самостійних правових систем сучасності, яка є частиною світової правової культури. Воно виникло як частина шаріату. (Шаріат є сукупністю норм, обов'язкових для виконання).

Мусульманська правова система належить до сім'ї так званого

релігійно-традиційного права, властивого багатьом країнам Азії і Африки. Правові системи цих країн не мають такого ступеня єдності, як немусульманські правові системи. Проте у них багато спільного по суті і формі, всі вони ґрунтуються на концепціях, що відрізняються від тих, які панують в західних країнах. Звичайно, ці правові системи в якійсь мірі запозичують західні ідеї, але здебільш будуються на підходах, згідно з якими право розуміється зовсім інакше і не має виконувати ті ж функції, що і в західних країнах.

Вважається, що принципи, якими керуються незахідні країни, бувають двох видів:

1) визнається велика цінність права, але саме право розуміється інакше, ніж на Заході, має місце переплетення права і релігійних канонів;

2) відкидається сама ідея права – суспільні відносини мають регламентуватися іншим шляхом.

До першої групи належать країни мусульманського, індійського та іудейського права; до другої – країни Далекого Сходу, Африки, а також Мадагаскар [7].

Мусульманське право – це система норм, виражених в релігійній формі і заснованих на мусульманській релігії – ісламі. Іслам виходить з того, що чинне право дане Аллахом, який в певний момент історії відкрив його людям через свого пророка Мухаммеда. Воно охоплює всі сфери соціального життя, а не лише ті, що підлягають правовому регулюванню.

Мусульманське право як система юридичних норм утворилося не відразу. У початковий період розвитку ісламу і мусульманської общини юридичні та інші правила поведінки практично не розрізнялися.

Сфера дії мусульманського права як юридичного та ідеологічного чинників у наш час залишається вельми широкою, що визначається тісним його зв'язком з ісламом як релігійною системою, котра й досі має чи не головне значення для формування світогляду найширших верств населення в багатьох країнах. З-поміж всіх світових релігій іслам найтісніше пов'язаний з державою і правом [6].

Багато дослідників дотримуються думки, що поведінка мусульманина отримує, перш за все, релігійну оцінку, а головним засобом забезпечення норм мусульманського права є релігійна санкція за їх порушення. Покарання за порушення норм мусульманського права, навіть якщо воно виходить від держави, сприймається, зрештою, як „Божа кара”, оскільки найважливішим завданням мусульманської держави є „виконання волі Аллаха на землі”. Не збігаються погляди вчених і на співвідношення мусульманського права з такими поняттями, як „шаріат”, „фікх”, „муамалат”, які широко використовуються при його аналізі. Тим часом встановлення смислових меж цих понять має велике значення для осмислення мусульманського права як юридичного феномена, для вирішення проблеми його джерел, характерних особливостей, перспектив розвитку, а також для тлумачення сучасного законодавства (зокрема –

конституційного), яке закріплюють шаріат чи фікх як джерела права [1].

Шаріат від самого початку складався і розвивався як суто конфесійне право. Воно органічно злилося з теологією ісламу, воно пронизане його релігійно-етичними уявленнями. Згідно з ісламом, правові установлення розглядаються як частина єдиного божественного порядку і закону, яким керується світ. Особливо на перших порах шаріат в цілому і його доктринально-нормативна частина увібрали в себе не тільки правові установлення, але й релігійні догмати і мораль. Така єдність знайшла специфічне вираження в тому, що норми шаріату, з одного боку, регулювали суспільні відносини, а з іншого - визначали відносини мусульман з Аллахом (ібадат).

Для шаріату, особливо на перших стадіях його розвитку, характерна увага не до прав мусульманина, а до його обов'язків стосовно Аллаха. Норми, що містять такі обов'язки, досить широко представлені в шаріаті, і саме вони визначали все життя правовірного мусульманина. Не випадково особливістю норм шаріату є те, що вони застосовуються тільки до мусульман і у відносинах між мусульманами. Ранньому ісламу і шаріату були властиві установлення (норми), похідні ще від общинного ладу, які містять елементи колективізму, милосердя, турботи про калік та інших знедолених. Але в шаріаті віддзеркалилося й уявлення про безсилля людини перед Богом, про необхідність споглядальності і покірності [2].

Мусульманське право є зводом релігійних і правових норм, складених на основі Корану і Сунни; воно містить норми державного, спадкового, кримінального і шлюбно-сімейного права. Таким чином, шаріат - це правові установлення, невід'ємні від теології ісламу, тісно пов'язані з його релігійно-містичними уявленнями. Іслам розглядає правові установлення як частину єдиного божественного закону і порядку. А тому велінням і заборонам, що становлять норми шаріату, теж приписується божественне значення.

Засноване на Корані мусульманське право слід розглядати як систему, абсолютно незалежну від всіх інших правових систем, що не мають того ж джерела. Схожість з іншими системами, яка може спостерігатися в рішеннях стосовно того чи іншого питання, можна пояснити з мусульманської ортодоксальної точки зору тільки простим збігом. У жодному випадку не можна говорити про якісь запозичення мусульманським правом іноземних ідей і положень [3].

Установлення шаріату численні й суворі. Вони регламентують всі норми взаємин людини в сім'ї і суспільстві, регулюють цивільні правовідносини, порядок вирішення майнових суперечок тощо. За порушення норм шаріату передбачається дуже жорстка система покарань.

Мусульманське право, не будучи самостійною галуззю науки, виступає як одна із сторін релігії ісламу. Універсальний характер мусульманського права та його нормативні настанови підводять до висновку, що іслам - це

одночасно віра в державу, а мусульманське право виступає і як право, і як релігія. В ісламі панує концепція теократичного суспільства, в якому держава має значення лише як служитель релігії. Ісламу властива лише релігійна частина і теологія, мораль і правила культу, а юридичні норми якщо й збігаються з релігійними настановами, то все ж не відіграють самостійної ролі або мають другорядне значення [4].

Таким чином, мусульманське право – одна з правових систем сучасності, яка є частиною світової правової культури. Нині у світі немає жодної ісламської країни, правова система якої не зазнавала б впливу норм шаріату.

Система мусульманського права відрізняється від інших правових систем своєрідністю, неповторністю джерел, структури, термінів, конструкцій, розумінням норми. Якщо європейські юристи під нормою права розуміють настанови конкретного історичного законодавця, то ісламські правознавці під нею розуміють правило, адресоване мусульманській общині Аллахом. Це правило засноване не на логічних висновках, а на ірраціональних, релігійних догмах, на вірі. Тому його не можна змінити, скасувати, „виправити” – воно безперечне і абсолютне і має беззаперечно виконуватися.

Надсоціальна, догматична природа мусульманських правових норм припускає особливі способи їх адаптації до сучасних суспільних відносин. Мистецтво судді, правокористувача часто полягає в тому, щоб, не порушуючи прямо окремих вимог норми, добитися за допомогою різних юридичних прийомів, фікцій та інших засобів протилежного результату. Наука мусульманського права сформувалася й стабілізувалася в глибокому середньовіччі, що пояснює деякі його риси: архаїчний характер низки інститутів, його казуїстичність, брак систематизації.

За змістом норми мусульманського права теж істотно відрізняються від європейських. Вони зазвичай не надають права на здійснення окремих дій або забороняють таке право. У їх основі лежить обов'язок, вимога здійснити ті чи інші вчинки, що теж обумовлюється їх релігійною природою [5].

Таким чином, мусульманське право має дві характерні взаємообумовлені особливості – релігійне походження і тісний зв'язок юридичних установлень з мусульманським догматизмом. Опора на релігійні догмати і націленість на захист основ віри простежуються на рівні всіх галузей мусульманського права. Це реальний факт.

Підбиваючи підсумки, необхідно додати, що мусульманське право не може існувати без ісламу, як і іслам не може існувати без мусульманського права. І саме ця єдність примушує мільйони мусульман беззаперечно виконувати встановлені ним норми, які часом далеко не відповідають таким загальновідомим принципам, як гуманізм, моральність, співчуття. В ісламі панує концепція теократичного суспільства, в якому держава має значення лише як служитель релігії. Замість того, щоб просто проголосити моральні принципи або догми, з якими суспільство має погоджувати свої

правові системи, мусульманські юристи і теологи розробили, виходячи з божественних одкровенень, цілу систему дуже деталізованого права, права ідеального суспільства, яке встановиться одного чудового дня у всьому світі і буде повністю підпорядковуватися релігії ісламу.

Мусульманська правова форма нерозривно пов'язана з релігією, що має й досі величезний вплив на народні маси. Зі всіх сучасних світових релігій іслам, мабуть, найтісніше поєднаний з політикою, державою і правом. Єднальною ланкою тут і виступає мусульманське право. При цьому воно впливає на сучасний правовий розвиток країн Сходу, перш за все через правову ідеологію і правову психологію. Можна сказати, що сфера дії мусульманського права як ідеологічного чинника виявляється значно ширшою, ніж межі застосування його конкретних нормативних розпоряджень. Іншими словами, нормативістський підхід до мусульманського права, вивчення його як сукупності норм, що обумовлюють конкретні права і обов'язки людей, насправді недостатні для розуміння того місця, яке це право посідає в сучасних правових системах і у всій правовій надбудові країн Близького Сходу.

Не випадково деякі країни взяли курс на конкретизацію норм мусульманського права та їх закріплення в чинному законодавстві. Так, в Ірані, Пакистані, Лівії, Судані сфера його дії охоплює не тільки „особистий статус”, але й кримінальне право, і окремі види фінансово-економічних відносин, і навіть інститути державного права. Така практика розвитку правових систем низки країн останніми роками вносить певні корективи і в структуру чинного тут мусульманського права, окремі норми і інститути якого, раніше витіснені законодавством, що запозичило західні правові моделі, знову відроджуються і застосовуються на практиці.

Література:

1. **Лазарев В. В.** Общая теория государства и права: Учебник / Под редакцией В. В. Лазарева. – М.: Юрист, 1996. – С. 68.
2. **Протасов В. Н.** Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: Вопросы и ответы. – М.: Новый Юрист, 1999. – С. 112.
3. **Цмай В. В.** История церковных отношений // История государства и права, № 1, 2005. – С. 61.
4. **Малько А. В., Матузов Н. И.** Общая теория государства и права: Учебник. – М.: Изд-во „Юрист”, 2002. – С. 195.
5. **Хропанюк В. Н.** Теория государства и права: Учебное пособие для высших учебных заведений. – М.: Изд-во Юрист, 1997. – С. 63.
6. **Венгеров А. Б.** Теория государства и права / Учебник для юр. вузов. – М.: Новый Юрист, 2000. – 528 с.
7. **Алексеев С. С.** Теория государства и права: Учебник для юридических вузов и факультетов – М.: Изд-во БЕК, 2001. – 456 с.

Етнополітична ситуація в дуалістичній імперії: регіональний аспект

Іван Монолатій,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри політології
Прикарпатського національного університету
ім. В. Стефаника

Діяльність суб'єктів західноукраїнської етнополітичної сфери, міжетнічні процеси та міжетнічні відносини роблять їх одним з важливих напрямів наукового вивчення структури інтеракціонізму етнонаціональних спільнот. Саме вони були факторами, які безпосередньо впливали на політичні процеси на постімперському просторі Габсбургів. Автор аналізує етнополітичну ситуацію в Дунайській монархії на регіональному рівні, а на прикладі Галичини і Буковини з'ясовує принципи етнополітики центру стосовно периферії, визначає конфігурацію конфлікту між домінуючою етногрупою і меншиною в провінції дуалістичної імперії.

Етнодержавознавці та імперіологи Європи, Америки і Японії порівнюють колишню монархію Габсбургів з сучасними гомогенними національними, а також політико-територіальними спільнотами Центрально-Східної Європи і вважають її позитивною моделлю наднаціональної організації. Національні держави, що утворилися в цій частині континенту після Великої війни 1914 - 1918 років, більше не сприймаються як єдино можливий тип політичного існування людських спільнот.

Американський історик М. фон Гаген пояснює цим пробудження ностальгії за деякими багатонаціональними династичними імперіями, які могли краще, ніж сучасні держави, регулювати міжетнічні відносини. Він має на увазі, передусім, Дунайську монархію, яка проіснувала до 1918 року [1]. Йдеться, зокрема, про спадщину цієї імперії в національному питанні. Її підґрунтя – багатоманітна активність населення монархії і як індивідів, і як членів соціальних та етнонаціональних спільнот, членів того, що прийнято тепер називати громадянським суспільством [2].

Строката палітра міжнаціональних відносин на західноукраїнських землях у Модерну добу окреслює широке коло наукових завдань. Перспективним, зокрема, вбачається розширення об'єкта етнополітологічних студій, що здійснюються у фокусі регіонального виміру. Такий підхід сприяє з'ясуванню іманентної сутності міжнаціональних стосунків в імперську добу, зокрема – дослідженню місця і ролі провінцій в дуалістичній імперії і причин міжнаціональних конфліктів.

З огляду на це, нашим завданням є: дослідження загального стану етнополітичних відносин на імперському просторі Габсбургів; з'ясування умов етнополітичної ситуації на прикладі Галичини і Буковини в імперську добу; виокремлення особливостей етнополітичної ситуації в провінціях дуалістичної федерації.

Відомо, що загальний стан етнополітичних відносин визначається характером і ступенем суперечностей між етнічними суб'єктами, гостротою відносин між ними, сумісністю чи несумісністю їх інтересів. Стан етнополітичного простору значно залежить від характеру його структури та якості системних зв'язків у ньому. Суттєвий чинник розвитку етнополітичної ситуації – ступінь змобілізованості суб'єктів міжетнічних відносин, їх готовність до політичної активності, зокрема – до протестних і конфліктних дій. Цей чинник прямо пов'язаний із згуртованістю етнотрупи, а така згуртованість значною мірою залежить від характеру розселення тієї чи іншої меншини: компактно поселені етнотрупи більш піддатливі до етнічної мобілізації, що здійснюється етнічними активістами, ніж дисперсні. Отже стан етнополітичного простору визначається регіональними особливостями країни – як кількістю компактних поселень меншин, так і ступенем концентрації різних меншин у тих чи інших регіонах [3].

Австро-Угорщина мала територію 676 тисяч квадратних кілометрів, а тогочасна чисельність населення (понад 51 мільйонів осіб) ставила її на третє місце (після Російської імперії та Німецького райху) в Європі початку ХХ століття. В імперії проживало 12 мільйонів німців, 10 мільйонів угорців, 6,5 мільйона чехів, 5 мільйонів поляків, понад 4 мільйони українців, 3,5 мільйона хорватів і сербів, понад 2 мільйони румунів, 2 мільйони словаків, понад 1 мільйон словенців. Країна складалася з двох окремих держав, поділених кордоном по річці Лейті – Ціслейтанії (землі австрійської корони) і Транслейтанії (землі угорської корони), а також анексованої 1908 року Боснії і Герцеговини. До Ціслейтанії належало королівство Галичини та Володимирії і герцогство Буковина, в котрих проживало 3,7 мільйона українців. У Транслейтанії проживало 470 тисяч українців (переважно у Закарпатті).

Підхід до національностей в Австро-Угорській дуалістичній імперії визначався знаменитою ХІХ статтею австрійської конституції. Основний закон широко декларував загальні демократичні права людей: рівність перед законом, недоторканність приватної власності, свободу совісті, слова, друку, зборів,

створення політичних і громадських об'єднань, право на освіту і вільний вибір професії, право на захист особистої свободи (ув'язнення особи дозволялося лише на підставі судового вироку). Конституція визнала рівноправність усіх народів імперії та їх непорушне право зберігати і розвивати свою мову [4].

Однак стаття XIX в частині про рівноправність народів та їх мов не отримала детального роз'яснення в законодавстві і трактувалася по-різному – в залежності від політичної ситуації. Нації як такі не розглядалися як суб'єкти права, хоча передача права вирішення в індивідуальних питаннях місцевим автономним органам влади на практиці визнавала нації саме такими. Окрім цього, багато рішень, заснованих на XIX статті, ненавмисно викликали шкідливий ефект, оскільки відчувували нації одну від іншої та від ідеї єдиної держави. Результатом цього стала подальша етнізація австрійської політики, яку пізніше було перенесено в політичне життя держав-наступниць імперії Габсбургів [5].

Історія засвідчила, що імперська ідеологія Габсбургів була промовисто наднаціональною, але ґрунтувалася вона більше на феодальних і династичних концепціях влади, аніж на сучасних ідеях інтернаціональної організації, яка базується на незалежницьких та автономних національних складових. Базовою характеристикою монархії була її династична імперська структура, а багатонаціональність лише її наслідком. З одного боку, існувала офіційна доктрина Відня в національному питанні, яка певною мірою сприяла мирному співіснуванню народів монархії протягом кількох десятиліть другої половини XIX – першого десятиліття XX століття. З іншого боку, серед „неісторичних” народів дуалістичної імперії руками центральної і місцевої влади „виращувався” етнічний націоналізм.

Штучне конструювання етнічної федерації в Австро-Угорщині призвело до того, що в її основу було покладено не історично-територіальний, а етнічний принцип в його етнонаціоналістичному трактуванні [6]. В умовах етнічної строкатості це виявилось міною уповільненої дії. Окрім того, етнічне обґрунтування кордонів, проведених в Австро-Угорщині між провінціями та в усередині них було проблематичним. За часів автономізму (1867 - 1914 роки) такі межі конструювалися одночасно для двох чи більше народів. Такими історичними прикладами були моделі Галичини і Буковини, стосовно яких здійснювалася імперська етнополітика Відня.

Австрійська Галичина відповідала поняттю „перехідного прикордоння” Ю. Хлебовчика (1980)¹, оскільки саме тут поляки та українці були тісно пов'язані в культурному, релігійному та історичному плані і могли розуміти одне одного без перекладача [7]. Однак, незважаючи на це, крайові та місцеві органи державної виконавчої влади і самоврядування, правосуддя, управління освітою тощо перебували в руках поляків, а

¹ Поняття „перехідного прикордоння” дослідник протиставляв „межівному прикордонню” – польсько-німецькому, де культура, мова та інші фактори від самого початку різко віддаляли одну етнічну групу від іншої.

фактично під контролем місцевої польської земельної аристократії. На 1910 рік населення Галичини (за віровизнанням) складали римо-католики (46,49 %), греко-католики (42,13 %), іудеї (10,86 %), протестанти (0,48 %), православні (0,03 %), інші (0,01 %) [8].

Імперська влада більш охоче робила поступки в національному питанні консолідованим польським силам, ніж організаційно розпорошеним українцям. 1861 року Галичина отримала автономію з крайовим сеймом і крайовим урядом, але поляки мали в них переважну більшість. Від 1867 року урядовою мовою в королівстві стала польська. Спроби поділу краю на українську і польську частини успіху не мали. Польські організації не бажали ділитися територією. До того ж в межах автономії, наданої Галичині, поляки перетворилися на групу, яка домінувала не тільки соціально, але й політично в цій етнічно різномірній провінції [9]. Польські політичні еліти упродовж усього дуалістичного періоду були для Відня майже ідеальним партнером – вони завжди надавали перевагу компромісам і були готові на тимчасові поступки, тобто повністю відповідали Відню у стилі підходу до національних проблем. Однак внутрішньополітичні суперечності з українцями та загроза адміністративного поділу провінції за етнічним принципом суттєво обмежували радикалізм польських вимог на адресу Відня. Поляки були змушені обирати між жорсткою опозицією дуалізму і послідовними вимогами федералізації імперії і пошуками компромісу в межах дуалістичної моделі. При тому, що федералістські настрої домінували серед галицьких поляків, вибір, не без внутрішньої боротьби, було зроблено на користь компромісу з Віднем [10].

Обмежений федералізм, встановлений „компромісною” згодою Габсбургів з польською аристократією 1869 року, меншою мірою відтворював характер домовленостей 1867 року з угорською олігархією. Угода давала польській еліті повний контроль над Галичиною і панування над українцями і євреями, які разом становили більшість населення провінції (43,7 % і 11,8 % відповідно) [11]. Польський істеблішмент зберігав своє панування і домінування польської мови за допомогою корумпованих виборчих практик та заборон в культурній політиці. Все це мовчазно підтримувалося Габсбургами в обмін на польську підтримку уряду в австрійському парламенті.

Як правило, з числа польських аристократів призначався галицький намісник, поляки очолювали повітові ради і староства. Куріальна і ступенева система виборів при високому майновому, віковому та іншому цензах фактично позбавляла виборчого права 90 відсотків населення краю, забезпечуючи повну перевагу польських землевласників у Галицькому крайовому сеймі, органах місцевого самоврядування, а до 1907 року і серед галицьких депутатів австрійського парламенту. Запровадження 1907 року загального виборчого права до австрійського парламенту не змінило ситуації кардинально, оскільки збереження політичного впливу поляків забезпечувалося шляхом особливої „виборчої геометрії” – створенням

штучних нерівних і двомандатних округів. У результаті один депутат-поляк представляв у парламенті в середньому 51 тисячу осіб населення, один українець – понад 100 тисяч осіб, а з цілої галицької репрезентації (106 депутатських місць) українці теоретично і практично могли вибороти максимум 28 місць (26 %) [12].

Відносини між імперським центром – Віднем і периферійними територіями, зокрема – Галичиною, підтверджують тезу про те, що падіння імперії починається відразу після того, як імператор задля збереження цілісності держави наділяє усі чи деякі периферійні території більшим ступенем автономії від центру. Така стратегія невідворотно призводить до зростання регіональної ідентифікації підданих і зростання вимог протонаціоналістичних регіональних еліт, які спільними зусиллями послаблюють центр, делегітимізують імперську ідеологію і прискорюють розвал імперії.

Оскільки до 1914 року Відень переживав крах як імперський центр, політика імператора і його оточення не мала впливу в цілій імперії і навіть у Ціслейтанії. Влада перемістилася на периферію імперії, до націоналістичних політичних сил у нових центрах – в Прагу, Краків, Загреб і Львів, які „дрейфували” від метрополії. Імператор та його двір ставали все безпораднішими перед цими силами, династична держава перетворювалася на абстракцію, а влада імператора ставала все більш символічною.

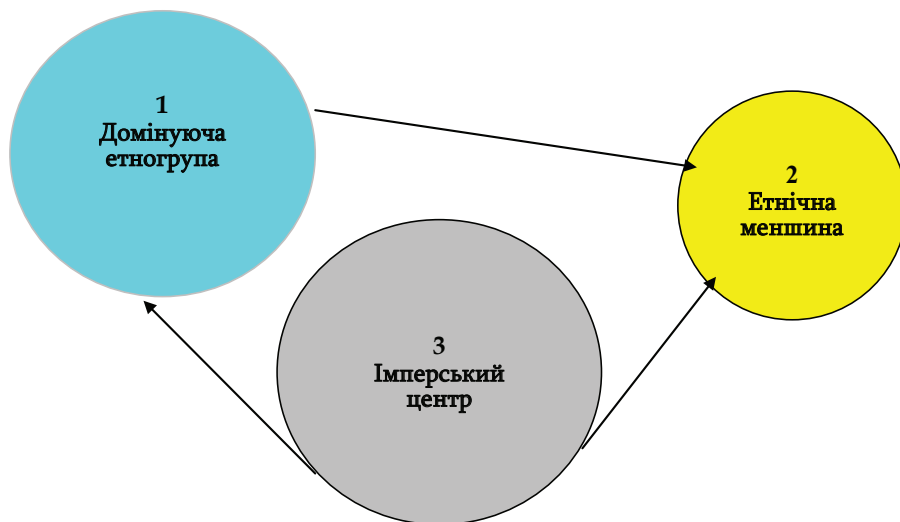
Зрозуміти це дозволяє конфігурація конфлікту між домінуючою етнічною групою і меншиною в провінції дуалістичної імперії. Вона, як показано на **схемі**, робить примирення важкодосяжним. Учасників конфлікту, як правило, більше, ніж два. Третім завжди стає імперський центр. Він обмежує конфлікт і радикальність форм його вираження тією мірою, якою зберігає ефективний контроль над правопорядком у провінції. Однак центр сприймається як джерело небезпеки для домінуючої групи, котра прагне розширити свої повноваження. У свою чергу, етнічна меншина розглядає посилення домінуючої групи як загрозу і шукає арбітра. Домінуюча група дивиться на меншину, особливо якщо вона апелює до центру, як на „п'яту колону”. Вимоги національної автономії та мовної рівноправності з боку меншини домінуюча група сприймає як загрозу територіальній цілісності „своєї” провінції, статус якої перебуває на стадії змін із нез'ясованим, як правило, завершенням.

Таким чином, Галичина може служити одним з прикладів загального правила, суть якого полягає в тому, що етнічно різномірні провінції неодмінно перетворюються на арену етнічних конфліктів. Їх важко вирішувати у принципі, тим більше тоді, коли розгортається процес децентралізації та лібералізації дуалістичної імперії. Ліквідація контролю центральної влади після падіння Австро-Угорщини „відгукнулася” в Галичині етнічними сутичками і чистками як у 1918 - 1919 роках (українсько-польська війна), так і 1930 року („пацифікація”), а також у

1939 - 1948 роках (акції ОУН-УПА, польського збройного підпілля, Армії Крайової тощо).

Схема

**Конфігурація конфлікту між домінуючою етнічною групою
та меншиною в провінції дуалістичної імперії**

Однак було б поспішним вважати, що поліетнічність регіону сама по собі є фатальним чинником виникнення етнічних конфліктів. „Залізний закон етнічності”, згідно з яким там, де поруч проживають різні етнічні групи, рано чи пізно відбудуться міжетнічні сутички, заперечує приклад Буковини.

Двадцять п'ятий „клаптик” Австрії – Буковина була восьмою у Ціслеїтанії за територією і чисельністю населення, дев'ятою – за густотою населення, а в політико-адміністративному плані найслухнянішою. Вній практика політичного менеджменту довела неспроможність тези про пряму залежність між поліетнічністю і конфліктністю. Тут ступінь і характер етнополітичної мобілізації етнонаціональних спільнот засвідчує як неіснування етнічних рухів та етнонаціоналізму, так і тривалу етнічну і політичну толерантність. За визначенням А. Круглашова, етнополітичний менеджмент династії Габсбургів та органів місцевого управління на Буковині здійснювався на засадах державного патерналізму, і етнічні спільноти краю цьому не опиралися, адже їх провідники вели жвавий діалог з Віднем, демонструючи свою лояльність правлячій династії, а вже потім – власним національно-політичним ідеалам [13].

Однією з історичних особливостей Буковини була її багатонаціональність, яка, на відміну від сусідньої Галичини, не стала підґрунтям етнічного конфлікту, а втіленням принципу рівноправності і, як наслідок, певного

балансу між запитами і вимогами різних народів та регіональних еліт. Буковина мала переважно двоетнічний українсько-румунський характер, але із значною часткою євреїв та німців [14]. У багатьох історичних прикладах спостерігалось виразне відмежування від зв'язків „прямо” з представниками народів – жителів краю (зокрема, як румунами, так і поляками чи німцями). Натомість відбувалося зміцнення зв'язків з групами етнічного походження. До того ж, як зауважує В. Бурдяк, конструювання моделі співжиття різних етносів за наявності інтенсивних міжетнічних контактів стало досить хрестоматійним для позначення регіональної самосвідомості Буковини і втіленням високого ступеня етнічної толерантності у понятті „буковинізм” [15].

1861 року Буковина, як і Галичина, отримала автономію. Але буковинські українці, подібно до галицьких, теж не могли здобути достатніх культурно-національних прав. Жоден з представників українського населення – найчисельнішого й автохтонного на Буковині – ніколи не посідав помітної посади в крайових чи повітових урядових установах [16]. На основі австрійського законодавства 1860-х років на Буковині сформувалася система органів самоврядування. Воно здійснювалося на двох рівнях – крайовому (сейм) та громадському (міському і сільському). Сеймові повноваження стосувалися, перш за все, крайових господарських справ, питань соціального та культурного розвитку. Буковинський крайовий сейм володів правом звернення до центральних органів влади, обговорення загальнодержавних законів, встановлення додаткових місцевих податків. Але його рішення не були остаточними, вони санкціонувалися імператором. Вплив крайового сейму постійно зростав, хоча „сеймова автономія” Буковини так і не піднялася до рівня найбільш розвинутих австрійських земель. І це при тому, що саме Буковина 1910 року дала Австрії зразок національного компромісу в організації сеймової діяльності, відомого в історії під узагальнюючою назвою „буковинська злагода” [17].

До реформи Буковинський сейм складався з 31 депутата й обирався на основі куріальної, ступеневої системи; голосування відбувалося усно й відкрито. Після реформи 1903 року налічувалося 63 послы. Вперше до складу Буковинського сейму українців було обрано 1890 року. Досягненню буковинського компромісу передували тривалі переговори й дискусії між очільниками регіональної еліти краю. Внаслідок сеймової реформи 1910 року українці, румуни, австронімці і поляки отримали право обирати депутатів у національних куріях, які, у свою чергу, були частинами соціальних курій.

Завдяки „згоді” 1910 року Буковина уникла в передвоєнний період масштабних міжетнічних конфліктів, а національні рухи отримали можливість розвиватися, не завдаючи шкоди одне одному. Вдалося також уможливити згоду інтересів відразу чотирьох народів – поляків, німців, українців та румунів. Нічого подібного не було в Богемії, Трансильванії чи Галичині – провінціях, які справді мали велику політичну та історичну вагу для Габсбургів. Однак історія відвела вкрай короткий строк для підтвердження життєздатності цього нововведення: на його основі відбулися єдині вибори 1911

року.

Новітні дослідження регіональних традицій міжетнічного спілкування довели, що в Австро-Угорщині саме Буковину вважали зразком міжетнічного компромісу [18]. Це явище, обумовлене місцевими, суто буковинськими обставинами толерантності і взаєморозуміння, доповнене поліетнічною свідомістю, могло існувати лише у стабільній громадсько-політичній системі.

Отже саме за „ери федералізму” Дунайська імперія почала повільно руйнуватися, а міжнаціональні суперечності поступово її знищували як централізований механізм. У другій половині XIX століття до „стовпів” імперії Габсбургів (збройні сили, церква, бюрократичний апарат) додався ще один – народності, які вже підривали самі її основи, однак фактично під кінець XIX століття досягли політичного консенсусу, політичного балансу, який більш-менш задовольняв як офіційний Відень, так і сепаратистські регіони.

За таких умов „австрійські” Галичина і Буковина виплекали в собі певні традиції крайової демократії, організованого суспільно-політичного життя, політичну еліту, традиції багатопартійності, змагань і дискусій політичних ідеологем. Саме за такої етнополітичної ситуації населення західноукраїнського регіону еволюційно дозріло до самостійного державного життя і повною мірою інституціоналізувалося перед проголошенням Західно-Української Народної Республіки.

„Інвентаризація” регіональної етнополітичної ситуації в дуалістичній імперії свідчить, що, у випадку Галичини, внутрішньорегіональні суперечності найбільш характерні для регіонів імперії Габсбургів з високою етнополітичною складністю, і вони мали різні виміри. Тобто суперечності тут проявлялися як між різними спільнотами й групами, так і між політичними силами, які репрезентували їхні інтереси, а також між ними та імперськими державними структурами.

Етнополітичні процеси на Буковині активізувалися в умовах включення етнічних спільнот у формування етнополітичного простору регіону. Саме в ньому вони конституювалися як структурний елемент крайового суспільства. Для Буковини питання етнологічних спільнот завжди було тим „лакмусовим папірцем”, завдяки якому визначалося становище багатонаціонального краю в імперській структурі.

Враховуючи, що на імперському просторі Габсбургів кінця XIX – перших десятиліть XX століття на практиці було застосовано чотири моделі міжетнічних взаємин – інтеграційну, сегрегаційну, асиміляційну і маргінальну, можна припустити, що три останні практикувалися лише тоді, коли в міжнаціональних відносинах спостерігалися серйозні деформації, і було це притаманне у нашому випадку лише Галичині. Найпродуктивнішою стала інтеграційна модель, притаманна Буковині. Однак сьогодні ці судження потребують змістовного обґрунтування в царині як політичної історії, так і етнополітології та імперіології Дунайської монархії.

Література:

1. **Вэнк С.** Династическая империя или многонациональное государство: размышления о наследии империи Габсбургов в национальном вопросе // Австро-Венгрия: опыт многонационального государства / Отв. ред. Т. М. Исламов, А. И. Миллер. – М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1995. – С. 5; **Хаген М. фон.** История России как история империи: перспективы федералистского подхода // Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: Антология / Сост. П. Верт, П. С. Кабытов, А. И. Миллер. – М.: Новое издательство, 2005. – С. 18; **Miller A.** The Value and the Limits of a Comparative Approach to the History of Contiguous Empires on the European Periphery // Imperiology. From Empirical Knowledge to Discussing the Russian Empire. Ed. by Kimitaka Matsuzato. – Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2007. – P. 19.
2. Див.: Die Habsburgermonarchie 1848 - 1918, Band VIII / H. Rumpler, P. Urbanitsch (Hrgs.). Politische Offentlichkeit und Zivilgesellschaft. Teilband 1: Vereine, Parteien und Interessenverbände als Träger der politischen Partizipation. – Wien, 2006; Die Habsburgermonarchie 1848 - 1918, Band VIII / H. Rumpler, P. Urbanitsch (Hrgs.). Politische Offentlichkeit und Zivilgesellschaft. Teilband 2: Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung. – Wien, 2006.
3. **Дністрянський М. С.** Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. Монографія. – Львів; Літопис; Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – С. 26 - 27, 32.
4. Staatsgrundgesetz vom 21. December 1867, über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder // Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich. Jahrgang 1867. – Wien, 1867. – S. 395 - 396.
5. **Kann R. A.** Zur Problematik der Nationalitätenfrage in der Habsburgermonarchie 1848 - 1918 // Die Habsburgermonarchie 1848 - 1918 / A. Wandruszka, P. Urbanitsch (Hrgs.). – Bd. III: Die Völker des Reiches. – Wien, 1980. – S. 1309, 1331.
6. **Monolatyj I.** Etnopolityczne aspekty polityki narodowosciowej Austro-Wegier w Galicji, 1867 - 1914 // Nowa Ukraina. – 2/2006. – Pod redakcja J. Moklaka. – Krakow: wyd. Historia Iagellonica, 2006. – S. 12 - 13, 20; **Буцевицький В.** Етнополітика Австро-Угорщини щодо Галичини // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Довіра; Генеза, 1996. – С. 297.
7. **Chlebowczyk J.** On Small and Young Nations in Europe. – Warszawa, 1980. – S. 26.
8. **Zamorski Kr.** Informator statystyczny do dziejow społeczno-gospodarczych Galicji. – Krakow - Warszawa, 1989. – S. 70, 71.
9. **Fras Z.** Galicja. – Wrocław: Wydawnictwo Dolnoslaskie, 2004. – S. 157, 170 - 171.

10. **Миллер А.** Галиция в системе австро-венгерского дуализма // Австро-Венгрия: опыт многонационального государства. – М., 1995. – С. 64 – 65; Див.: Механизмы формирования украинской и белорусской наций в российском и общеславянском контексте (дореволюционный период) // На путях становлення української і білоруської націй: фактори, механізми, соотнесения. Сб. научн. труд. / Отв. ред. Л. Е. Горизонтов. – М.: РАН, Институт славяноведения, 2005. – С. 103, 113, 147.

11. **Вэнк С.** Династическая империя или многонациональное государство: размышления о наследии империи Габсбургов в национальном вопросе // Австро-Венгрия: опыт многонационального государства. – М., 1995. – С. 17.

12. **Жерноклеєв О. С.** Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890 - 1918 рр.). – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2006. – С. 63.

13. **Круглашов А.** Буковинська етнополітична мозаїка. Історична спадщина та сучасні тенденції // Політичний менеджмент. – 2004. – № 2. – С. 49, 50; **Круглашов А.** Регіональна етнополітична стабільність: історична ретроспектива (на прикладі Чернівецької області) // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. – Т. III. – Чернівці, 2005. – С. 17, 18.

14. Див.: **Petraru M.** Polacy na Bukowinie w latach 1775 - 1918. Z dziej w osadnictwa polskiego. – Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiello skiego, 2004. – S. 29 - 32, 39 - 41.

15. **Бурдяк В.** Феномен буковинізму та його конкретний вияв щодо німецької спільноти краю // Наукові записки / Курасівські читання – 2005. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. – Вип. 30, кн. 1. – С. 87, 88.

16. **Добержанський О.** Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С. 92 - 93, 100 - 102.

17. **Монолатій І.** Міжетнічні компроміси та консенсуси в Австро-Угорщині: історична ретроспектива та етнополітичне значення // Буковинський журнал. – 2007. – № 2 - 3. – С. 131, 133, 139.

18. **Буркут І.** Регіональні традиції міжетнічного спілкування і перспективи подолання негативних етностереотипів // Етнічні взаємини на території Єврорегіону „Верхній Прут”: Матеріали Міжнародної наукової конференції / Під ред. А. Круглашова, К. Андервальда та Г. Валентина. – Чернівці: Букрек, 2004. – С. 333 - 334.

Єврейська громада України в політичному процесі другої половини XIX – початку XX століття

Сергій Кальян,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри філософії, соціології і психології
Полтавської державної сільськогосподарської академії

Нині на Заході актуалізуються питання історії особливих єврейських спільнот. З огляду на це цікаво простежити, що ж зроблено зарубіжними дослідниками у галузі вивчення політичного життя єврейської громади України у період другої половини XIX – початку XX століття.

Мета статті – характеристика досліджень, які з’явилися в період від 1940 року до сьогодення за межами СРСР та сучасних пострадянських республік, і які присвячені аналізу місця і ролі єврейства українських підросійських земель у політичному процесі у той час. Завдання, які ставимо перед собою: визначити підетапи розвитку історіографії проблеми у межах періоду та проаналізувати особливості кожного з них.

Тривалий час історія євреїв Східної Європи залишалася однією з найбільш помітних і „чутливих” у політичному відношенні [1, с. 42]. Втім, поступово західні дослідники все більше уваги приділяли східнослов’янському єврейству. Зокрема, у 1944 та 1951 роках у Нью-Йорку вийшли перший і другий томи праці Л. Грінберга „Євреї Росії: боротьба за емансипацію” [2]. У ній дослідник зупинився на аналізі політики щодо єврейства в епоху Олександра II, висвітлив сутність громадської думки щодо російсько-єврейських взаємин, проаналізував асиміляторські, націоналістичні прагнення російського суспільства.

Наприкінці 1940-х років М. Зборовський і Е. Герцог виконали дослідження, опубліковане 1952 року, під назвою „Життя з народом”. Поціновуючи вклад М. Зборовського і Е. Герцог, Дж. Кліер відзначив, що „це була, напевно, найбільш значима англomовна книга про російське єврейство після книг С. Дубнова” [1, с. 42]. В цілому ж два повоєнні десятиріччя „російсько-єврейська історія” обмежувалася, як зазначав

той же Дж. Кліер, „працями і школою Дубнова” [1, с. 44]. Тож у той час продовжували з’являтися статті, авторами яких були сучасники і свідки подій зламу XIX – XX століть [3]. Їхні публікації були дещо емоційними, містили „старі” оцінки політичних подій періоду – найперше при оцінюванні правового становища єврейства, погромів тощо.

Перелом у дослідженнях стався у 1960-х роках, коли відбувся своєрідний відхід від „спадщини Дубнова”. Серед праць того періоду відзначимо передусім дослідження науковця з Каліфорнійського університету Г. Роггера „Російські міністри і єврейське питання. 1881 – 1917”. Автор вважав, що задля розуміння російської політики стосовно єврейства передусім слід зрозуміти саму Росію, а відтак провести „дослідження контексту і обставин, світу того дискурсу, в якому народжується політика” [4]. Суголосну думку згодом, у середині 1970-х років, висловив й інший американський науковець, Р. Пайпс [5], справедливо вказавши, що, вивчаючи історію євреїв, дослідники, як правило, уникають аналізу середовища, в якому випало жити євреям і яке так чи інакше на них впливало. Зрозуміло, що цей вплив розгортався найперше у політичній площині.

Ще однією важливою для нас публікацією є стаття Г. Роггера „Політика пізнього царату стосовно євреїв: переоцінка” [6]. У ній автор, з-поміж іншого, звернувся до проблеми ролі держави в організації погромів на межі XIX і XX століть і висловив думку, що в реальному житті Російська імперія не була організатором погромів, але проявляла певну безпомічність у їх приборкуванні. Дослідження Г. Роггера викликали сумнів щодо того, ніби царський режим чи інші організації, бажаючи відвернути народне незадоволення від уряду, таємно організовували напади на євреїв [7, с. 216]. Погромна криза посіла центральне місце в історіографії російського єврейства, жакливого становища євреїв у діаспорі [7, с. 216].

На початку 1960-х років пролунав голос канадійського історика українського походження І. Лисяка-Рудницького. 1961 року він виступив з доповіддю „Українські відповіді на єврейське питання” на конференції у Нью-Йорку [8, с. 114 – 134]. У ній дослідник приділив значну увагу ставленню до єврейства на українських підросійських землях. Зокрема, він звернувся до поглядів М. Драгоманова, а також іншого українського інтелектуала – І. Франка та видатного українського національного діяча Є. Чикаленка. І. Лисяк-Рудницький відзначив, що в українців почуття образи викликала „тенденція євреїв – сприяти русифікації чи, відповідно, колонізації України” [8, с. 123].

Наприкінці 1960-х років була опублікована інша стаття І. Лисяка-Рудницького – „Михайло Драгоманов і проблема українсько-єврейських взаємин” [9, с. 375 – 388]. Прагнучи критично проаналізувати ставлення М. Драгоманова до проблеми взаємин двох народів, І. Лисяк-Рудницький підкреслив, що мислитель писав в умовах цензури, і „його критика тогочасних умов мала бути дещо обережною” [9, с. 376]. Разом з тим,

вчений твердив, що М. Драгоманов обурювався поведінкою тих представників українського руху, які поділяли погляди реакційної російської журналістики щодо обмеження права євреїв проживати в усій Росії [9, с. 377]. Аналізуючи „вади” В. Драгоманова, дослідник вказав, що „найбільшою хибою” його у трактуванні єврейського питання було те, що він „зовсім не бачив в іудаїзмі живої духовної сили”. Однак „вади Драгоманова щедро компенсувалися його гуманістичною, демократичною вдачею та інтелектуальною мужністю, з якою він звертався до деяких аспектів єврейського питання, що їх звичайно не помічали політичні мислителі його часу” [9, с. 382].

На початку 1970-х років вийшла друком ще одна стаття І. Лисяка-Рудницького – „Зауваження до статті професора Цві Гітельмана „Соціально-політична роль євреїв в Україні” [10, с. 135 – 143], у якій, що показово, зазначив, що, розглядаючи українсько-єврейські відносини, ми не повинні оминати „болючих і суперечливих моментів”. Але „було б також помилкою” не добачати „позитивні й обнадійливі аспекти минулого” [10, с. 141].

Серед досліджень 1970-х років привертає увагу праця Е. Мендельсона „Класова боротьба в смузї осілости” [11], у якій автор, з-поміж іншого, зачепив питання формування „нової єврейської людини” у другій половині XIX століття [11, р. 155]. Дослідження Г. Тобайєса „Єврейський Бунд в Росії” [12] було присвячене становленню та діяльності однієї з найбільш впливових єврейських партій на території Російської імперії. Проблема антисемітизму аналізувалася у фундаментальному виданні, що 1974 року побачило світ у Єрусалимі [13]. У ньому робився висновок, що антисемітизм підтримувався і підживлювався царським абсолютизмом [13, р. 35]. Ці праці відбивали різнопланові аспекти соціально-політичного життя у смузї єврейської осілости, а відтак відтворювали складну мозаїку тогочасних міжетнічних відносин.

Окремої уваги заслуговують дослідження Ш. Еттінгера, уродженця Києва, який незадовго до початку Другої світової війни – 1936 року – приїхав до Ерец-Ізраєлю, і чия наукова діяльність, що розпочалася в середині 1950-х років, спрямовувалася, передовсім, на дослідження єврейства в царській Росії. Серед численних праць вченого відзначимо статтю 1972 року „Формування основних принципів і тенденцій політики російського уряду стосовно євреїв після поділів Польщі” [14]. Знайомство з нею допомагає з’ясувати сутність підходів вченого до витрактування змісту і мети політики царату передовсім у першій половині XIX століття, за царювання Олександра I та Миколи I, і, тим самим, підводить до розуміння, так би мовити, „вихідних позицій” політики стосовно єврейства наступних російських царів.

Інтерес викликає й стаття Ш. Еттінгера „Євреї в Росії в початковий період революції” [15]. Хоча основною проблемою, яка розглядалася, була участь єврейства в політичному житті в пореволюційний період,

однак у ній привертає увагу, зокрема, звернення Ш. Еттінгера до подій першої половини XIX століття на підросійських землях – до процесів ідеологічного розвитку євреїв, їх асиміляції, імперської політики антисемітизму. Дослідник підкреслив, що у 70-х і 80-х роках XIX століття „освічені молоді євреї почали брати участь у політичних і соціальних рухах, відкинувши ідею співробітництва з владою, яку проповідували просвітники попереднього покоління” [15, с. 243]. Одні з цих „молодих” пристали до революційного руху в Росії, інші ж стали на чолі „єврейського національного руху” [15, с. 243].

Заслуговує на увагу ще одна стаття Ш. Еттінгера – „Росія і євреї: спроба підбиття історичних підсумків” [16, с. 253 – 293], у якій дослідник давав досить критичну оцінку єврейським просвітителям, які, на його думку, „не стали на чолі свого народу” [16, с. 255]. Звернувся він і до питання про ставлення українських і російських інтелектуалів до єврейського питання, процесу створення Бунду, проблеми еміграції з Росії, де євреї-політв’язні становили чверть від усіх політв’язнів імперії [16, с. 266].

Серед досліджень 1970-х років, виконаних в Ізраїлі, відзначимо працю І. Маора „Сіоністський рух в Росії” [17]. Чи не найбільший інтерес викликають перші дві частини монографії, де автор оцінює вклад у розвиток сіонізму Л. Пінскера, висвітлює підстави Першої алії та доходить висновку, що „своїм ідеалізмом, чистотою помислів і відданістю ідеї заселення Ерец-Ісраель білуїці... справили великий ідейний вплив на весь новий ішув і стали символом і зразком для наступних хвиль халуціанської алії” [17, с. 22]. Крім того, вчений проаналізував досягнення і проблеми, що виникали на сіоністських конгресах, спробував з’ясувати роль Т. Герцля у розвитку сіонізму.

Слід відзначити й книгу Ш. Авінері [18], присвячену розвитку єврейської політичної думки, у якій автор вдався до аналізу політичних ідей багатьох єврейських мислителів, у тому числі й П. Смоленскіна, М. Ліллєнблума, Л. Пінскера та інших інтелектуальних провідників єврейства, життя яких тим чи іншим чином було пов’язане з українською землею. Дослідник прагнув збагнути суть ідейних впливів, які сприяли розвитку національної самосвідомості єврейської інтелектуальної еліти.

Сучасні науковці, оцінюючи результати праці ізраїльських дослідників, зазначають, що вони „не змогли зробити глобальних узагальнень, які б могли стати відправною точкою до подальшого вивчення російсько-єврейської історії” [19].

Серед фундаментальних праць 1980-х років назвемо дослідження Д. Френкеля „Пророцтво і політика: соціалізм, націоналізм і російські євреї. 1862 – 1917” [20], С. Барона „Російські євреї при царизмі та совєтах” [21], а також статті О. Прицака і Р. Вейнберга, присвячені єврейським погромам [22]. Окремої уваги заслуговують дослідження С. Зіперштейна і Ш. Файнера, які містять матеріали щодо руху маскілім та його аналіз [23]. Цінним є і дослідження М. Станіславського [24], яке хоч і присвячене епосі

Миколи I, але увагу привертає тим, що в ньому досліджуються джерела російської Гаскали. М. Станіславському, як відзначають сучасники, належить першість у розвінчуванні міфів про „забравання” єврейських дітей до армії [1, с. 43].

1988 року в Канаді вийшов у світ збірник статей „Україно-єврейські відносини в історичній перспективі” [25]. У ньому привертає увагу стаття Р. Сербіна, присвячена полеміці, що розгорнулася між часописами „Основа” і „Сіон” у 1860-х роках. Автор зазначає, що та полеміка стала „першими публічними дебатами в новий час з українсько-єврейських відносин” [25, р. 85]. Тобто то був перший публічний україно-єврейський контакт.

Серед досліджень 1980-х років назвемо й статті надзвичайно плідного дослідника історії єврейства (у тому числі й політичної) Дж. Клієра [44], присвячені аналізу концепту „єврейська емансипація” та поняттю „жид” у російському контексті; російському антисемітизму 1880-х років [27]. На прикладі дослідження періодичних видань, що виходили в Російській імперії, Дж. Клієр дослідив особливості російської цензури у 1855 – 1894 роках щодо єврейського питання [28].

З розвалом СРСР у зарубіжних дослідників єврейства з’явилися нові можливості для вивчення і використання матеріалів з єврейської тематики з архівів пострадянських республік, що значно вплинуло на якість наукових досліджень. Тож початок 1990-х років можна назвати початком нового періоду у розвитку історіографії теми, що досліджується.

Ці роки з новою силою засвідчили неослабний інтерес науковців до питання погромів. 1992 року світ побачило видання „Погроми: антиєврейське насилля в новітній російській історії” [29], авторами якого були М. Аронсон, О. Орбах, Ш. Ламброза та інші. Зокрема, М. Аронсон аналізував погроми в Росії 1881 року, Ш. Ламброз – 1903 – 1906 років, О. Орбах присвятив свою розвідку розвитку російського єврейства у 1881 – 1903 роках.

У 1990-х роках в Ізраїлі вийшло друком дослідження Г. Бекона [30, с. 177 – 308], яке привертає увагу авторськими оцінками процесу реалізації в Російській імперії законів щодо євреїв. Г. Бекон, зокрема, правильно зауважує, що існував розрив між законами як такими та їх практичним виконанням [30, с. 214]. Деякі настанови населення обходило за допомогою хитрощів, інші вдавалося „пом’якшити” шляхом підкупу корисливих чиновників, а від третіх законодавці відступалися самі, не потурбувавшись про їх формальне скасування” [30, с. 214]. Г. Бекон поділяє точку зору Р. Пайпса, що політику стосовно єврейства слід аналізувати у широкому контексті законодавчих актів про інші групи населення. „Тільки таким чином, – зауважує дослідник, – можна встановити, чи піддавалися євреї дискримінації, і якщо так – то якою мірою” [30, с. 214]. Привертає увагу й думка Г. Бекона про те, що тривалий час серед досліджень, присвячених вивченню юдофобії в Росії, виділялися ті, для яких була характерною тенденційність. Ті дослідження акцентували антиєврейське законодавство,

постійну дискримінацію; в них була спроба подати „історію російського єврейства як безперервний ланцюг переслідувань” [30, с. 245 – 246]. Крім того, Г. Бекон справедливо зауважує, що, розпочинаючи розгляд питання про існування антиєврейських забобонів у Росії та їх масштабів, ми не повинні вдовольнятися порівнянням різних періодів, оскільки для кожної „епохи потрібно провести порівняння різних груп населення Росії” [30, с. 247].

Серед досліджень, присвячених вивченню антисемітизму, відзначимо працю Л. Полякова „Історія антисемітизму. Епоха знань”. Автор розглянув підґрунтя та прояви антисемітизму в європейських країнах [31, с. 6 – 220]. Окремі частини дослідження присвячено антисемітизму в Росії у період 1870 – 1914 років [31, с. 261 – 299].

Оцінюючи вклад дослідників у вивчення різних сторін життя єврейської громади (у тому числі й політичного), ми поділяємо точку зору І. Барталя про те, що „нова наука більше не приймає застарілих положень”, які своїм корінням сягають східнослов’янських єврейських радикалів, хоча їх сліди й дуже помітні „у наших уявленнях про організації, інститути, концепції та ідеали минулого” [32].

Дослідження Б. Натанса [7] присвячувалося „зустрічі” єврейства з пізньоімперською Росією. Дослідник, кинувши досить „об’ємний” погляд на ситуацію в смузі єврейської осілості, вивчав, зокрема, „проблему двовладдя” в єврейському середовищі, що постала через політику російської влади [7, с. 268]; приділив увагу питанню формування єврейської інтелігенції [7, с. 117, 233] тощо.

Ґрунтовна праця І. Барталя [33] присвячена історії єврейської громади у період 1772 – 1881 років. У розділах про рух Гаскалі у Східній Європі висвітлюються особливості періоду „відлиги” та реформ часів Олександра II. Окремі розділи присвячувалися погромам у смузі осілості, які були „побічним продуктом політичних, економічних та соціальних процесів, а не їх головною причиною” [32, с. 12]. Звернемо увагу і на думку автора щодо походження Гаскалі. Дослідник припускає, що „прив’язка” її джерел до Німеччини і вже звідти „імпортування” її у Східну Європу є побічним наслідком провідної ролі німецьких євреїв у написанні сучасної єврейської історії [32, с. 140].

Отже сучасне покоління зарубіжних дослідників єврейства пропонує нові погляди на, здавалося б, добре відомі факти. Одним із наслідків цього став „перегляд” висновків давнього наукового авторитету – С. Дубнова.

Таким чином, після Другої світової війни історіографія політичної історії єврейства почала якісно змінюватися. Переломними стали 1960-ті роки, коли на зміну „школі Дубнова” приходять дослідники (Г. Ротгер, Р. Пайпс, С. Барон, С. Зіперштейн, Ш. Файнер, М. Станіславський, Дж. Кліер та інші), які запропонували новий, критичний погляд на стан єврейського середовища у другій половині XIX – на початку XX століття. Показово, що свій вклад у наукову розробку політичних аспектів життя єврейства, що проживало на українській підросійській території, внесли дослідники

з різних країн: американці (у тому числі й українського походження), англійці, французи, ізраїльтяни.

Наступний етап у політичних дослідженнях єврейства розгорнувся на початку 1990-х років, коли науковці західних країн отримали доступ до архівів республік колишнього СРСР, що збагатило джерельну базу досліджень та зумовило поглиблення критичного ставлення до наукових напрацювань попередників і перегляду їхніх оцінок. Авторами цих досліджень стали, зокрема, М. Аронсон, О. Орбах, Ш. Ламброза, Г. Бекон, І. Барталь, Б. Натанс, Й. Френкель.

Література:

1. **Клиер Дж.** „Откуда и куда идем”: изучение дореволюционной истории российского еврейства в Соединенных Штатах в XX веке // История и культура российского и восточноевропейского еврейства: новые источники, новые подходы. – М., 2004.
2. **Greenberg L.** The Jews in Russia. The struggle for emancipation. – N.-Y., 1976.
3. Див.: **Аронсон Г. Я.** В борьбе за гражданские и национальные права (Общественные течения в русском еврействе) // Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 г. – Иерусалим, М., Мн., 2002. – С. 211 – 238; **Дижур И. М.** Евреи в экономической жизни России // Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 г. – Иерусалим, М., Мн., 2002. – С. 159 – 186.
4. Цит. за: **Клиер Дж.** „Откуда и куда идем”... – С. 45.
5. **Pipes R.** Catherine II and the Origins of the Pale of Settlement // Soviet Jewish Affairs. – 1975. – № 5. – P. 3 – 20.
6. **Rogger H.** The Jewish Policy of Late Tsarism: A Reappraisal // The Wiener Library Bulletin. – 1971. – Vol. XXV. – № 1 – 2. – P. 42 – 51.
7. **Натанс Б.** За чертой. Евреи встречаются с позднимперской Россией. – М., 2007. – С. 216.
8. **Натанс Б.** Українські відповіді на єврейське питання // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. – Т. 1. – К., 1994. – С. 114 – 134.
9. **Натанс Б.** Михайло Драгоманов і проблема українсько-єврейських взаємин // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. – Т. 1. – К., 1994.
10. **Натанс Б.** Зауваження до статті професора Цві Гітельмана „Соціально-політична роль євреїв в Україні” // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. – Т. 1. – К., 1994.
11. **Mendelsohn E.** Class Struggle in the Pale. – Cambridge, 1970.
12. **Tobias H.** The Jewish Bund in Russia. – Standford, 1972.
13. Anti-Semitism. – Jerusalem: Keter boors, 1974.
14. **Эттингер Ш.** Формирование основных принципов и тенденций политики русского правительства в отношении евреев после разделов Польши // Эттингер Ш. Россия и евреи. – Б. м.: Библиотека-Алия, 1993.

15. **Эттингер Ш.** Евреи в России в начальный период революции // Эттингер Ш. Россия и евреи. – Б. м.: Библиотека-Алия, 1993.
16. **Эттингер Ш.** Россия и евреи: попытка подведения исторических итогов // Эттингер Ш. Россия и евреи. – Б. м.: Библиотека-Алия, 1993.
17. **Маор И.** Сионистское движение в России. – Б/м., 1977.
18. **Авинери Ш.** Основные направления в еврейской политической мысли. – Б/м, 1990.
19. **Клиер Дж.** „Откуда и куда идем”... – С. 43.
20. **Frenkel J.** Prophecy and Politics: Socialism, Nationalism, and the Russian Jews, 1862 – 1917. – Cambridge, 1981.
21. **Baron S.** The Russian Jew under Tsars and Soviets. – N. Y., 1987.
22. **Pritsak O.** The Pogroms of 1881 // Harvard Ukrainian Studies. – 1987. – June. – Vol. XI. – №1 – 2. – P.8 – 43; **Weinberg R.** Workers, Pogroms and the 1905 Revolution in Odessa // The Russian Review. – 1987. – January. – Vol. 46. – № 1. – P. 53 – 76.
23. **Файнер Ш.** Єврейське суспільство, література та Гаскала у Росії у висвітленні радикального критицизму І. А. Ковнера // Zion. – 1990. – № 55. – С. 427 – 469 (іврит); **Zipperstein S. J.** Russian Maskilim and the City // The Legacy of Jewish Migration: 1881 and Its Impact / Ed. D. Berger. – New York, 1983. – P. 31 – 45; idem. Assimilation, Haskalah and Odessa Jewry // The Great Transition: The Recovery of the Lost Centers of Modern Hebrew Literature. – Totowa, N. J., 1985. – P. 91 – 98.
24. **Stanislawski M.** Tsar Nicholas I and the Jews. The Transformation of Jewish Society in Russia. 1825 – 1855. – Philadelphia, 5743/1983.
25. Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective. – Edmonton, 1988.
26. **Klier J.** The Concept of „Jewish Emancipation” in a Russian Context // Civil Rights in Imperial Russia. – Oxford, 1989. – P. 121 – 144; Idem. Zhid: The Biography of a Russian Pejorative // Slavonic and East European Review. – 1982. – Vol. 60. – № 1. – P. 1 – 15.
27. **Klier J. D.** German Antisemitism and Russian Judeophobia in the 1880's: Brothers and Strangers // Jahrbuch für Geschichte Ost Europas. – GmbH., Stuttgart. – 1989. – № 4. – P. 524 – 540.
28. **Klier J. D.** 1855 – 1894. Censorship of the press in Russia and Jewish question. – Reprinted from: Jewish Social Studies. – 1986 – Vol. XLVIII. – N3 – 4. – Summer – Fall. – P.257 – 268.
29. Pogroms: anti-jewish violence in modern Russian history. – Cambridge, N.-Y., Port Chester, Melbourne, Sydney, 1992.
30. **Бэкон Г.** Положение евреев в России после разделов Польши // Главы из истории и культуры евреев Восточной Европы. – Части 5 – 6. – Тель-Авив, 1995.
31. **Поляков Л.** История антисемитизма. Эпоха знаний. – М., Иерусалим, 1998, 5758.
32. **Барталь И.** От общины к нации... – Иерусалим, 5767, М., 2007.

Круглий стіл „Політичні підсумки року”

23 грудня 2008 року Український центр політичного менеджменту провів „круглий стіл” на тему „Політичні підсумки року”. В ньому взяли участь провідні київські вчені – політологи, соціологи, психологи.

Президент Українського центру політичного менеджменту Юрій Шайгородський, відкриваючи засідання, нагадав учасникам зібрання, що аналогічний захід Центр проводив і наприкінці минулого року. І висловлені тоді прогнози на рік, що нині завершується, у переважній своїй більшості справдилися.

Що характеризує нинішній політичний рік? Оцінки здебільш не відзначалися оптимізмом.

Доктор політичних наук Микола Головатий, відкриваючи дискусію, зазначив, що нинішнього року чітко проявилось таке тривожне, небезпечне явище, як невідповідність політичної влади складним завданням, що постали перед українським суспільством. Хоча формальні ознаки демократії в країні існують, але взаємодії держави з громадянським суспільством немає. У нас багато говориться про демократію, демократизацію, а тим часом прості громадяни все більше дистанціюються від влади, не довіряють їй. Відбувається індивідуалізація, атомізація життя. Це небезпечна тенденція – вона може перерости в пряму загрозу державності.

Кандидат соціологічних наук Ольга Балакірева, посиляючись на дані опитувань громадської думки, практично підтвердила висновки професора М. Головатого: довіру до влади висловлює нині менше 10 % респондентів. На думку соціолога, це вже „колапс” довіри. Адже люди не бачать жодної послідовності у діях влади, відзначають її непрофесіоналізм у всіх сферах і на всіх рівнях управління. Не бачать наші співгромадяни і чіткої стратегії у здійсненні ринкових реформ. Загальмовано процеси демократизації, адже демократія неможлива без довіри громадян тим, кому вони делегували владні повноваження.

Приблизно в такому ключі висловлювалися й інші учасники „круглого стола”. Так, доктор історичних наук Олексій Гарань назвав 2008 рік роком втрачених можливостей – і для політичного істеблїшменту, і для нації в цілому. Нинішню ситуацію можна назвати вже не постмайданною, а поспостмайданною: більшість гасел, проголошених на Майдані і активно

підтриманих громадянами, не реалізовано. На думку вченого, нинішня ситуація не стабілізується до наступних президентських виборів.

Тим часом доктор політичних наук Валерій Бебик не схильний називати 2008 рік роком втрачених можливостей: позитив нинішньої ситуації в тому, що суспільство має винести з неї пені уроки. Дійсно, політична еліта не виправдала сподівань, які на неї покладалися. І трапилося це тому, що політичний рівень лідерів нижчий, ніж політичний рівень народу. В процесі індивідуалізації, атомізації суспільства політолог не вбачає серйозної загрози: „З атомів можуть скластися нові молекули”.

Відомий політолог Георгій Почепцов схильний до думки, що ми дещо перебільшуємо негативи. В такому стані, як в Україні, живе у світі не одне суспільство. На його думку, тривожно те, що в суспільстві не існує домінуючої оцінки дій влади. Все розмито, хаотично (парламентська коаліція, наприклад, вважає себе і владою, і опозицією). 2008 рік був роком слів, а не дій.

Директор Центру дослідження проблем громадянського суспільства Віталій Кулик теж скептично ставиться до нинішньої парламентської коаліції – він вважає, що в ній закладено „масу конфліктних точок”. Небезпека полягає в тому, що у нас економічна криза накладається на кризу політичну: „Відбуваються політичні спекуляції навколо економічних спекуляцій”.

Президент Центру соціальних досліджень „Софія” Андрій Єрмолаєв однією з причин становища, яке склалося в країні, вбачає в тому, що інтелектуали не мають впливу на політику держави. „Тектонічні” зміни відбуваються нині в глобальному масштабі. А Україна не входить у цей новий геополітичний простір („Ми не граємо у велику гру історії”). У нашому суспільстві не відчувається запиту на „третю хвилю демократизації”. 2008 рік „став роком завершення руйнації Майдану”.

Свою точку зору на політичні події 2008 року висловили також кандидат політичних наук Андрій Мішин, доктор історичних наук Василь Ткаченко, доктор філософських наук Микола Михальченко, доктор соціологічних наук Едуард Афонін, кандидат філософських наук Леонід Тупчієнко, доктор політичних наук Лариса Кочубей, голова правління Центру політико-правових реформ Ігор Коліушко.

Яким може бути вихід із складної, кризової ситуації, що склалася в країні? Чого чекати від нового, 2009 року?

Думки висловлювалися різні. Від цілком конкретних рекомендацій, що слід робити невідкладно, до висновків на перспективу.

Так, соціолог Ольга Балакірєва вважає, що доцільно було б створити „уряд-жертву”, який би провів низку непопулярних, можливо й болісних сьогодні для суспільства реформ задля виведення країни з кризового стану. „Це були б кроки задля майбутнього”.

Політолог Олексій Гарань вважає, що в цій ситуації варто було б виробити „мінімальний пакет” економічних заходів, реалізація яких

дозволила б стабілізувати обстановку в країні. Очолити таку роботу доцільно було б „компромісній фігурі” нашого політикуму.

Висловлювалися думки щодо необхідності оновлення політичної еліти країни, її омолодження. Політолог Віталій Кулик, відзначивши, що сучасна українська партійна система зазнала серйозної кризи, говорить, що нині громадянська активність переходить на низові рівні суспільства. Саме цей соціальний простір може стати середовищем зародження нових соціальних рухів.

Політологи говорили й про доцільність проведення одночасних президентських і парламентських виборів. За цієї умови може активізуватися „четверта політична сила”, яку потужно підтримає суспільство, а також про доцільність активізації конституційного процесу, ухвалення змін до Основного Закону, які б чітко визначали функції і повноваження кожної гілки влади.

Український центр політичного менеджменту планує видрукувати тези доповідей учасників „круглого столу” у спеціальному випуску журналу „Політичний менеджмент”.

Європейський шлях демократичного розвитку України

Ігор Михальський,
доктор історичних наук,
завідуючий кафедрою політології та правознавства
Луганського національного педагогічного університету
ім. Т. Шевченка

***Барановський Ф. В.** Європейська інтеграція та демократичний розвиток України: концептуальний аналіз взаємовпливу: Монографія. – Луганськ: „Елтон-2”, 2007. – 407 с.*

Питання, пов'язані з розглядом стратегічних напрямів та окресленням нових перспектив розвитку України як незалежної держави, завжди перебувають у центрі уваги як вітчизняних науковців, так й усіх свідомих громадян. Сьогодні, коли динамічно змінюється архітектура світового порядку, принципи міжнародних відносин, важливо піддавати глибокому науковому аналізу роль і місце України як повноцінного суб'єкта цих відносин, визначення шляхів збереження та зміцнення демократичних здобутків нашої держави.

У цьому контексті вихід друком монографії Ф. Барановського „Європейська інтеграція та демократичний розвиток України: концептуальний аналіз взаємовпливу” можна вважати дуже своєчасним. Праця викликає неабиякий інтерес, оскільки певним чином компенсує брак комплексних досліджень системного взаємозв'язку зазначених у назві книги феноменів.

Приємне враження справляє досить чітка структура змісту монографії та її окремих розділів, що вказує на логіку викладення наукових положень.

Автор ґрунтовно аналізує праці вітчизняних та зарубіжних науковців з даної проблематики. Продуктивним і доречним стало застосування системного, структурно-функціонального, ретроспективно-порівняльного та інших методів дослідження.

З огляду на необхідність вдосконалення політичної системи України, яка перебуває, з одного боку, під впливом демократичних процесів, а з іншого – перед викликами європейської інтеграції, певний інтерес становить проблема оптимізації форми державного правління. Судячи

зі змісту праці, головним критерієм цього автор вбачає, по-перше, мінімізацію можливості появи авторитарних тенденцій, по-друге, чіткі принципи взаємодії та розподілу повноважень між гілками державної влади. І з цим важко не погодитися. Причому досить цікавим є те, що в межах свого аналізу автор робить спробу і, на нашу думку, досить вдалу, надати нового поштовху питанню класифікації типів республіканського різновиду форм державного правління.

Європейський вибір для України є стратегічним напрямом і магістральним шляхом вирішення внутрішніх економічних і соціокультурних проблем, оптимізації зовнішньополітичних відносин, утвердження України у світі як потужної, конкурентоспроможної держави. Проте, як зазначає автор, інтеграція в ЄС для України не є самометою, а метою досягнення європейського рівня життя. Тому для того, щоб Україна мала можливість вважатися реальним кандидатом на вступ до ЄС, їй необхідно здолати чимало перешкод, а саме: досягти необхідного рівня економічного розвитку, забезпечити громадянам прийнятний, за мірками розвинутих демократій, рівень життя і захисту їх прав. Головний виклик для України, таким чином, полягає у необхідності відповідності її політичної системи прийнятим у демократичному світі критеріям. На цей виклик має відповісти політична еліта України, належним чином реалізуючи основні принципи демократичного розвитку суспільства.

Політична еліта є головним соціальним суб'єктом політичних трансформацій, оскільки вибір рішень, що приймаються її представниками, це критично важливий чинник, який обумовлює розвиток і результати трансформаційних процесів. У цьому аспекті автор справедливо зазначає, що система рекрутування політичної еліти, яка існує в Україні, ще не досить демократична. Він також робить наголос на існуванні так званої елітократії, яка являє собою не тільки політико-владну та політико-управлінську концентрацію значного потенціалу і ресурсів впливу на суспільство в руках еліт, але і їх прагнення до відособленого існування у всіх основних сферах соціального буття.

Тим часом, у сучасному суспільстві демократична еліта не може бути закритою аристократичною кастою. Нова еліта має бути зацікавлена в стабільності суспільства та його поступальному розвитку. В цьому сенсі автор чітко конкретизує умови і шляхи формування політичної еліти з якостями, притаманними європейським демократичним засадам.

Не викликає сумніву, що вихід на політичну арену саме лідерів нової доби, які спромоглися б зрозуміти потреби політичних перетворень і способи їх вирішення, усвідомлення українською елітою важливості втілення у політичне життя принципів консенсусу й компромісу як невід'ємної складової європейських засад демократії має наблизити її до еліти європейської.

На нашу думку, автор дійшов правильного висновку, що при визначенні політичних та соціально-економічних чинників і мотивів вступу до ЄС

важливим завданням є дослідження процесу європейської інтеграції як елемента глобалізаційного розвитку. На цій основі є змога проаналізувати адаптаційні можливості України з точки зору відповідності її політичної та економічної системи викликам часу. Йдеться про те, що участь України в діяльності найбільших міжнародних офіційних інституцій та процес формування нового інституційного устрою є чинниками значного підсилення вищевказаних можливостей.

Серед безумовно сильних сторін монографії варто відзначити неупереджений та об'єктивний підхід Ф. Барановського до аналізу проблем, з якими зустрічається ЄС в процесі свого розширення. За допомогою емпіричних методів дослідження автор визначає позитиви євроінтеграції попри її тимчасові труднощі.

Важливою новаторською частиною дослідження є ретельний аналіз проблеми європейської ідентичності. Зараз відчувається брак наукових розвідок з цієї тематики, особливо в контексті необхідності усвідомлення політичною елітою і пересічними громадянами безальтернативності європейського поступу України. На цій основі, у поєднанні з розгорнутим аналізом розвитку інститутів громадянського суспільства як основоположного елемента адаптації європейських цінностей демократії, автор доходить висновку, що європейська ідентичність втілює в собі приналежність до сім'ї цивілізованих держав з розвиненим інформаційним суспільством, соціальною ринковою економікою, сильними традиціями демократії, що базуються на засадах верховенства права та приматі прав і свобод людини.

Актуальним з точки зору вирішення проблеми геополітичної самоідентифікації нашої країни, яка нині постала з особливою гостротою, бачиться авторський концепт європейської ідентичності, в межах якого вона розглядається як чинник внутрішньополітичної консолідації європейських націй, в тому числі й України, головною засадою якого є принципи свободи, демократії і плюралізму. Саме зазначені інтегральні європейські цінності мають стати запорукою здійснення вибору між єднанням і роз'єднаністю народів, що, зрештою, може суттєво розширити для нашої держави цивілізаційний простір розвитку.

Абсолютно виправданим, на нашу думку, в контексті проблематики дослідження є ретроспективно-порівняльний аналіз розвитку європейських демократій. Зокрема, безумовним здобутком автора можна вважати чітко виписані висновки щодо уроків для України, які впливають з особливостей еволюції та розвитку сучасних європейських країн сталої демократії. Серед них він виокремлює загальноєвропейську тенденцію до посилення ролі парламенту в політичному житті, що надає політичній системі цих держав більше можливостей щодо постійного самовдосконалення та адаптування в межах ЄС. Те ж саме впливає з детально проаналізованого автором досвіду демократичного переходу в державах ЦСЄ.

Зміст наукової монографії Ф. Барановського цілком логічно підводить до обґрунтування ним концепції взаємовпливу та паралельного здійснення процесів європейської інтеграції України та її демократичного розвитку.

Як справедливо зазначає автор, усвідомлення беззаперечного факту існування тісного взаємозв'язку зазначених процесів українською політичною елітою і європейським істеблішментом може стати основним і вирішальним чинником досягнення Україною стратегічної мети – возз'єднання з європейською родиною.

Що стосується зауважень, то доцільно було б на початку кожного розділу зробити невеликий анотований вступ, проте це жодним чином не впливає на позитивне сприйняття та наукову цінність рецензованої праці. Вона, безперечно, буде корисною не тільки політологам, політикам і широкому колу читачів, але й допоможе сформувати в громадській думці стійкий асоціативний зв'язок між успішним демократичним розвитком України та її якнайшвидшим інтегруванням до європейської спільноти.

Методи політичної аналітики і практична діяльність державних службовців

Валентина Гошовська,

доктор політичних наук, директор
Інституту підвищення кваліфікації керівних кадрів
Національної академії державного управління
при Президентові України

Політична аналітика в системі публічного управління: навч. посіб. / Авт. кол.: С. О. Телешун, С. В. Сьомін, О. Р. Титаренко та ін.; за заг. ред. С. О. Телешуна. – К.: НАДУ, 2008. – 284 с.

Навчально-методичний посібник „Політична аналітика в системі публічного управління” підготували вчені кафедри політичної аналітики та прогнозування Національної академії державного управління при Президентові України. Складається він з шести розділів, у яких у логічній послідовності глибоко розкриваються теоретичні і практичні основи політичного аналізу.

Запропонований у книзі матеріал є результатом багаторічної роботи колективу кафедри. Автори посібника ретельно проаналізували досвід українських і зарубіжних науковців, уміло поєднали їх набутки з власними теоретичними і практичними напрацюваннями, а відтак запропонували своє, досить цікаве бачення найважливіших проблем навчального курсу. Спираючись на досвід викладання дисципліни в Академії та інших навчальних закладах Києва, вони розробили оригінальну методiku застосування методів політичної аналітики в практичній діяльності державних службовців. Таке методичне забезпечення дає можливість системно вивчити основні положення курсу і є багато в чому новаторським у даній галузі.

Особливої актуальності посібник набуває у зв'язку з необхідністю підготовки державних службовців, здатних до аналітичної діяльності, і які могли б, застосовуючи методи політичної аналітики, підвищувати науковий рівень прийняття державними установами виважених управлінських рішень.

Книжкова полиця

Аксенов А. Мир вокруг нас. Здоровье духовное и физическое. - Донецк: Мультипресс, 2008. - 287 с.

Аллан Т. Р. С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права. - Пер. з англ. Р. Семків. - К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2008. - 385 с.

Баглай М. В. Президенты Российской Федерации и Соединенных Штатов Америки. Роль, порядок выборов, полномочия. - М.: Норма, 2008. - 144 с.

Барабаш Ю. Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права: Монографія. - Х.: „Право”, 2008. - 220 с.

Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства / Пер. з англ. І. Андрущенко; за наук. ред. М. Винницького. - К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2008. - 109 с.

Белов О. Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт / О. Белов, Г. Шаповалов; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. - К.: „Дике Поле”, 2008. - 264 с.

Близький Схід: міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України: Монографія / Рада нац. безпеки і оборони України, Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки; Відп. редактор Б. О. Параконський. - К.: ПЦ „Фоліант”, 2008. - 591 с.

Богатыренко В. В., Завязкина Т. И., Меженко Ю. С. и др. Большой энциклопедический иллюстрированный словарь. — Донецк: ООО ПКФ „БАО”, 2008. — 816 с.: ил.

Вербець В. В. Соціологія: курс лекцій: навч. посіб. / В. В. Вербець, О. А. Субот, Т. А. Христюк. - К.: Кондор, 2009. - 550 с.

Вилков В. Ю. Западная националогия XX столетия: концептуальные портреты. - К.: Видавець Карпенко В. М., 2008. - 424 с.

Ворона П. В. Місцеве самоврядування і політичні партії в Україні: Монографія. - Х.: Вид-во ХарРІ НАДУ „Магістр”, 2008. - 184 с.

Горбулін В. П. Національна безпека: український вимір / В. П. Горбулін, О. В. Литвиненко. - К.: ПП „Інтертехнологія”, 2008. - 104 с.

Гуревич П. С. Философская антропология: учеб. пособие / Гуревич П. С. - М.: Омега-Л, 2008. - 607 с.

Дорош М. Червоний терор: Публіц., док. - Вінниця: О. Власюк, 2008. - 209 с.

Дьяконов І. В. Соціально-філософський аналіз ціннісних орієнтацій

учнівської молоді України. - Запоріжжя, 2008. - 185 с.

Захаров В. А. Расширение НАТО в государства Закавказья: этапы, намерения, результаты: Хроника событий / В. А. Захаров, А. Г. Арешев. - М.: Изд-во „МГИМО – Университет”, 2008. - 352 с.

Исаев М. А. Основы конституционного строя Швеции: Учебное пособие. - М.: „МГИМО-Университет”, 2008. - 192 с.

Капустян Г. Пам'ять 33-го кличе молодих: До 75-річ голодомору в Укр. - Кременчук, 2008. - 595 с.

Карпачова Н. І. Стан дотримання Україною міжнародних стандартів у галузі прав і свобод людини: Спец. доп. з нагоди 60-річчя Загальної декларації прав людини / Уповноважений Верховної Ради з прав людини. - К., 2008. - 526 с.

Кафарський В. І. Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності: Монографія / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. - К.: „Логос”, 2008. - 560 с.

Квіт С. Масові комунікації: Підручник. - К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2008. - 206 с.

Кондратюк С. В. Європейська політика об'єднаної Німеччини / Монографія. - К., 2008. - 264 с.

Конституционное право зарубежных стран: Учебник / [Ред. Баглай М. В., Лейбо Ю. И., Энтина Л. М.]. - 2-е изд., перераб. - М.: Норма, 2009. - 1056 с.

Костенко О. Культура і закон у протидії злу: Монографія. - К.: Атіка, 2008. - 352 с.

Краткая история Русской Истинно-Православной Церкви 1927 - 2007 гг. - К.; Чернигов: Вера и жизнь: ЧГИЭИУ, 2008. - 55 с.

Ментцель В. Риторика. Искусство говорить свободно и убедительно / Ментцель В.; пер. И. Ю. Облачко. - 3-е изд., стер. - М.: Омега-Л: СмартБук, 2008. - 132 с.: ил.

Міхов Л. І. Політекономія: Навч. посіб. - Донецьк: Юго-Восток, 2008. - 467 с.

Пилипенко В. Є., Привалов Ю. О., Ніколаєвський В. М. Владна еліта у контексті суспільного розвитку. - К.: ПЦ „Філіант”, 2008. - 158 с.

Підопригора О. А. Римське право: Підручник: 2-ге вид. - К.: Юрінком Інтер, 2009. - 525 с.

Символічні коди народної культури (міфологія, фольклористика та етнологія): бібліографічні матеріали з білоруської, російської та української міфології, фольклору та етнології / Уклад.: Н. В. Аксьонова, Ю. Ю. Полякова, М. І. Філон, О. Є. Холік; бібліогр. ред.: С. Б. Глибицька, С. Р. Марченко. - Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. - 336 с.

Торопцев А. П. Мировая история крепостей и замков / А. П. Торопцев. - М.: Эксмо. - 2008. - 704 с.

Убейволк О. О. Соціальний капітал: сутність, генеза, сучасні форми. - Запоріжжя, 2008. - 192 с.

Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку. – К., 2008. – 743 с.

Хорошевский А. 100 знаменитых символов Украины. – Х.: Фолио, 2008. – 510, [1] с.

Швецова-Водка Г. Н. Общая теория документа и книги: Учебное пособие. – К.; М.: Знання: Рыбари, 2009. – 487 с.

Штрамайєр Г. Політика і мас-медіа. – К.: Вид. дім „Києво-Могилян. акад”., 2008. – 301 с.

Як ошукати місцеву громаду. 50 + 1 спосіб. Проект „50 + 1”. – К.: ІПО, 2008. – 234 с.

Журнал „Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації”

Щойно вийшов у світ черговий номер журналу Відкритого міжнародного університету розвитку людини „Україна” та Всеукраїнської асоціації політичних наук „Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації” (2008, № 1 - 2). В ньому розміщено статті таких відомих фахівців з політичних наук, психології та соціальних комунікацій, як В. Бебик, В. Бурдяк, К. Ващенко, В. Ільганаєва, А. Сіленко, О. Токовенко, О. Ткач, В. Базів, В. Бушанський, М. Дмитренко, І. Слісаренко та ін.

Друкує часопис і молодих авторів, котрі виходять на фініш у своїх дисертаційних дослідженнях.

Очолює редакційну раду журналу президент Університету „Україна”, перший міністр освіти України П. Таланчук, головний редактор – В. Бебик.

До складу редколегії входять такі відомі вчені, як В. Кремень, В. Андрущенко, В. Бакіров, В. Бондаренко, В. Мадзігон, Ю. Левенець, С. Максименко, Б. Андрусишин, О. Бабкіна, В. Горбатенко, В. Воронкова, В. Бурдяк, М. Євтух, В. Ільганаєва, А. Кудряченко, В. Королько, В. Кушерець, О. Круглашов, М. Примуш, В. Різун, А. Сіленко, О. Токовенко, С. Шергін, Г. Щедрова та ін.

Вища атестаційна комісія при Кабінеті Міністрів України визнала журнал „Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації” фаховим виданням з політичних наук (Постанова Президії ВАК України № 1-05/6 від 14.06.2007 р.).

Вийшов у світ № 1 (33) журналу „Соціальна психологія”

Журнал публікує четвертий нарис доктора психологічних наук, члена-кореспондента АПН України Г. Балла із серії „Методолого-психологічні роздуми в гуманістичному контексті”. В ньому автор окреслює принцип самозастосовуваності гуманістично орієнтованої психології, аналізує ціннісно-сміслові пріоритети науково-пізнавальної діяльності та розкриває специфіку, яку має в цьому плані науково-гуманітарне пізнання.

Певним доповненням роздумів відомого вченого можна вважати положення, сформульовані в розвідках кандидата психологічних наук Г. Дьяконова „Філософська антропологія і психологія діалогу” та кандидата психологічних наук С. Копилова „Засади і перспективи діалого-культурологічного підходу в соціальній психології”.

У розділі „Політична психологія” друкуються статті науковців лабораторії психології особистості Інституту психології ім. Г. Костюка АПН України О. Пенькової і Л. Пилипенко „Розвиток громадянської спрямованості молоді” та кандидата філософських наук Г. Гараніної „Соціальна трансформація та зміна ціннісних орієнтацій”.

Актуальні питання вивчення психології особистості порушуються у статтях кандидата психологічних наук О. Кочубейник „Екзистенційний проект як спосіб організації життя особистості” і кандидата психологічних наук О. Дроздова „Агресивна поведінка водіїв як соціально-психологічна проблема”.

У розділі „Соціологія” вміщено статті доктора соціологічних наук В. Шедякова „Стратегічне управління модернізацією соціальних відносин”, кандидата економічних наук Д. Ядранського „Праця як соціально-психологічний феномен розвитку суспільства” та кандидата соціологічних наук А. Черноусова „Соціально-правовий аналіз надання громадянам безоплатної правової допомоги”.

Низку досить цікавих публікацій читач знайде в розділах „Педагогічна психологія”, „Психологія управління”, „Професійна компетентність”, „Сімейна психологія”, „Методика”, „Постаті”.

В журналі друкується рецензія доктора соціологічних наук В. Пічі на монографію львівських науковців В. Савки та Н. Уманець „Сім'я та соціум: проблеми взаємодії”.

Наступне число часопису вийде у березні 2009 року.